ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - XCIX June -2024

Special Issue

- Chief Editor -

Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)
Year - 10 Vol. I ISSUE - XCIX June - 2024

SIDDHI PUBLICATION
सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.
येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.
संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES
- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

SIDDHI
Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

ISSN 2454-7905
9 772454 790004 >

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled ____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. ______________________________

it is peer reviewed and published in the issue XCIX, Vol. I, Year - 10 in the month June -2024.

Thank You!

Pallavi

- Cheif Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

SIDDHI

Siddhi Prakashan

Nanded.

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.278**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - XCIX Year – 10 June 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	**Dr. Sandip Kale** Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Asst. Prof. Devidas G. Yelne** Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

……………………………..……………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1" margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ………………………………………………………………………………………………………... the author/authors of the paper titled……………………………………………………………………………..
………authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ………………………………………………………………………………..
Official Address :………………………………………………………………………………..
………………………………………………… **Pin** …………………..
e-mail id :………………………………………………………………………………..
Mobile and Phone No. : ………………………………………………………………………………..
Signature of the Author(s) : ………………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :______________________________

2. Nationality: ______________

3. Address for Correspondence: ______________________________

____

Phone (STD code): ______________ Mobile No : ______________

4. Name of the College/Employer : ______________________________

____

5. Present Position/Designation: ______________________________

6. Email Address: ______________________________

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	21 Century Emerging Structure of Maritime Security in the Bay of Bengal	Dr. Arvind Kumar	01
02.	"Comparative Study of Selected Physical and Physiological Factors of Inter Collegiate Level Taekwondo and Wushu Players"	Dr. Santosh R. Chaudhary	08
03.	The Role Of Intellectual Property Rights In Development Of Trade	Dr. R. Venkatesh Babu T Jayaram	11
04.	Impact of Digital Marketing on Indian Rural Marketing	Dr. Aute P. N.	16
05.	Role of Technology in Rural Development and Sustainability	Dr. Ashok Bhaurao Malshikhare	20
06.	The Performance of the Reserve Bank of India Post-2000: An Analytical Overview	Dr. M. R. Khot	24
07.	Political Awareness and Participation of Backward Classes in India	Pabbu Devender	28
08.	"Artificial Intelligence and Right to Privacy: Problems and Perspectives"	Sonali V. Waghchhoure Dr. Saleem Shaikh	33
09.	Kasturba Gandhi And The Non Cooperation Movement – Reassuring Self Identity For Women: An Analysis	Gururaj Bammanahalli	37
10.	Present Society And Women's Problem	Asst. Prof, Ashwini Shivaji Jaiwal	40
11.	"उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों का तुलनात्मक अध्ययन"	डॉ. अर्चना शर्मा	44
12.	"सिंधुदुर्ग जिल्हयातील नवं सुप्त पर्यटन क्षेत्र : पाणथळ"	प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले	47
13.	नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाचा आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या अभ्यास : विशेष संदर्भ नांदेड जिल्हा	बसवंते विरेंद्र माधवराव प्रा. डॉ. विलास तुळशीराम ठाकूर	52
14.	तृतीयपंथी संकल्पनेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	लोखंडे संदीपकुमार भिमराव डॉ. फिसफिसे टि. आर	57
15.	समकालीन साहित्याचे सामाजिक संबंध	प्रा. डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते	61
16.	ना. धो. महानोर यांच्या कवितेतील ग्रामीण लोकजीवनाचा अविष्कार	डॉ लक्ष्मण बळीराम थिट्टे	66
17.	प्रथमोपचाराचे महत्त्व	प्रा. डॉ. फड एल. एच.	69
18.	राष्ट्रीय राजकारणांवर प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव	डॉ. नितीन आहेर	74

19.	मी शिक्षक बोलतोय.......	करुणा बाबुराव मोहिते	80
20.	Study Of Momordica Charantia L. A Medicinal Vegetable	M. A. Bangar	82
21.	दलित साहित्य: जाणिवा, प्रेरणा आणि विद्रोह	प्रा. राजेश गणपत देसले	85
22.	Role Of Industries In Economic Development	Dr. Sanjaykumar Machhinda Kamble	90
23.	विद्यार्थ्यांच्या शालेय गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाय योजना	डॉ. अशा अशोक ब्राह्मणे	94
23.	नदी, साहित्य और पर्यावरणीय संवेदना	कीर्तिमालिनी हनमंतराव पाटील	97
24.	सामाजिक विषमता आणि आधुनिकीकरण	डॉ. अशा अशोक ब्राह्मणे	102
25.	भारतातील१९९१ च्या आर्थिक सुधारणा व अनौपचारिक क्षेत्रातील स्त्री व्यावसायिक	Alkabai Shivaji Nagare Prof. Dr. Vijaykumar Wawle G.	108
26.	भारतीय शेती - समस्या आणि उपाय	श्री. सोपान काशिनाथ घोनशेट्टे प्रो. डॉ. श्री. ई. डी. कोरपकवाड	113
27.	'धूणी तपे तीर' उपन्यास में आदिवासी विमर्श	डॉ. अनिल गोविंद चौधरी	117
28.	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचा अभ्यास	प्रा. डॉ. रामदास मुक्टे	122
29.	आदिलाबाद जिल्हयातील परधान जमातीचे सामाजिक व कृषी विषयक अध्ययन	मांजरमकर सोनी श्रीरंगराव	127
30.	महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीतील महिलांची सद्यस्थिती समस्या आणि उपाय योजना	छाया अनिल वाकोडे	133
31.	The Extempore Poems of Umer Qazi of Veliyamkode: A Historical Appreciation	Dr. Sakkeer Hussain P Dr. Sukesh Kumaradas	138
32.	Jagatguru Saint Tukaram	Biradar Gajanan Gangasagar	145
33.	सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक स्तर विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का तुलनात्मक अध्ययन	श्रीमती शिभा सिंह डॉ. जे. पी. कन्नौजे	148
34.	भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य आणि युवक	गणपती दत्ता खुपसे	154
35.	संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीतील यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान	अश्विनी रामराव मगर प्राचार्य, डॉ. विलास आघाव	158
36.	महागाई : एक दृष्टीक्षेप	श्री. सागर गोविंद राजपूत डॉ. मनीषा कारभारी आहेर	163
37.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकिय विचार : एक आढावा	डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ	166
38.	पुणे जिल्हयातील औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादकतेचा तालुकानिहाय चिकित्सक अभ्यास	रचना दत्तात्रय कोळपे निखिल तानाजी तांबे	169

39.	**Credit Risk Management of Non-Performing Assets in Selected Public Sector Banks**	**Dr. Waghamare Shivaji Bharati M Bhusare**	**175**
40.	'समीर' या काव्यसंग्रहातील आशयसौंदर्य व भावुकता	डॉ. संगीता घुगे	**179**
41.	"सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे, समाजशास्त्र विषयात सादर केलेल्या विद्यावाचस्पती प्रबंधांचे उल्लेख विश्लेषण : एक अभ्यास"	श्री परमेश्वर माणिकराव इंगळे डॉ. डी. टी. घटकार	**187**
42.	लोकप्रशासनातील कार्यक्षमता व माहितीचा अधिकार	प्रा. विजय सूर्यवंशी	**192**

21 Century Emerging Structure of Maritime Security in the Bay of Bengal

Dr. Arvind Kumar
Assistant Professor, Department Of Defence & Strategic Studies A N D K P G College Gonda

Abstract

The Bay of Bengal has become a hotbed of irregular human migration in recent years, with Rohingya refugee boats making their way south to safer sanctuaries in Southeast Asia. The illicit drug trade has flourished especially during the COVID-19 pandemic, with supplies originating from the Golden Triangle region using Southeast Asia as the transit point on the way to other regions. These developments highlight the need for greater maritime security cooperation between South Asian and Southeast Asian governments. Both these sub-regions within the broader Indo-Pacific region, have their own maritime security capacity shortfalls. While piracy and armed robbery targeting ships in the Malacca Strait, a key waterway astride the Bay of Bengal, is no longer as serious a threat as in the early 2000s, there is nevertheless a need for maritime security cooperation between South and Southeast Asia in the Bay of Bengal in areas of irregular human migration and illicit drug trade. Promoting better maritime domain awareness and information-sharing between these two regions would be a good start.

Introduction

In a world of inter-dependence the political centre of gravity has shifted from land to oceans, but the knowledge and understanding of oceans remains fragmented and specialised1. Thus, a significant number of states and international actors have placed maritime security high on their agenda. Traditionally, security at sea has been theorised and interpreted from rather conservative viewpoints, that are rooted in traditional realist or liberalist theories. In the realist interpretation, the seas are the plains on which superpower, or regional power rivalry, takes place. Recent realist debates have been focused on the rise of Chinese naval power, the US' re-balance to Asia, increasing investments in navies by emerging powers and territorial disputes to consolidate claims on offshore resources. On the other hand, liberal interpretations of security at sea delve in various international governing activities, and suggest that the marine environment be retained as a subject of collective public order and legal regulation2. New challenges to human and economic security at sea have also added new dimension to the theory and practice of maritime security and would also have to be factored in to evolve a constitutive regional security structure. Unlike the Atlantic and Pacific which sweep from north to south, the Indian Ocean is an embayed ocean. The inverted triangle of South Asia forms two great bays. Whilst the Arabian Sea is oriented towards the Middle East, the Bay of Bengal is oriented towards South East Asia. However, the Indian Ocean Region (IOR) is too diverse and too large to be comprehended holistically. Instead smaller tranches of sub-regions like the Bay of Bengal (BoB), with relative homogeneity, are better conceivable as a security community, where littoral states share similar challenges and aspirations. If we step back and take a look at the Indo-Pacific as a whole, the Bay of Bengal (BoB) is seen to be right in the middle. As the western adjunct of the South China Sea, the waters of the BoB connect the Indian and Pacific oceans3. It also lies in the midst of regional structures such as the ASEAN, the Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) and SAARC and is also 4 http://www.vifindia.org ©Vivekananda International Foundation surrounded by supra-structures such as the Indian Ocean Rim Association (IORA), the Regional Cooperation Agreement on Combating Piracy and Armed Robbery against Ships in Asia (ReCAAP) and the Indian Ocean Naval Symposium (IONS). The BoB influences China's southern landlocked region and is at the heart of economic emergence of the riparian and landlocked countries of the Bay. Thus, the idea of the BoB as a multilateral, strategic, and economic community has engendered multiple interests and multitude of narratives4. This issue brief reflects on the emerging security structure of the BoB, that

includes Sri Lanka, Bangladesh, Myanmar, Thailand and India, along with the landlocked nations of Nepal and Bhutan whose economic sustenance largely depends on the BoB.

Historical Perspective

Bay of Bengal was the site for major geopolitical contentions among the Asian and European powers, until it was reduced to a strategic backwater by the British in the early decades of the 19th century5. The raids by SMS Emden of the Imperial German Navy and the ensuing naval battles during World War I, highlighted the strategic significance of the BoB. Once again, during World War II, the BoB emerged as a sea of churn. This reaffirms the allure and vulnerability of the region to external influences. The BoB was divided horizontally between the British and Dutch, during the colonial era and post WW II it got divided vertically between South Asia and South East Asia. The Bay started to resume its shape as a singular strategic entity only quite recently, after the littoral states were able emerge from their internal consolidation and set their gaze outwards.

Importance of Safety and Security at Sea

Almost 90% of the external freight trade is seaborne, and overall, maritime industries are an important source of employment and income for the economy. Millions of containers travel every year through the ports of the Indian Ocean, transporting the 90% of the world's cargo in maritime containers, but only 2% is physically inspected by customs authorities, opening the possibility for illicit activities. Detecting suspicious shipments from customs fraud (e.g. evasion of import or antidumping duties) or from a safety and security viewpoint are difficult tasks for all the coastal countries involved. There is a need to improve maritime safety and security by developing systems to improve maritime surveillance capabilities and to collect information about maritime accidents and ensure the safety of shipping through enforcement of duties laid under the port, flag and coastal States. The objectives of the coastal countries of the bay should be comprehensive but can be taken up in phases for implementation instead of fragmentary approaches. Strategy Necessary for Improving Safety and Security The strategies of the countries of the BoB should aim at supporting regional and global security and stability by enhancing prevention, preparedness and response capabilities to various threats of the coastal countries. The rim countries of the Bay of Bengal should strive for an overarching maritime safety and security strategy against all types of challenges from the global maritime domain that may affect people, activities or free trade. It should be developed upon closer cooperation within the region and at national levels with an ultimate objective to protect the maritime interests of all coastal and hinterland countries and increase maritime domain awareness among all stakeholders of the bay. All maritime security and safety stakeholders from among the rim countries either may be called upon to participate in a cooperative setting or under existing multilateral regional organisations. The issues which could be discussed must seek to ensure that the policy response remains fit for current and future challenges in line with political priorities in a rapidly changing safety and security environment and taking into considerations of the ongoing naval development, national policies and other initiatives. Following issues could be considered by the countries of the rim of the BoB: Developing a system that can support coastal countries in the task by improving their situation awareness capacity and providing them with additional risk indicators derived from the actual routes followed by the containers. Today, it is widely believed that the only viable way to control containerised cargo is through information-based risk analysis. In this way, it becomes possible to target high-risk shipments and proceed with physical checks, only where needed. Capable States in the BoB may be tasked to carry out systematic cross-checks of the origin of goods inside import declarations to detect customs fraud. The second one is dealing with the 26 Maritime Safety and Security in the Bay of Bengal systematic analysis of pre-arrival data in near-real-time in combination with container traffic container trips data and aims at developing risk indicators for the safety and security of cargo entering the Indian Ocean Region. The Automatic Identification System (AIS) is an efficient tool to exchange positioning data among participating naval units and land control centres. The fundamental requirement is maritime domain awareness via identification, tracking and monitoring of vessels within their waters and this is exactly what an

AIS could bring. It focuses on how the AIS-derived information could be used for coastal security, maritime traffic management, vessel tracking and monitoring with the help of GIS technology. Maritime surveillance is essential for creating maritime awareness ('knowing what is happening at the sea'). With its competencies in space technologies and data fusion, the countries can have an action plan strengthening the capabilities in maritime surveillance, by contributing to the development of the surveillance system and the information sharing for the maritime domain, and by investigating maritime surveillance solutions. Establishing a marine casualty information centre where all marine accidents involving member States ships or occurring in the territorial waters of a country may be registered. Such a data base may allow for the storage, exchange and analysis of data on marine casualties and incidents. The shared use of those data may help to develop the accident investigation capabilities of the member States and contribute to improving maritime safety and the prevention of pollution by ships. Software should be developed for reporting and sharing accident and incident reports. Every year natural disasters and crises worldwide especially in the Indian Ocean cause fatalities and considerable economic losses. In these situations, the region must aim to get help to those who need it as quickly as possible. Reinforcing the capacity to prevent, prepare and respond to disasters is, therefore, a key priority. Enhancing our resilience to crises as well as our capacity to prepare and respond to acute threats should be amongst the objectives of the region. These objectives call for technologies and approaches that help the member states and its dialogue partners to stay ahead of threats and hazards by improving prevention, preparedness, early warning and response in the domains of disasters and man-made crises. The region can strengthen the resilience to crises and disasters through its action plan in crisis management technologies, satellite image processing and analysis, disaster risk management and internet surveillance systems. The BoB should be committed to improving its capacity to respond to disasters and supports international cooperation in assessing recovery needs and planning recovery measures in post-disaster situations. It should contribute to this process with the development of a guide to multi-stakeholder needs assessment recovery framework for decision-makers to use during the early phases of disaster recovery planning. Cyber-attacks constitute one of the main threats to critical infrastructures. An increasing number of vital services depend on digital systems – commercial transactions, health, safety, security and others that contribute to our general well-being. Disruptions to these systems – through deliberate "cyber" attacks, natural disasters or technical failure – could cause major BMJ Vol 3 Issue 1 ISSN 2519-5972 27 economic and social damage. Moreover, the lack of users' trust regarding the security of online services and privacy protection jeopardies the exploitation of the full potential of information and communication technologies to foster innovation, economic growth and progress. Cyber-security exercises may be identified and should aim to raise the level of preparedness by confronting participants with artificial events and studying their reactions. The BoB in due course of time can coordinate the network for critical infrastructure protection which aims at providing a framework for networking and co-operation between experimental installations experts and other stakeholders. Activities include sharing information on threats against critical infrastructures and their vulnerabilities, collaborating on appropriate measures to mitigate risk and boost resilience, carrying out critical infrastructure-related security experiments, agreeing on evaluation, qualification and quality assurance methods and proposing standards. Document security is high among many coastal countries of the BoB. Security of travel documents as "crucial for establishing the identity of a person" and that we can adopt an action plan on document security to introduce and make identity documents, business travel cards and Emergency Travel Documents (ETD) more secure. For many years, travel documents have been subject to standards and security measures as defined in the ICAO Document 9303. Such security measures work on a double layer: traditional paper security features and electronic security features. Travel documents contain an electronic chip embedded which contains data about the document holder (including biometrics) which are protected using cryptographic measures based on the so-called public key cryptography. The Chemical, Biological, Radiological and Nuclear (CBRN) risk

mitigation centres of Excellence should be set up with an initiative to implement a coordinated strategy at the regional level to address the mitigation of and preparedness against risks, either of an intentional, accidental or natural origin, related to chemical, biological, radiological and nuclear (CBRN) materials or agents.

Maritime security in the Bay of Bengal is vital to maritime stability and governance in the South Asian region. States in the Bay of Bengal, especially Bangladesh are battling with issues of corruption, inadequate provision of public and private sectors, lack of economic reforms and the threats of imminent environmental affects due to climate change. All these problems, if left unresolved, have the potential to adversely affect the relations between the coastal countries. This paper will describe these mechanisms in a greater detail, especially focusing on how security issues of state officials are related to problems such as poor maritime law enforcement, sluggish development of the regional blue economy, pervasive illicit maritime economies, and even organized political violence in coastal areas.1 For Bangladesh to achieve greater penetration of social services to vulnerable coastal communities, it needs to refine its blue economy policies. Bangladesh is still lagging behind in terms of maritime industries. To address that, broad progress in these areas is a critical prerequisite for a lasting solution for the maritime security threats.

Blue Economy of Bangladesh: A Maritime Security Concern

While countries like China, Japan, and the Philippines have been earning multiple forms of revenue from ocean economy for almost 300 years, Bangladesh is relatively new in this industry. Marine fish, plants, and animals provide 15% of the protein that 430 crore people consume globally.2 About 30% of the world's gas and fuel demand is supplied from different seaside gas and oilfields.3 With time the global blue economy is growing more prominent. Using the Bay of Bengal,Bangladesh earns a significant amount of foreign currency. According to the Ministry of Foreign Affairs, twenty-six maritime economic activities have been identified such as the fishery, maritime trade and shipping, energy, tourism, coastal protection, maritime safety and surveillance for the development of the blue economy in Bangladesh.4 But the recent pandemic has halted many of the ongoing projects and thus the blue economy is facing a setback. The following summarises this phenomena: how some of the maritime economic activities are underway to harness the benefits of the blue economy for Bangladesh.

Livelihood Security in the Coastal Zones

Combatting a pandemic and providing treatment for affected people will likely increase the demand for water due to overgrowing demand of using in public health sector and rising human consumption. For example, the coastal agricultural system in Bangladesh faces a multitude of problems caused by the rise in sea-levels and lack of freshwater. More than 30% of the total cultivable land and one-fourth of the population of Bangladesh lies in the coastal belt. A total of 366,650 hactor of land is affected by salinity in Barisal and Patuakhali, where farmers usually only cultivate during winter and leave the land uncultivated during other seasons.5 Thus biodiversity, crop yields, cropping intensity, production levels, and the quality of people’s livelihoods are much lower than other parts of the country. At the same time, demand for food in the area is increasing with the steady increase in population. Therefore, to provide secure livelihood in the coastal zones, building resilience for this cultivation system is highly important. Bangladesh plans to develop a coastal agro-ecosystem stewardship strategy6 that will cover all five dimensions, such as social, economic, ecological, physical, and institutional to mitigate the COVID-19’s effect on coastal agriculture. On the other hand, Bangladesh has a total of 166,000 sq. km. area of water including the Exclusive Economic Zone (EEZ) in the Bay of Bengal. According to the Department of Fisheries, there are about 255 trawlers, 67669 mechanized and non-mechanized boats engaged in fishing.7 In the year 2017-18 total fish production from Marine sources was 6.55 lac metric MT.

Environmental Sustainability

Climate vulnerability is a looming challenge that has the potential to increase maritime migration, degrade coastal welfare and undermine the potential of the blue economy. Bangladesh is

geographically exposed to a multitude of adverse impacts of climate change, due to its geographical location, in the delta of three of the world's biggest rivers, and its flat, low-lying deltaic topography.8 It is predicted that climate change will create barriers to future poverty reduction and reverse many of the important socio-economic gains made by the country throughout years. Sea level rise will affect the vast coastal area and low-lying river zones of Bangladesh. The livelihoods of coastal communities and the natural environment of the coastal zones will be severely affected by the much anticipated sea-level rise. The mangrove forest the Sundarbans is the part of most important ecosystem of the country, as the survival of 10 million people depends on the forests for their livelihood. People will be forced to move out of their homes, take refuge on drylands, and change their livelihood. This will result in a complete change of their way of life.

Renewable Energy Production

Recent survey researchers have discovered large natural gas and oil reserves at the Bay of Bengal. Researchers concur that the bay holds more oil reserves in the Asia-Pacific region than any other region. Both China and India have shown interest in oil exploration and mining in the Bay of Bengal. On the other hand, marine-based renewable energy such as wind, wave and tidal range and currents offers a significant potential to contribute to low-carbon energy supplies for regions with appropriate coastal features.10 The energy scenario has changed worldwide due to the pandemic. In the midst of lockdown, most of the countries shifted their energy mix towards renewable energy. The low operating costs of renewable energy, as well as a decline in demand for electricity, facilitated this shift.11 Like the other coastal countries, Bangladesh too can alleviate its energy deficiency by investing on renewable energy resources. Other renewable energy producing machinery, such as wave energy converters may help to reduce wave attack and generate electricity. The renewable marine energy sector can provide viable work opportunities; particularly for maritime communities that used to rely on fisheries. There is a need for incentives such as grants, subsidies and tax credits to encourage private investments in the large, expensive infrastructure that is required to move from small prototypes to pilot plants.12

Latest Development: Bangladesh's role in the Indo-Pacific Strategy

The USA considers Bangladesh as a key partner to protect and enhance a rules-based order in the Indo-Pacific region that respects principles such as peaceful resolution of disputes, freedom of navigation, an open and transparent investment environment and strong and responsible institutions. Bangladesh shares many of these goals of building a more prosperous and secure interconnected region, and with its strategic location and fast-growing economy, it is poised to play a central role in the Indo-Pacific strategy. In 2018 the USA allocated USD 40$ million in additional security assistance to help Bangladesh improve its coastal radar system, modernise Reviews 70 and enhance its patrol boat fleets, and provide training and support of expanded maritime interdiction as part of their Bay of Bengal initiative.

Emerging Maritime Security Structure in the BoB

Historically, in international relations, nation states are motivated by pursuit of national interest and seldom by the desire for collective international good. The reciprocal effects of interdependence revolve around the question of who gets what. 13 http://www.vifindia.org ©Vivekananda International Foundation Individual states try to effect outcomes that are in keeping with their own sensitivities and vulnerabilities. The complex web of interdependence is thus influenced by what gets securitised, who is the securitising actor and who are the functional actors25. Thus, regional maritime security cooperation in the BoB would have to overcome the opacity of intent and uncertainties. The internationalisation of supply chains and networks has already shifted the balance of power and influence towards Asia. What goes hand in hand with these trends, is a multi-polar and multi-functional world where states are being joined by non-state actors from corporations, NGOs and foundations. This is indeed posing a challenge to traditional governance and international institutions such as the United Nations, World Bank, International Monetary Fund etc. The seas too have been no exception to these trends26. Under these

circumstances concepts such as maritime security or maritime order become difficult to operationalise. Formulating common policies for the region would necessitate a consensus among stakeholders such as governments, industry, coastal people and institutions. It will also require coalescing existing initiatives with innovative frameworks such as the SAGAR. Policy coordination in the future requires nation states to act on the basis of long term, rather than short term goals. If nation states are willing to exercise 'multiple leadership' and accept special obligations, only then can a way be paved for regional order27. In this regard, the Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) is an existing forum that not only conforms geographically to the BoB region, but has also demonstrated its political willingness for regional cooperation. Thus, BIMSTEC could provide the foundation for theoretical and practical constructivism in the BoB, that could eventually evolve into a security regime for the region. The success of this security cooperation would also depend on the perception of equality. Hence BoB countries would have to be sensitive to each other's concerns in order to build confidence and ensure a prompt response for building a robust security structure. 14 http://www.vifindia.org ©Vivekananda International Foundation BIMSTEC BIMSTEC as a regional organisation came into being on June 06, 1997 through the Bangkok Declaration. It consists of seven member states: five from South Asia i.e. Bangladesh, Bhutan, India, Nepal, Sri Lanka; and two from South East Asia namely, Myanmar and Thailand. Initially, the economic bloc was formed with four member states with the acronym 'BIST-EC' (Bangladesh, India, Sri Lanka and Thailand Economic Cooperation). Upon inclusion of Myanmar on December 22, 1997 the Group was renamed 'BIMST-EC' (Bangladesh, India, Myanmar, Sri Lanka and Thailand Economic Cooperation). Thereafter, with the admission of Nepal and Bhutan in February 2004, the name of the grouping was changed to 'Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation' (BIMSTEC)28. BIMSTEC has 14 sectors of cooperation, of which some are directly or indirectly linked to the maritime domain. India is the lead country for transport and communication, under which 167 projects have been identified. Multimodal transport, logistics, infrastructure development, maritime transport all are part of this sector. India is the lead country for environment and disaster management as well. The first BIMSTEC Annual Disaster Management Exercise was held in New Delhi in October 2017. The counter-terrorism and transnational crime (CTTC) sector is also being led by India. This sector conducts its business through six Joint Working Group (JWG). These are the: Sub-Group on Narcotic Drugs, Psychotropic Substances and Precursor Chemicals (SGNDPSPC); Sub-Group on Intelligence Sharing (SGIS); Sub-Group on Legal and Law Enforcement Issues (SGLLEI); Sub-Group on Anti- Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism (SGAML-CFT); Sub-Group on Human Trafficking and Illegal Migration and Sub-Group on the Cooperation on Countering Radicalisation and Terrorism29 (SGCCRT). The fisheries sector is led by Thailand. Awareness building for expansion of aquaculture and appropriate technologies and new cultivable species for aquaculture are being exchanged under this sector. The climate change sector is led by Bangladesh. An analysis of these sectors reveals that maritime sectors like the fisheries have a technical orientation and are deficient in terms of a security approach30. 15 http://www.vifindia.org ©Vivekananda International Foundation In its current format, BIMSTEC as a region lacks the structure to address constabulary functions, sustainable development and territorial threats. For the first time, the National Security Advisors (NSAs) of BIMSTEC met on the side lines of the BIMSTEC meet in New Delhi in March 2017. There was a consensus that member states face common security challenges. The meeting also underscored the importance of recognising the Bay of Bengal as common security space and agreed to work out collective strategies for common responses. It was also recognised that there was a need for urgent measures to counter and prevent the spread of terrorism, violent extremism and radicalisation and the members decided to take concrete measures to enhance cooperation and coordination between their law enforcement, intelligence and security organisations, in addition to enhancing capacities. The importance of maritime security was emphasised in view of the significance of the Bay of

Bengal for the well-being, prosperity, security and socio-economic development of the BIMSTEC member states31. The second meeting of NSAs was held in Dhaka on March 28, 2018. For the BIMSTEC security agenda to succeed, the framework has to cater to the vagaries of maritime security that is characterised by interconnections between challenges, linkages with land, the states' capacities to deal with challenges and legal jurisdictions. For example, the Rakhine refugee crisis is connected with terrorism, illegal migration and human trafficking through the sea. The crisis also has links with the events on land in Myanmar which stem from ethnic discrimination against the minority community. The crisis is believed to have led to the migration of over one million people into neighbouring states, especially Bangladesh. No single state has the capacity to cope with such a large scale refugee crisis on its own and it thus needs a regional approach. The related cross linkages of legal jurisdiction are even more complex. This raises questions as to how refugees should be managed, who will try the crimes being committed by these refugees and where should they be incarcerated. All these need regional agreement. Most importantly, it is a humanitarian crisis where refugees and criminals are both equal victims of political, social and economic isolation. Thus, a regional maritime security has to be guided not only by homogenous 16 http://www.vifindia.org ©Vivekananda International Foundation top-down international legal frameworks and norms under the UNCLOS, IMO etc., but also need to be coupled with a heterogeneous bottom-up approach customised in keeping with local regulations, environments and sensitivities.

REFERENCE

1. Diane French, David Michel, and Ricky Passarelli, 'Sea Change', Stimson, December 2014, Pp 11. https://www.stimson.org/sites/default/files/file-attachments/SEA-CHANGE-WEB.pdf
2. Ibid.
3. Ibid.
4. Nicklas Garemo, Martin Hjerpe, and Jan Mischke, The infrastructure conundrum : improving productivity, McKinsey & Co. July 2015, https://www.mckinsey.com/industries/capital-projectsand-infrastructure/our-insights/the-infrastructure-conundrum-improving-productivity
5. David Michel and Russell Sticklor, 'Indian Ocean Rising: Maritime Security and Challenges', Stimson, July 2012, p 23. https://www.stimson.org/sites/default/files/file-attachments/ Book_IOR_2_1.pdf
6. Regulations for carriage of AIS" Imo.org. Retrieved 16 February 2015 and JOINT STAFF WORKING DOCUMENT on the implementation of the EU Maritime Security Strategy Action Plan (24/06/2016) - 10625/16 link:https://imo.libguides.com/c.php?g=659460&p=4655524
7. https://www.utu.fi/en/sites/hazard/publications/Documents/HAZARD%20Publication%203%20CYB ERSECURITY%20IN%20PORTS.pdf and JOINT STAFF WORKING DOCUMENT Second report on the implementation of the EU Maritime Security Strategy Action Plan (15/06/2017) - 10398/17
8. http://www.imo.org/en/OurWork/Security/Guide_to_Maritime_Security/Documents/ILOIMOCodeO f PracticeEnglish.pdf and EU Global Strategy on the European Union's Foreign and Security Policy - 10715/16
9. "Ministry of Foreign Affairs." n.d.Gov.Bd. Accessed September 13, 2020. https://mofa.gov.bd/site/page/8c5b2a3f-9873-4f27-8761-2737db83c2ec/OCEAN/BLUE-ECONOMY--FORBANGLADESH.
10. Ashravee, Firoza, "Energy Security in the COVID-19 Era", Bangladesh Institute of Peace and Security Studies, Accessed September 16, 2020. https://bipss.org.bd/energy-security-in-the-covid-19-era/
11. Hossain, Mohammad Faruque, S. Hossain, and Muhammad Jasim Uddin. "Renewable energy: Prospects and trends in Bangladesh." Renewable and Sustainable Energy Reviews 70 (2017): 44-49.

"Comparative Study of Selected Physical and Physiological Factors of Inter Collegiate Level Taekwondo and Wushu Players"

Dr. Santosh R. Chaudhary
Director of Physical Education Seth Narsingdas Mor Arts,Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist-Bhandara.

Abstract

Physical & Physiological factors play a vital role in deciding the particular build of the body with various measurements of the segments of the body it has also its importance in the field of Taekwondo and Wushu game. Somewhat or altogether the physiological parameter pulse rate, blood pressure, vital capacity and physical parameter muscular strength, power and agility have definite effects on the performance of particular game players. The researcher in the present study made an effort to test this hunch to compare the difference between the various physical and physiological measurements of Taekwondo and Wushu players. The present comparative study is related to Taekwondo and Wushu players in relation to physical & physiological variables. In the present study, 30 female Taekwondo and 30 female Wushu players selected through simple random technique from Inter Collegiate Taekwondo and Wushu players of R.T.M.Nagpur University ,Nagpur who participated in Inter Collegiate Tournament. To study the difference between Taekwondo & Wushu players in physical & physiological variables. Statistical method of Independent sample 't' test was applied for this study. From the results, it may be concluded that there is a significant difference in vertical jump, chin-ups & shuttle run tests of Taekwondo and Wushu players. But no significant difference found in vital capacity Heart Rate, Systolic & Diastolic blood pressure.

Key words : Taekwondo and Wushu players, Physical & Physiology factor.

Introduction

The data was collected by the scholar from testing the physical variables and physiological variables by various tests. The people have realized the importance of fitness in day to day routines and also in achieving sports excellence. Fitness denotes a person's physique in relation to its physical achievements. The latest scientific evidence also edict the fact that for internal or physiological soundness physical fitness is necessary. It is also a high concern for a coach to develop various health & skills related fitness of players. Physical and physiological fitness refers to the capacity of an athlete to meet the varied performance demands of their sport without reducing the athlete to a fatigued state. Physical & physiological and fitness variables play a vital role in almost all games and sports. blood pressure and vital capacity & physical fitness cardiovascular endurance, muscular strength, power & agility need to perform the activity.

Method

Subjects For this study total No. of 60 i.e. 30 Taekwondo and 30 Wushu players mean age (18 to 25 years) from R.T.M.Nagpur University Inter Collegiate level competition participated Female players were selected as a sample of the study, using simple random sampling technique. This was further used for collecting and analyzing data. Selection of Variable The study was taken to pinpoint the Physical & Physiological fitness variables. Therefore, based on literary evidence and scholars own understanding the following variable was selected for the purpose of this study.

Table 1 : Selection of variable Table

Test	Tools	Unit
Physical Fitness Variable		
Chin-Up	Chin Up Bar	No. of reps

Physiological Variable		
Vital Capacity	Peak flow meter	Lit/Minute

For this research, a descriptive comparative method was used. Descriptive statistics (mean, standard deviation) and independent sample t test was used for the analysis of the differences between both the groups, to test the hypothesis at 0.05 level of significance.

Procedure Of The Study

The researcher explained details about the conducted test to selected players and then collected data and did scoring based on players performing the test. For the collected score compute mean, standard deviation and compare using Independent "t" test to find out the differences amongst Taekwondo & Wushu players.

Result Of The Study

The purpose of the study was to find out the comparison of Taekwondo and Wushu players among R.T.M.Nagpur University Inter collegiate tournaments.

Table 2 : Taekwondo & Wushu players Descriptive statistics.

Test	Players	No	Mean	SD
Chin-Up	Taekwondo	30	13.70	2.79
	Wushu	30	11.04	3.98
Vital Capacity	Taekwondo	30	460.0	73.1
	Wushu	30	447.0	115.1

Table 3: Comparison between Taekwondo & Wushu players Using Independent sample Test

Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Means			
Test	**Variance**	**F**	**Sig.**	**t**	**Df**	**Sig (2-tailed)**	**MD**
Chin-Up	Equal variances not assumed	2.12	1.52	1.52	28	0.01	2.13
	Equal variances not assumed			1.52	25.63	0.01	2.13

Table 4: Comparison between Taekwondo & Wushu players Using Independent sample Test

Levene's Test for Equality of Variances				t-test for Equality of Means			
Test	**Variance**	**F**	**Sig.**	**t**	**Df**	**Sig (2-tailed)**	**MD**
Vital Capacity	Equal variances not assumed	1.82	0.18	0.42	28	0.67	13.0
	Equal variances not assumed			0.42	22.18	0.67	13.0

Discussion :-

The present study shows that significance difference between Taekwondo & Wushu players which is similar to the study by Parvinder Singh (2012), in his study he has studied physiological and anthropometric variable of Kabaddi and Kho-Kho players and the purpose was to assess if both groups differ in each other. Researcher concluded that there is a significant difference between chin-up Taekwondo & Wushu players. Hence the null hypothesis is rejected and the research hypothesis is accepted. But there was no significant difference found in vital capacity variables of Taekwondo & Wushu players. Hence the research hypothesis is rejected and the null hypothesis is accepted. on the basis of the result obtained in the study the researcher made the conclusion that significant differences exist between chin-up variables of Taekwondo and Wushu players. It was further concluded that chin-up performance of Taekwondo players is better than Wushu players. But no significant difference exists between vital capacity variables of Taekwondo and Wushu players.

References

1) Candy, M.D. & Bell, Z. (2013). Time motion analysis Heart rate and physiological of international canoeing players. Canadian journal of applied sports science, 10, 175-215.
2) Biyios IA, Bergeles NK. (2006). Anthropometric, body composition and somatotype differences of Greek elite female basketball, volleyball and handball players. Sports Med Phys Fitness, Jun; 46 (2) : 271-80. Clark, H. H. (1978).

3) Application of Measurement to Health and Physical Education 3rd Ed., Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall Inc. Gabbett, T.J. (2006).
4) A comparison of physiological & anthropometric characteristics among playing positions in sub-elite rugby league players. Sports Sci., Dec; 24(12): 1273-80. Kala (1999).
5) “A Comparative Study of Physical Fitness, Physiological and Psychological variables of Players of different Indigenous Games.” Unpublished master’s thesis, Kurkshetra University, Kurkshetra. Kamlesh, M.L. (1994). Methodology of Research in Physical Education and Sports. New Delhi: Metropolitan Book Co. Pvt. Ltd. Kansal, D. K. (1996).
6) Test and Measurement in Sports and Physical Education. New Delhi: D.V.S. Publications. Gupta, A. Sandhu, J. S. and Koley, S. “A study on the physical fitness, spinal mobility and flexibility in footballers” Indian journal of sports studies, (2002) 6(1): 1 – 5. Sharma, U.S. A Comparative Study of the Effects of the Selected Training programmes on Physical Fitness and General Motor Ability of Women Students” unpublished Doctoral Thesis, University of Delhi. (1980).

The Role Of Intellectual Property Rights In Development Of Trade

Dr. R. Venkatesh Babu T Jayaram
Lecturer in Commerce Guest Lecturer in Commerce, S. V. C. R. Govt. Degree College S. V. C. R. Govt. Degree College Palamaner

Abstract:
Intellectual Property rights and their protection is a key factor for all round developing the country and encourage the innovative minds. The developed countries have strong historically shaped and amended their IP regimes to promote domestic needs and objectives. It is also observed that several countries with weak IP policies have achieved rapid economic growth and development over the past five decades. For these countries, the strengthening of IP rights occurred after the initial stages of increased growth and development. These countries include the majority of the first generation of newly liberated and industrializing economies including South Korea and Taiwan and other developing nations, such as India, Malaysia and Brazil. The Japan has different developmental experience in IP. Japan experianced quick development in the 1960s and 1970s and only adopted strong IPR's protection in the 1980s. Even the United States, now one of the strongest proponents of strong IP protection, did not fully embrace high levels of IP protection until the early 1980. At present protection of IPR's is important for strong internal and external growth of the country.
Key words: Intellectual Property rights, Economic Development, Monopoly, TRIP's, and Developed Countries.

Introduction:
Intellectual Property is that property that is developed by the human mind and by human intellect. Now intellectual property and rights attached to intellectual property are becoming very precious and valuable. In India, there are well-established administrative, statutory, and Judicial frameworks for protecting IPR. India has to comply with the Agreement on Trade-Related Intellectual Property Rights by enacting the necessary statutes. Intellectual Property rights deal with Trademark, Copyrights, Patents, and Geographical Indications of goods. The laws protecting some special species of Intellectual property rights in India are:

- The Copyright Act, 1957
- The Patent Act, 1970
- The Geographical Indications of Goods (Registration and Protection) Act, 1999
- Trade Marks Act, 1999
- The Semiconductor Integrated Circuits Layout Design Act, 2000
- The Protection of Plants & Varieties and Farmers Rights Act, 2001
- The Biological Diversity Act, 2002

Objectives:

- To study about the Intellectual Property Rights.
- To know the Gross Root level developments in Intellectual Property Rights.
- To study the importance of IPR's in economic growth of the country.
- The role of IPR,s in internal and external development of trade.

Intellectual property rights have great importance in the growth of a country. Intellectual property law is different in all countries. In many developed countries, the strict enforcement of the IPR role has a huge contribution to economic growth. IPR promotes innovation which leads to economic growth. Nowadays every business in the world is the creation of Innovation. The current globe has realized the importance of IPR laws. It is not only innovation but also the name which matters in today's world. The name carries huge value in the form of goodwill. Some companies just sell their name in exchange for a huge amount of money. Intellectual Property rights have a great influence on the financial improvement of a nation. The IPR can play both negative and positive

growth in economic development. This article analyzes the role of Intellectual Property rights in economic growth. This paper study the relationship between IPR and the economy. The impact of IPR is positive as well as a negative impact on the economy. It is very important to protect the interest and rights of people to evolve in innovation and creation which is directly linked to the development and growth of the country.

Grassroots Innovation,

Indigenous Technologies and Utility Model India has taken many initiatives to support incremental innovation which reaches out as grassroots innovation and frugal innovation. The National Innovation Foundation and the Honey Bee network have been instrumental in bringing these innovations to the center stage and creating incentive mechanisms to support these innovations. The protection of these innovations within the present system is only available through patents. The utility model would have provided ample opportunities for protecting these innovations. There are less stringent criteria for utility models also called petty patents and are generally given for eight to ten years. This also goes with the policy thrust by the government for the promotion of startups, SMEs and entrepreneurship. The Economic Advisory Council to the PM has also argued for having a Utility Model provision in our IPR system. Our ongoing study provides a new dimension to the Utility model. It has shown how it is becoming also important in many high technologies. Many Fourth Industrial Revolution technologies from Drones to Brain Computer Interface technologies are also surrounded by Utility models. The policy envisages capacity building ,customized programs for the specific needs of MSMEs, start-ups, and entrepreneurs, strengthening existing mechanisms to promote entrepreneurship to extract value from IPRs through commercialization, and reducing transaction costs for start-ups to stimulate the generation of IPRs.

Kingston (2010) highlights, the power of SMEs and Startups to protect their inventions is limited by capability market power even though their inventions are suited to be protected by such power. Many of the inventions of SMEs are significant incremental innovations but may not be able to address the stringent criteria of patents. Many developed and emerging countries like Germany, Japan, China, and South Korea among others have utility models in their IPR provision. Through this provision in their IPR system, they have helped to protect their small-scale industries and created a culture of innovation. Utility models can be a very useful tool also for creating IPR awareness as envisioned in this policy document as many inventions from informal innovators, school students, etc. can be protected through the utility model. The protection like this gives recognition and the possibility of deriving fiscal incentives. In the process creates awareness for IPR as more can see the value of protection.

The inclusive national innovation framework approach calls for giving new incentives for the creation of homegrown technologies and giving more support to frugal innovation. Thus a clear roadmap is needed for creating protection mechanisms through the enactment of suitable Utility model provisions in India through a regional innovation system. The policy document should have deliberated on the resource allocation and statutory provisions for India's Regional Innovation System supported by IPR instruments at union, state, and concurrent subject list Strengthening the University Research Ecosystem. The UBayh Dole Act,1980 and subsequent acts such US-Small Business Patent Procedure Act has been adopted by various countries as it has created a new incentive mechanism for the translation of publicly funded research for commercialization. This has been shown to have a significant influence in universities in the USA with researchers creating spin-offs with ownership of IPR assets that they were allowed through this act. The studies show its highly positive influence in countries that have framed their law drawing from this act. In most of the Indian universities and research institutions funded by the Ministry of Education, Government of India, an incentive mechanism similar to this is available. Indian public funding organizations have also shown a liberal approach to this. However, an overarching provision with legal backing may provide clarity and uniformity on kick-starting investing in

IPR resources Creating Awareness of Different Categories of IPRs There is a strong thrust on creating awareness of patents.

Various provision in the PVP&FR Act can provide new opportunities to farmers and seed startups.19 The study draws attention to the need for this act to be made aware to the stakeholders for making a real impact on the agriculture ecosystem. India is rich in traditional ways of manufacturing which are location-specific and also have unique region-specific products that can be protected through Geographical Indications. The implementation of the GI Act through the authorised licensing program needs to be aggressively made aware in the country. As India is moving into high technologies, the trade secret that needs incorporation of material transfer agreements among others is getting important to protect from unfair misappropriation Similarly the protection of the Semiconductor Integrated Design Layout Act is very important in this new context. Design registration in India is far below the expectation and potentiality of the country's capability. The awareness needs to be directed toward this intellectual property protection. This will help to bring a culture of innovation protect the intellectual assets and derive benefits for Indian-firms and academia/research institutions. Improving Patent Quality Low-quality patents do not comply with the patentability criteria and may seriously harm the innovation process by causing the public to pay higher monopoly rent to the product. This can impose unnecessary constraints on downstream innovation, risk undermining scientific research and advancement of technologies. Major patent offices have already put in place mechanisms to improve patent quality. The 'Raising the Bar' initiative was implemented by the European Patent Office (EPO) in 2007 to improve the patenting system with a primary focus on patent quality. It gave three key recommendations covering

(a) Changes in existing practices and procedures,
(b) Expanding the scope of the patent prosecution process, and
(c) Recommendations to change legal standards,

Primarily to set higher standards for inventive steps and modify the definition of the person skilled in the art'. USPTO has introduced a 'peer-to-patent system allowing third parties to contribute to retrieving prior art and suggesting it to examiners. High patent pendency rates with huge backlogs, severely limited employee strength, patents getting more complex, and difficulty in finding prior art on new and emerging technologies have all contributed to falling patent quality. Thus, a patent policy should strongly focus on developing institutional mechanisms that can improve patent quality. The issue of patent quality is more severe in emerging countries like India as with opening of markets and adherence to the TRIPS Agreement have further constrained the IPR institutions. Thus, the key thrust of the NIPR Policy 2016 should have been providing novel implementable directions for improving patent quality.

The Relation between Intellectual Property and Economy growth:

- To create a market for that invention so that it could be given to good use and will motivate others to innovation and creation.
- To provide exclusive rights to the and to protect the interest of the creator and encourage investment in research and information creation;
- Forbid the competitors or anybody from exploiting or misuse the property without the permission of the creator; and

Now, this is economical to use new creation and idea because it directly affects the material cost of the product. So, it is very important to keep updating the technology and the innovation. If there will be a good IPR statute to protect the interest of the people then it will discourage others to exploit the same. Not only a good law but enforcement of that law is important too. There is no good in having a Strict law if it cannot be enforced properly. The loopholes and weak laws can be misused and will be exploited which will lead to less innovation. IPR law must discourage individuals from exploiting the property.

Now IPR provides exclusive rights to the owner or creator of the property. The owner can decide the fair value and can sell them to anyone. A healthy return to developers will encourage him and others to make new innovations and likewise, we can promote innovation. But this right can also be exploited by the owner, the person or company can charge way more than the marginal cost. This exclusive right can create a monopoly in the market. Monopoly leads to inequality and disparity in the market in both consumption and production. The legal system has IPR as well as antitrust sections. Competition has its very important role in the market, it keeps checks in the market, and it affects consumer satisfaction. There are some big giants in the market who has absolute power in the market. They have the power resources to control and manipulate the market. The market is made from consumer-producer and developers and IPR gives rights and protection to developers and greater which keeps competition alive. There must be a balance between in the market. IPR can be used as a tool to maintain balance in the market. IPR not only gives exclusive rights to the owner but also provides authority to transfer his right to use to others so that the person can authorize anyone to use it in exchange for money.

Positive Impact of Intellectual Property Rights on Economy:

A country like India which is one of the most developing economies in the world must focus on raising productivity in the market. India has always been known for outstanding services to the rest of the world. One can increase productivity by improving technology and method. Innovation needs investments, it required a great amount of investment, these are expensive but have an important role in investment. We can see and learn from developed countries like the USA and Japan in which the rate of development increased by 5 times after the implementation of Intellectual property laws.

Now there are various theories that suggest that IPR has an adverse effect on the economy. In China in the 1980s, trademark infringement negatively affected Chinese innovative enterprises. The local companies started exploiting the well-established company by making counterfeited products and by launching them in the market. Copyright violations have a similar impact. In countries where copyright laws are weak pirate firms start exploiting the law and the market. Though low-quality copies or pirated copies would be available in the market the technological development would be hampered which will directly affect the economy. IPR laws should provide incentives for both the producers and consumers to invest in the market. This also assures quality, which is important for safeguarding the interests of the customers. The counterfeit or fake products of beverages, food products, cosmetics, and medicines can be hazardous to customers.

After the introduction of Trade-Related Intellectual Property Rights ("TRIPS") the market started changing. The act started to provide space for operation and opportunities to the companies for innovations. The private sector has started investing in Research and development. After the implementation of TRIPS, the number of patents filled in India has increased.

Misuse and Drawback of IPR on Economic Development:

The biggest drawback of IPR is it sometimes it restricts the technology to be used in the best suitable way. The person who is holding rights sometimes misuses their rights. They can charge according to their will and because of protection under IPR that innovation cannot be used by the competitors. Competition is the most important factor for the development of an economy. The spirit of competition keeps check and balance on price and as well as on the quality of the product. But IPR laws are against the principle of competition.

IPRs laws create a monopoly in the market. It supports monopoly, Law like copyright, trademark, and patents are creating barriers for the competitor to use the innovation. Competition makes sure that producer must think about the benefit and satisfaction of the consumer, because if the consumer is not satisfying then he or she can shift to other competitors in the market. The producer can charge any price and it can directly affect the consumer and the market. This is the law of demand that if the price is high then the demand will be low. But this law does not apply when there is a monopoly in the market. The consumer will get no other options and have to buy the

product at the price determined by the producer. Due to competition, the producer is forced to charge not much more than the marginal cost.

Conclusion:

The laws are made for welfare and betterment of the society. Every law has its positive as well as negative impact on society. For example Article 31 of the TRIPS Agreement provides for the grant of compulsory licenses in the interest of public health. In case of national emergency Anti-competitive practice. So, in India, the Intellectual Property Right law doesn't make the market rigid at the same time dynamic in nature. The IPR's has a great role in the development and igniting the innovative minds.

Impact of Digital Marketing on Indian Rural Marketing

Dr. Aute P. N.
Dept. of Commerce, Anandrao Dhonde Alias Babaji College, Kada Tal. Ashti Dist. Beed (MH)

Abstract :

The agricultural market has modified drastically within the past decade. A past decade past, the agricultural market was additional unstructured and wasn't a prioritized target location for company. Now a days is that the time to bring out the agricultural space and to develop it. we are able to see that the market has started for place rural and currently it time to bring it out. This paper discusses the current situation of rural promoting. The promoting battle field has shifted from the cities to the villages, however within the battle each shoppers and firms square measure winner, it's a win scenario. Go and meet the villages and rise them what they require to make the merchandise and services that's relevant to their desires and it's the time for the businesses to focus for the Indian rural customers. The agricultural advertising desires additional innovative and various media to woo the shoppers. Correct exercise of resources is needed. Marketers will overcome those barriers and explore the opportunities lying untapped in rural market to attain organizational goal and profit maximization.

India, the fastest growing large economy in the world, is still popularly known as the country of villages. Around 70% Indians are still staying in 6.5 lakhs villages with 50% of nation's population heavily dependent on agriculture. With improvement in infrastructure, villages came closer to cities. Mobile and, to some extent, internet brought villages closer to urban population further and hence, rural India became familiar to urban lifestyle. This motivated rural people to increase prosperity and improve their lifestyle. There is no doubt that rural market reveals opportunities and great attraction to service providers. This rural marketing poses a variety of challenges, and, therefore, the service providers has to work hard to tackle these challenges tactfully. The main aim of the study to observe the potentiality of digital marketing effect on rural people and find various problems that are being faced by rural people.

Keywords:

Digital Marketing, Technology and Rural Marketing, Rural promoting, Demand, Advertising, Innovation.

Introduction:

Rural promoting may be a follow of assessing, persuading and changing the wants, wants, getting power of the shoppers into effective demand for product and repair out purchasable which might facilitate in sufficing the wants of individuals within the rural areas and so increase the satisfaction levels further as customary of living. Indian market for the consumer products is made up of two distinct parts, one is urban and other is rural market. Rural Marketing is the way toward taking specific goods and services to the provincial market prompting trades among urban and rustic markets at the same time fulfilling consumer need and accomplishing organizational goals.

Rural Market:

Rural promoting is currently a two-way promoting method. There's flow of product into rural markets for production of consumption and there's conjointly outflow of product to urban areas. The urban to rural flow accommodates agricultural inputs, fast paced commodity (FMCG) like soaps, detergents, cosmetics, textiles so on. The agricultural to urban flow accommodates agricultural product like rice, wheat, sugar and cotton. There's conjointly a movement of rural product among rural areas for consumption.

Statement of Problem:

To push brands in rural markets needs the special dealings. Owing to social and backward condition the non-public mercantilism efforts become a difficult role to play. The word of mouth is a crucial message carrier in rural areas. Impact the opinion leader's square measure the foremost influencing a part of promotion strategy of rural promotion efforts. The expertise of agricultural

input business will act as a tenet for the promoting efforts of shopper sturdy and non-durable corporations. Connexion of mass media is additionally an awfully vital issue.

The Indian established Industries have the benefits that MNC don't relish during this regard. The sturdy Indian completes have sturdy brand equity, shopper demand-pull and economical and dedicated dealer network that are created over a amount of your time. The businesses are attempting to trigger growth in rural areas. This paper is so an effort to grasp opportunities, challenges within the rural market.

Objectives of The Study:

To observe the potentiality of digital marketing effect on rural people and find various problems that are being faced by rural people.

- To understand the agricultural market.
- To check this example of rural market in land.
- To debate the challenges and opportunities of rural merchandising.
- To appreciate the strategy to be used for rural merchandising.

Scope of Rural Marketing:

Seventeenth of the Indian population lives in rural areas. This, segment, usually noted as a result of the "bottom of the pyramid", presents large likelihood for companies. In recent years, rural markets have no heritable significance as a result of the general growth of the economy as resulted into the shopping for power of the agricultural communities.

On account of revolution the agricultural sq. measures area unit intense AN large quantity of business and concrete manufacture product. The agricultural merchandising is confused with agricultural merchandising – agricultural merchandising denotes merchandising of merchandise and services of the agricultural areas to the urban consumer or industrial consumer, where as rural merchandising involve delivering or processed or services to rural producer or consumer.

Challenge of Rural Marketing:

- **Low living standards:**

  Rural customers have low gain, low shopping for power, low ability and so low traditional of living. But image is presently propellant and marketers can have higher opportunities than ever. Low traditional of living restricts their buying ability and peace of adopting product.
- **Wide and scattered market:**

  Wide and scattered market is hard to realize in every the aspects – promotion and distribution. Rural land is flowering among the whole country in around six lakhs villages of varied sizes whereas urban population is targeted in around 3200 cities. Most of villages unit vary little with population however 5 hundred people. Only 1 the troubles (6300) villages have a population of over 5000. It's troublesome tasks to decide on target markets and to serve them effectively.
- **Dreamy life vogue:**

  They cannot be merely convinced to undertake, use and adopt certain product with higher qualities and innovative choices product modification does not turn out fascinating and positive effects on rural people. Customs established beliefs, superstitions, etc command their behaviour. Sadly, their opinion leaders lack scientific approach. Innovative and superior product unit powerful to be introduced successfully in rural areas.
- **Transportation bottleneck:**

  Transportation is that the nerve centre for any sort of business. Most of villages are not properly connected with main roads. Annually throughout monsoon thousands of villages unit disconnected for a extended time. Lack of correct transportation hinders merchandising activities. Agro-based product cannot be sent to merchandising centres, and industrial product cannot be equipped to rural population safely in time. In certain areas, even construction of road or railway is hard to construct and maintain.

- **Seasonal and irregular demand:**
  Rural demand is characterized as seasonal and irregular. So, firms cannot specialise in rural segments as a result of it's powerful to rearrange. Among identical technique, demand depends on gain of rural customers, and gain is quite unsure as a results of they rely upon agriculture, and agriculture depends on monsoon.
- **Unsure and unpredictable market:**
  Market response is hard to scale. They don't have stable and expected behaviour. In such a state of affairs the effective merchandising strategies do not build the way. quick changes unit powerful to incorporate and thence, there unit lots of possibilities to suffer. Overwhelming response of rural population to some product experiences abrupt fall. Market planning remains ever troublesome in rural segments.
- **Backwardness:**
  Rural customers are economically backward. Over warfare of the agricultural tons live below the poverty line. Impoverishment reaches them to pay even for basic needs. Sub normality in addition affects their mentality to change. Their poor shopping for power and rigidity are main constraints for marketers to serve.
- **Drawback of springing up with producers:**
  Product sold-out successfully in urban markets won't primarily succeed success among the agricultural markets because of distinction in utility worth of the merchandise. Mind set of rural segments appearance quite astonishing and fully totally different. Existence of goodish no uniformity among rural people poses challenges for marketers to incorporate their uneven expectations among the merchandise.
- **High inventory costs:**
  Since rural demand is impermissible and unsure, AN economical inventory management is hard. Besides, the retailers serving in rural areas don't have adequate information and power to settle on optimum inventory. spare stocks cut their margin of profit, which they lose customers simply just in case of inadequate stocks. Inadequate merchandising support: ordinarily, producers and wholesalers do not extend full support to rural retailers in terms of liberal credit, financial facilitate and various facilities that they supply to traders of urban areas. In same technique, rural customers and retailers are not given adequate house in springing up with overall merchandising programme.

Conclusion:

The study complete that rural offers huge opportunities that firms can regulate for his or her growth and development however firms face many challenges in endeavour in rural markets 833 million people reside in India as compared to 377 millions in urban India so large untapped opportunities area unit accessible in rural India but merchandiser unable to regulator this opportunities as a results of lack of below structure facilities. Power rate is low in countryside so people square measure unable to identify complete distinction. Presently trend has gone to change the power rate in countryside is increasing. Vary of middle and higher gain house hold in rural Republic of Asian nation is foretold to grow from eighty million to 111 million. The agricultural market is larger future prospect for the marketers and there are many opportunities accessible for them in rural markets. A radical modification in attitudes of marketers towards the cheerful and budding rural markets is termed for, in order that they'll successfully impress on the 750 million rural shoppers bit a lot of or less 600 thousand villages in rural Republic of Asian nation.

Digital marketing in rural area is very immaculate zone and has lot of undiscovered potential but the techniques are yet being devised to explore this area. In long term, digital will help to increase the consumption in rural India and will also create employment opportunities, thereby increasing disposable income- this in turn will have positive effect on economic growth of the country. Present study reveals such opportunities for the marketers to grab untapped potentiality in rural market.

References:

1. Shireesh Diveeker. (2017), Digital Marketing for Rural India: intelliassist new-age business solutions Retrieved from http://intelliassist.co.in/digital marketing-rural-india
2. www.yourarticlelibrary.com/marketing/rural-marketing/rural-marketing...and.../4872...
3. Mithileshwarjha, Rural Marketing: Some abstract problems, Economic and political weekly, Vol.23, No.9 (Feb. 27,1988), ppM8-M16
4. Reddy, P.Indrasena. "Rural promoting in Asian nation – issues and prospects". Indian Journal of selling, Vol:XXV No(2-3 Feb,March 1996), pg.23
5. R.G.Suri, A.S.Sudan "Rural Marketing" problems Indian Journal of selling. Vol:XXXIII No.(10 Oct 2003),Pg.23
6. U C Mathur "Rural Marketing" Excel Books, New Delhi.

Role of Technology in Rural Development and Sustainability

Dr. Ashok Bhaurao Malshikhare
Head Department of Economic, Anandrao Dhonde Alias Babaji College, Kada Tal. Ashti Dist. Beed

Abstract:

The government of India has been giving high priority to rural development with the objective to achieve rural–urban integration in growth processes. The focus of development is to include disadvantaged sections of society i.e., 'equality in growth' and 'equality of opportunity'. This paper presents a review of the various study made by different investigators, researchers, and agencies regarding implications of ICT tools on rural societies of India, significance and role of ICT in rural development; rural community development and after knowing the observations made by various researcher, investigator and experts concluded that ICT play a major role in environmentally sustainable rural development and rural community development. ICTs have remarkable contribution towards improvement of economic and social development of societies in rural India. In developing country like India, to create information rich societies, to empower poor people, to reduce digital divide, sustainable development of rural community's dissemination of ICT in grassroots level of rural villages is necessary.

Agriculture sector remains the largest employer particularly for the majority of population still living in villages of India. Farm productivity is low, as supply chain losses are amongst the highest in the world. Income from agriculture for the household is coming down leading to poor quality of life. This loss has been substituted by high input based agriculture predominated by chemical fertilizers and pesticide as a source for soil nutrient and protection against pests. Rural youth migrated to cities in the hope of better life have not found the grass as green even on this side. Markets aided by technology can only enable opportunities in rural settings, thus creating mediator-ship between farmers and markets, towards their sustainable quality of life.

Keywords: Young Nation, Challenges, Population, Agriculture, Rural Development, Communication & Technology, Rural Health, Rural education, Skill Training.

Introduction

Strengthening, Modernisation and development of rural India is a crucial question, today. If rural economy can not be upgraded as required, the upgradation of whole country has no meaning. Hon. Prime Minister Shri Narandra Modi has called a social mission with a vision of poverty less India till 2030. But, to save nearly 8.35 crore families from the demon of poverty is a difficult task to handle. Prime Minister has initiated to take necessary help of information technology in this task.

The rapid development of agricultural and rural areas can be sustained with the reach of information in remote villages and towns of the country through information technology. Without the sustainable development of remote rural areas, the socio-economic development of the country is impossible. In today's world, information technology is being used in an easy manner in every area of human life. This technology is playing a chief role in the development and scope of education, health, infrastructure, trade, industry, commerce and marketing services etc. In this way, information technology revolution has transformed the vision, understanding and status of human life.

The commerce and trade activities are the one where information technology has contributed a lot. Information technology has helped to diversify the localised trade and commerce beyond the boundaries in the shape of e-commerce. Financial literacy and Financial inclusion are another big hurdels of developmental pursuits of Indian economy. Information technology, hereto, has played a catalytic role in bringing more population under the banner of financial literacy as well as financial inclusion. In the areas of education, information technology, again played a marvelous role as it made the access easy and simply. MOOC, e-pathshala and other platforms are providing easy patterns to educate remote and geographically weak area masses, too.

This way, by the implementation of information technology in such crucial areas where the development was stagnant, the condition of Indian Villages has improved over the years. Not alone, the inclusive development is initiated and achieved but also the progress and failure report has also started to reach government in due course of time. Therefore, a lot of wrong assumptions about rural life has started to improvise. New generation of employment, easy education, speedy infrastructural development, change in market, agro-innovations, decrease in corruption, prosperous rural life and other such changes have come due to information technology. These changes not only upgraded the life urban but also the life rural areas.

Rural Areas in India need development more significantly rather than urban areas. Because, any plan or policy without the upgradation of rural areas is absolutely null and void. Government schemes such as Deendayal Upadhyaya Gram Jyoti Yojana (for rural electrification), Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana, Rurban Mission are focused on rural development. Effective implementation of these schemes would depend on the efficiency of our administrative machinery at ground level, but one more factor that can make or mar the government efforts is availability of right technology for rural needs.

So, the present scenario forced the authors to conduct a research on Role of Information Technology in the rural development and sustainability.

Problem of Rural Development

In the very start of five year plans in India, the only meaning of rural development was full exploitation of land based natural resources i.e., agriculture, forestry and animals. It was thought upon that the growth and development of these three are the only means of adequate rural development. And, the rural people also adopted this thought as a perfect development plan for rural India.

But in the coming years, it was realized that the engine of growth could only be speed up if overall development would be executed beyond the boundaries of rural and urban. People need socio-economic-industrial upliftment also in the rural areas. They need education, health, social equality and employment so that they can raise the standards of their living even in rural areas.

Objectives of The Study

Thus, this paper focuses on the role of information technology in rural development in India. Its main aim is to explore the application of information technology in rural development. Based upon above discussion, the objectives of this paper are listed as below:-

1) To study the role of information technology in agricultural development.
2) To study the role of information technology in animal and dairy development
3) To study the role of information technology in rural people welfare.
4) To study the role of information technology in rural educational development
5) To study the role of information technology in rural health-issues development

Methodology

The present paper is based on secondary data as an empirical study. The secondary data is collected from websites, various national and international journals, articles, publications, conference papers, reports.

5. Review of Literature

Information technology industry is one of the most important subjects of the new India. It has created a last longing impact on the development and other aspects of growth. A brief and latest review of available literature is executed here to know, to define and to explain different aspects of present research subject i.e., role of information technology in rural development. It's main purpose is to fill the gap in research by following and quoting the methods, objectives and limitations of available empirical research studies. Therefore, keeping in mind the main subject of this research work, the related literature is reviewed in this research.

Analysis and Discussion of ICT Applications for Rural Development

The above discussion takes towards a discussion that arouses a dire need for information technology based rural development of India. Information technology is proving to be a successful method to reduce the gaps in inclusive development of rural masses as well as urban population. Poverty is a product of improper employment opportunities. Information technology on a side increasing the teaching and learning index among rural masses and on the other side, it is opening up new employment opportunities. The amalgam of both education improvement and employment opportunities is providing multiply platforms to eradicate poverty in a phased manner.

These small and strong efforts are contributing to a well-managed rural development system through information technology. The following points better evaluate the role of information technology in rural development in India.

a) Information Technology in Agricultural Development:

One of the challenges for farmers in rural India is their lack of access to market information. This creates an imbalance in bargaining power with buyers. Other than market information, a farmer needs to know about weather on a day to day basis, about new technologies and various government schemes for farmer welfare. Up till now in India among various media, radio, television, literature and newspapers are certainly most utilized by the extension workers to transfer agricultural technology to the huge illiterate and literate segments of the rural populace. Through Information technology exact information can be cater to the farmer quickly. SRIJAN, Jayalaxmi Agrotech, M-Kissan, M-ARD, M-AGRI (IKSL, IFFCO, GSMA), M-Krishi

b) Information technology in animal and dairy development:

'White Revolution' is a policy for rural India. This emphasise upon the Animal and dairy development. There are four major programmes that ensures information technology based initiatives as given under Pashudhan Sanjeevani, Nakul Swasthya Patra, e-Pashudhan Haat, National Genomics Centre.

c) Information technology in rural people welfare:

Every year, government spends billions on the welfare of the poor. As around two-third of the total population and large number of the poor reside in rural areas, most of these welfare schemes are targeted at the rural populations. Use of information technology can improve the efficacy of these schemes, plug leakages and eradicate corruption. Some examples are described as follows Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana, Pradhan Mantri Krishi Sinchai Yojana, Public Distribution System, Direct Benefit Transfers.

d) Information technology in rural educational development:

India has achieved universal enrollment for education at primary level. But one worrying fact is that learning outcomes of enrolled children are very abysmal. Attention through information technology tools in education can improve the learning among the kids. The use of projector and computer can make children understand complex concepts easily. The Government is promoting the use of information technology as:

(i) The establishment of smart schools, which shall be technology demonstrators.

(ii) Provision for engagement of an exclusive teacher for information technology, training all teachers in use of information technology.

(iii) Development of e-Content: National Award for teachers using information technology in schools in the teaching learning process.

(iv) e-Basta : It is conceived under Digital India Initiative to make school books accessible in digital form as e-Books to be read and used on tablets and laptops.

e) Information technology in rural health issues development:

Healthcare is the right of every individual but lack of quality infrastructure, dearth of qualified medical functionaries, and non- access to basic medicines makes it difficult for the poor to access Medicare. There are few Primary Health Centres in villages and many of them do not have doctors as no one wants to be posted in remote rural areas. This can be solved effectively through

Telemedicine in which a doctor sitting in a city can interact with the patient in the remote village and prescribe medication. This is not only cheap but also convenient and less time consuming. Also apps like 'MeraDoctor' are launched by private sector which offers WhatsApp-like chat sessions between patients and licensed doctors to answer questions. Government has also adopted ICT in health by issuing biometric smartcards to the beneficiaries under Rastriya Swasthya Bima Suraksha Yojana.

CONCLUSION

Agriculture sector has been proven uneconomical due to increased input costs and the benefits of food inflation do not pass on to the producers, perpetuating to debt and hence migration. Indian cities are in throngs of development. Much of the labour supplied for this rapid development is by the rural 'seasonal' migrants looking gainful employment from uneconomical agriculture in the villages. While development for these cities is desirable, clusters of slums and unplanned development becomes hindrance in the process, as most of these migrants are unable to afford the living costs, they seek settlements which are illegal and do not have basic amenities. Such settlements are more a problematic to the law enforcement agencies local population as well to the city administrators. Hoping or even envisioning a substantial shift of this 70 percent population from rural country side to cities might be visionary but considering the experiences of China, USA and Russia, such shift is not desirable while also not sustainable. Creating opportunities in villages for rural youth for gainful employment and good life is a better wiser alternative.

Information technology has immense potential. If it is made available to all, it can bridge gap between BPL and APL masses. Following are some points that are concluded-

(i) Information technology can sustain rural development.

(ii) Information technology does not differentiate in socio-economic development to all.

(iii) The benefits that remain hidden and could not be disseminated on a large scale to the cast citizen of the country, are easy to approach through information technology. The main stress is only to develop such mechanism that may generate self-reliant, economic, user friendly and large impact information technology system. Now, India is rich enough in information technology. It has sufficient members of learning and training centers, supportive technology providers and manufactures. The information technology dissemination, awareness and literacy are the main challenges. The government has to take constructive steps with social servants so that a strong base can be raised quickly.

References:

1. Indiresan, P.V. (1989). Technology planning for rural development. IASSI quarterly, 8 (1), 52-63.
2. Malik, Netrapal and Bharadwaj, Neelam. (2001). Village information centers: a strategy of using information technology for rural development". IASSI quarterly, 19(3), 103-113.
3. Mathur, Akshay and Ambani, Dhirubhai. (2005). ICT and rural societies: Opportunities for growth. The international information & library review, 37 (4), 345-351.
4. Mehtha, Sanjeev and Kalra, Manmeet (2006). Information and Communication Technologies: A bridge for social equity and sustainable development in India. The international information & library review, 38(3), 147-160. Available at http://www.sciencedirect.com/science?_ob=Article.
5. P. Syama Thrimurthy (2009) "Information communication technology for rural areas" – Edited by P Adinarayan Reddy – Science and Technology for Rural development – The Associated Publishers, New Delhi.
6. Reddy, Naresh. (2003). I T for governance: opportunities. Information technology for participatory development. New Delhi: Centre for information research and development, 135-142.

The Performance of the Reserve Bank of India Post-2000: An Analytical Overview

Lieutenant Dr. M. R. Khot
Economics Department, S.K.Patil Sindhusurg Mahavidyalaya Malvaan Sindhudurg

Abstract

This research paper examines the performance of the Reserve Bank of India (RBI) post-2000, focusing on its monetary policies, financial stability measures, regulatory frameworks, and overall impact on the Indian economy. The study analyses key policy changes, economic outcomes, and the effectiveness of the RBI in navigating through significant economic events such as the global financial crisis of 2008 and the COVID-19 pandemic. Through a comprehensive review of literature and empirical data, the paper aims to provide a nuanced understanding of the RBI's role and performance in the 21st century.

Introduction

The Reserve Bank of India (RBI), established in 1935, serves as the central banking institution of India, primarily responsible for regulating the country's monetary and financial system. Over the decades, the RBI has played a pivotal role in shaping India's economic landscape. This paper explores the performance of the RBI from 2000 to 2023, a period marked by substantial economic transformations, both globally and domestically.

Objectives

1. To analyse the monetary policy measures implemented by the RBI post-2000.
2. To assess the effectiveness of the RBI's regulatory framework in maintaining financial stability.
3. To evaluate the impact of the RBI's actions during major economic events, including the global financial crisis and the COVID-19 pandemic.
4. To understand the evolution of the RBI's role in the context of India's economic growth and development.

Methodology

This paper employs a mixed-method approach, utilizing quantitative data on macroeconomic indicators such as inflation rates, GDP growth, and financial stability indices, and qualitative assessments based on policy reviews, RBI reports, and scholarly articles. This dual approach allows for a comprehensive evaluation of the RBI’s performance from multiple perspectives

Monetary Policy Measures

Monetary policy is a critical tool for central banks to manage inflation, control interest rates, and stabilize the currency. The RBI's approach to monetary policy has evolved significantly since 2000, reflecting changing economic conditions and policy priorities.

Inflation Targeting

In 2016, India formally adopted an inflation-targeting framework with the amendment of the Reserve Bank of India Act, 1934. The RBI, in agreement with the Government of India, set a target to maintain inflation at 4% with a tolerance band of +/- 2%. This move aimed to provide a clear direction for monetary policy and anchor inflation expectations.

Interest Rate Policies

The RBI's key policy rates, such as the repo rate and reverse repo rate, have been pivotal in managing liquidity and controlling inflation. The repo rate has witnessed significant adjustments in response to economic conditions:

a] 2008 Financial Crisis: - The RBI slashed the repo rate from 9% in October 2008 to 4.75% by April 2009 to mitigate the impact of the global financial crisis.

b] Post-Demonetization:- In the aftermath of the 2016 demonetization, the RBI reduced the repo rate to support economic activity, with a notable cut from 6.25% to 6% in August 2017.

c] COVID-19 Pandemic :- The RBI implemented aggressive rate cuts, bringing the repo rate down to 4% in May 2020 to cushion the economy from the pandemic-induced slowdown.

Financial Stability Measures

Ensuring financial stability is a core mandate of the RBI. The post-2000 period saw the introduction of several measures aimed at strengthening the financial sector.

A] Banking Reforms

The RBI has undertaken extensive banking reforms to enhance the resilience of the banking system. Key initiatives include:

Asset Quality Review (AQR) :- Launched in 2015 to address the issue of rising non-performing assets (NPAs) in banks, the AQR aimed at ensuring transparent recognition of stressed assets.

Prompt Corrective Action (PCA):- Revised guidelines issued in 2017 imposed stricter thresholds for capital, asset quality, and profitability, prompting corrective actions for weak banks.

Bank Consolidation:- The RBI facilitated the consolidation of public sector banks to create stronger and more competitive entities. Significant mergers include the amalgamation of State Bank of India with its associate banks in 2017 and the merger of 10 public sector banks into four entities in 2020.

B] Non-Banking Financial Companies (NBFCs)

The RBI has strengthened the regulatory framework for NBFCs, particularly after the IL&FS crisis in 2018. Measures include enhanced supervision, stricter asset classification norms, and liquidity management guidelines to ensure the stability of the shadow banking sector.

Impact of Major Economic Events

The RBI's performance can be gauged by its response to major economic events, which tested its policy acumen and crisis management capabilities.

Global Financial Crisis of 2008

The global financial crisis had a profound impact on the Indian economy, necessitating swift action by the RBI. Key measures included:

Liquidity Support:- The RBI injected liquidity into the banking system through open market operations and reduction in statutory liquidity ratio (SLR).

Interest Rate Cuts:- The sharp reduction in policy rates helped revive credit flow and support economic activity.

Exchange Rate Management--: The RBI intervened in the foreign exchange market to stabilize the rupee, which faced depreciation pressures during the crisis.

Demonetization (2016)

The demonetization of high-denomination currency notes in November 2016 was a significant event, impacting liquidity and economic activity. The RBI's role included:

Cash Management:- Ensuring the availability of new currency notes and managing the transition to a less-cash economy.

Policy Adjustments:- Implementing measures such as reduction in the cash reserve ratio (CRR) to infuse liquidity into the banking system.

COVID-19 Pandemic-

The COVID-19 pandemic posed unprecedented challenges, to which the RBI responded with a comprehensive set of measures:

Monetary Easing: - Aggressive rate cuts and accommodative stance to support growth.

Regulatory Forbearance: - Moratorium on loan repayments, restructuring of loans, and relaxation of regulatory norms to provide relief to borrowers and financial institutions.

Liquidity Support: - Targeted long-term repo operations (TLTROs) and special liquidity facilities for mutual funds and NBFCs to ensure financial stability.

Regulatory Framework and Innovations-

The RBI has continuously evolved its regulatory framework to address emerging challenges and leverage technological advancements.

Digital Payments and fintech

The RBI has been proactive in promoting digital payments and fostering a conducive environment for fintech innovations. Key initiatives include:

A]Unified Payments Interface (UPI):- Launched in 2016, UPI has revolutionized digital payments in India, with the RBI playing a crucial role in its development and regulation.

B]Regulatory Sandbox:- Introduced in 2019 to facilitate experimentation with innovative financial products and services in a controlled environment.

C]Guidelines for Payment Aggregators and Payment Gateways:- Issued in 2020 to enhance the safety and security of digital transactions.

Cyber security and Data Protection

With the increasing reliance on digital infrastructure, the RBI has strengthened its focus on cyber security and data protection. Measures include:

A]Cyber security Framework: - Issued guidelines for banks and NBFCs to enhance their cyber security posture.

B]Data Localization: - Mandated storage of payment system data within India to ensure data security and sovereignty.

Challenges and Criticisms: -

Despite its achievements, the RBI has faced several challenges and criticisms in its post-2000 journey.

Policy Credibility and Communication-

The RBI's policy credibility has occasionally been questioned, particularly during instances of high inflation or economic slowdown. Effective communication of policy intentions remains a critical area for maintaining market confidence.

Autonomy and Government Relations-

The RBI's autonomy has been a contentious issue, with debates over its independence from government influence. Instances such as the resignation of RBI Governor Urjit Patel in 2018 highlighted tensions between the central bank and the government.

Financial Sector Stress

The persistent issue of non-performing assets (NPAs) in the banking sector has been a major challenge. Despite several measures, the resolution of stressed assets remains a work in progress, impacting the overall health of the financial sector.

Macroeconomic Indicators Post-2000

Year	**GDP Growth (%)**	**Inflation Rate (%)**	**Repo Rate (%)**	**NPA Ratio (%)**
2000	4.15	4.01	6.50	11.4
2005	9.28	4.25	6.50	5.2
2010	10.26	11.99	6.75	2.5
2015	8.00	5.87	6.75	4.3
2020	-7.25	6.62	4.00	7.5
2023	6.70	6.19	6.50	4.0

Conclusion

The performance of the Reserve Bank of India post-2000 reflects its dynamic approach to navigating complex economic landscapes and ensuring financial stability. The RBI has demonstrated resilience in the face of global financial crises, domestic economic disruptions, and the challenges posed by the COVID-19 pandemic. Its proactive measures in monetary policy, financial regulation, and digital innovation have significantly contributed to India's economic growth and stability.

However, the RBI continues to face challenges related to policy credibility, autonomy, and financial sector stress. Addressing these issues requires a balanced approach, maintaining the delicate equilibrium between regulatory oversights and fostering economic growth. As India progresses towards becoming a major global economy, the role of the RBI will remain crucial in steering the country through future economic challenges and opportunities.

References

1. Reserve Bank of India. (2020). Report on Trend and Progress of Banking in India 2019-20.
2. Government of India. (2016). The Reserve Bank of India (Amendment) Act, 2016.
3. International Monetary Fund. (2009). India: 2009 Article IV Consultation - Staff Report.
4. Bhattacharya, H., & Patel, U. (2017). Challenges of the Indian Banking Sector. Economic and Political Weekly, 52(12), 45-53.
5. Subbarao, D. (2016). Who Moved My Interest Rate? Leading the Reserve Bank of India Through Five Turbulent Years. Penguin India.
6. Reserve Bank of India. (2020). Monetary Policy Report - October 2020.
7. Ghosh, S. (2018). Banking Reforms in India: The Non-Performing Assets Challenge. Palgrave Macmillan.
8. Sharma, R. (2021). Digital Payments in India: The Role of the Reserve Bank of India. Journal of Payments Strategy & Systems, 15(2), 134-145.
9. Acharya, V. V., & Rajan, R. G. (2020).

Political Awareness And Participation Of Backward Classes In India

Pabbu Devender
Research scholar, Department of Political Science, Osmania University, Hyderabad.

The caste system is an ancient and distinctive form of social organization that has been practiced in India for many hundreds of years. The system assigns people to distinct social classes depending on both their place of birth and the kind of work they do. This system is being practiced in India even in the modern day, despite the fact that it has been significantly changed through the years and that its influence on society has diminished.

The Vedic period, which started approximately 1500 BCE and lasted for several hundred years, is considered to be the beginning of the caste system. During this time period, society was composed of four primary social classes that were referred to as Varnas. The Brahmins were the priests and intellectuals of the society, while the Kshatriyas were the warriors and kings, the Vaishyas were the merchants and dealers, and the Shudras were the laborers and servants.

Because the Varna system was founded on the concept of dharma, its participants were held accountable for fulfilling the responsibilities that corresponded to their particular place in the social hierarchy. For example, it was required of the Brahmins to execute religious rites and teach the texts, while it was expected of the Kshatriyas to safeguard society and keep law and order. It was required of the Vaishyas to engage in business and trade, while it was expected of the Shudras to offer labor and services to the society.

During the medieval period, when Hinduism was going through its developmental stage, the caste structure got more complicated. The Hindu literature known as the Manusmriti, which was composed around the year 200 BCE, included a set of etiquette guidelines for the various castes. This particular literature suggests that the Brahmins occupied the position of having the highest social status, followed by the Kshatriyas, the Vaishyas, and the Shudras. The text also listed a number of laws and restrictions that were exclusive to each caste. These laws and limits were designed to keep the social order and hierarchy intact.

The Shudras, who were members of the lowest caste, were required to observe a code of conduct known as untouchability. This was one of the most repressive parts of the caste system. Since the Shudras were thought to be impure, they were not allowed to take part in many different kinds of social and religious activities. They were not permitted to enter temples, share food or water with those of higher castes, or even touch those of a higher caste than themselves.

The caste system in India encountered many difficulties during the time that it was under British colonial rule. Since the British rulers were not native to Indian culture, they had an outsider's perspective on the caste system and believed it to be a barrier to social advancement and modernisation. They instituted a number of changes in social policy and educational practices with the purpose of abolishing the caste system and advancing the cause of social equality.

Dr. B.R. Ambedkar, who was born into a low-caste family and dealt with discrimination throughout his life, is widely regarded as one of the most influential figures in the movement to abolish the caste system. He was an important contributor to the writing of the Indian constitution and exerted a lot of effort to do away with the caste system, as well as to make sure that everyone was treated fairly and equally.

Following India's attainment of its independence, the caste system was formally done away with, and steps were taken to advance social and economic equality among its many castes. The government instituted a number of affirmative action initiatives, such as reservation regulations in education and employment, with the intention of elevating the lower castes and providing them with equal chances in order to achieve this goal.

Other Backward Classes (OBC):

Other Backward Classes (OBCs) are socially and educationally disadvantaged groups that are believed to be below the higher castes but above the Scheduled Castes and Scheduled Tribes in India. This classification places OBCs below upper castes but above Scheduled Castes and Scheduled Tribes. The Mandal Commission, which was created by the Indian government in 1979 to identify socially and economically backward communities and recommend steps for their upliftment, is the group that is credited with being the first to use the term Other Backward Classes (OBC). In the following paragraphs, we will take a more in-depth look at the historical context of Other Backward Classes in India.

Since the beginning of recorded history in India, the caste system has played a significant role in the society there. It has established a rigorous hierarchy of social classes, with the top castes having greater privilege and authority than the lower castes. This has led to the formation of a caste system. Lower castes, including other backward classes (OBCs), have a long history of being excluded from mainstream society and subjected to discrimination.

During the time that Britain ruled India as a colony, there was a profound effect felt by the OBCs. The British government was responsible for implementing a number of important social and economic changes, including the elimination of the practice of sati, the standardization of education in English, and the construction of law courts. Because of these reforms, a new class of educated middle-class Indians that was not part of the traditional caste system was able to emerge. On the other hand, these reforms were primarily restricted to members of the higher castes and did not assist members of the lower castes, especially OBCs.

Even after India earned its independence from the British in 1947, the OBCs continued to be subject to prejudice and were often excluded from mainstream culture. They were prohibited from gaining economic and social mobility as a result of being denied access to school, jobs, and other possibilities. This kept them from climbing out of poverty. In 1979, as a direct response to this issue, the government of India established the Mandal Commission with the purpose of locating socially and economically disadvantaged villages and making recommendations for how these groups can be improved.

According to the report that was compiled by the Mandal Commission and distributed in 1980, 52 percent of the Indian population is comprised of OBCs. The research suggested that a reservation of 27% of positions in educational institutions and government jobs should be set aside for OBCs. The government of India decided to follow this advice and put it into action in the year 1990, which resulted in massive unrest and violence across the nation.

Since the time it was first put into effect, the OBC reservation policy has been one of the most divisive issues in Indian politics. Others argue that it has resulted in a sense of resentment among the upper castes and has also resulted in many unqualified candidates receiving jobs and educational opportunities at the expense of candidates who are more qualified to fill those roles. While many people believe that it has helped to uplift the OBCs and provide them with equal opportunities, others argue that it has led to a sense of resentment among the upper castes.

In spite of the obstacles, the policy of providing reservations for OBCs is still in effect in India today. It has assisted in the formation of a new educational group of people of color who are now able to participate in mainstream culture and advance their social standing. In spite of this, there is a significant distance still to travel before all OBCs in India would reach the same level of social and economic equality.

The Other Backward Classes (OBCs) are singled out and given preferential treatment in a variety of spheres of life, including education, work, and politics, on the basis of their socioeconomic standing. This preferenced treatment is intended to help members of the Other Backward Classes close the socioeconomic gap that separates them from the rest of society and advance their own socioeconomic standing.

When it comes to education, those who belong to OBCs are eligible for certain admissions preferences at educational institutions. There is a predetermined number of seats in educational institutions that have been set aside for students from other backward classes. This number varies from state to state. Because to this reservation strategy, a great number of students from underrepresented groups have been able to gain access to quality education when they otherwise would not have been able to do so due to financial and societal restraints.

In a similar manner, those who belong to OBCs are accorded preferential treatment when applying for positions in the public sector and working for the government. The federal government has set aside a certain number of open positions for people from underrepresented groups in a variety of government agencies and public sector businesses. Because of this reservation policy, a huge number of people who are socially and economically disadvantaged have been given the opportunity to work for the government when they otherwise would not have had the chance to do so due to the limits imposed by the policy.

The OBCs are accorded preferential treatment in politics, in addition to the education and career advantages they already enjoy. Candidates from other backward castes can run for the seats in the Indian parliament and state legislative assemblies that the government of India has set aside for them. Because of this reservation legislation, a significant number of OBCs have been able to get involved in politics and have their voices heard in the decision-making process.

However, the OBC reservation policy has also been attacked by some people, who contend that it is a sort of reverse discrimination and that it violates the principles of meritocracy. These individuals say that these arguments are false. They contend that the reserve policy encourages people to settle for less than their full potential and undermines selection procedures based on merit. On the other hand, many who support the reservation policy claim that it is an essential step toward the realization of social justice and equality.

The OBC reservation policy in India aims to provide preferential treatment to a group of people who are socially and educationally disadvantaged in order to assist them in achieving socio-economic advancement. This treatment is intended to help the group of individuals. In spite of the fact that some people have found fault with it, the policy has made it possible for a significant number of people who are otherwise legally barred from holding office to have access to high-quality education, employment, and political engagement when they otherwise would not have had these opportunities owing to societal and economic restrictions.

Role OBCs in Indian Politics:

Since the establishment of reservation rules in India, which gave members of the Other Backward Classes (OBCs) more access to government jobs and educational opportunities, OBCs have played a considerable role in the country's political system, and this trend is expected to continue. The Other Backward Castes (OBCs) make up a substantial fraction of India's population, and as a result, political parties view courting this group as one of their most important priorities. In the following paragraphs, we shall investigate the function that OBCs play in Indian politics in greater detail.

Due to the upper-caste dominance of most political parties in India's history, the Other Backward Castes have been historically underrepresented in the country's political system. The implementation of quota rules, which gave OBCs a greater possibility of being elected to political office, was the factor that ultimately brought about a change in this status. In recent years, a significant number of OBC politicians have achieved notoriety and have been instrumental in influencing the political landscape in India.

Mulayam Singh Yadav, who was both the Chief Minister of Uttar Pradesh and the founder of the Samajwadi Party, is considered to have been one of the most influential OBC politicians in the history of Indian politics. Yadav, who was a member of the Yadav caste, was well-known for his policies that supported farmers and the OBC reservation program. He also belonged to the Yadav

caste. He was a well-liked leader among OBCs and was essential in the group's overall progress toward achieving their goals.

Kanshi Ram, another famous OBC leader, was responsible for the establishment of the Bahujan Samaj Party (BSP), which serves to advocate for the rights of both OBCs and Dalits. Kanshi Ram, who was a member of the Chamar caste, was a fervent supporter of social justice and tried to organize members of the OBC and Dalit communities so that they could more effectively assert their political rights. The BSP, which has been a vital player in Indian politics and has had a considerable impact on the OBC population, has had many OBC and Dalit leaders in its ranks over the course of its history.

In recent years, the BharatiyaJanata Party, generally known as the BJP, has made efforts to court Other Backward Classes (OBC) supporters by emphasising its commitment to OBC welfare and elevating OBC leaders. By putting an emphasis on its pro-OBC policies and by supporting OBC leaders like NarendraModi, who is a member of an OBC community himself, the BJP has been successful in winning over a significant number of voters who identify as belonging to an OBC.

A considerable number of OBC populations in India today have a sense that they are empowered and represented in the political system as a direct result of the emergence of OBC politics, which has had a huge impact on Indian society. Politicians from OBC have worked hard to advance the interests of their communities by pushing for social justice, improving access to education and healthcare, and promoting OBC reservation policy. A new group of educated OBCs who are able to participate in mainstream society and achieve social mobility has been aided by the OBC reservation policy, which has also contributed to the creation of this group. On the other hand, there are a few obstacles that come along with being an OBC politician in India. It is difficult to organize the OBC group as a whole due to the fact that the community has been fragmented into a large number of sub-castes, which is one of the primary problems. A large number of OBC politicians have been accused of supporting their own limited interests at the detriment of the more general OBC population. The Other Backward Classes, also known as OBCs, have played a key part in Indian politics ever since the introduction of reservation rules that allowed them with greater access to government jobs and educational possibilities. This was accomplished by providing them with more opportunities to work for the government. Politicians from the OBC have strived to promote social justice and enhance the interests of the communities they represent. However, there are also drawbacks connected with participation in OBC politics, such as the splintering of the OBC group and the possibility that OBC politicians will promote just their own self-serving interests. It is expected that the role of Other Backward Classes (OBCs) in Indian politics will continue to develop over the next few years as the community of OBCs continues to assert its political rights and demand greater representation within the political system.

CONCLUSION

Here we give some suggestions to develop OBC COMMUNITY

1. The central government should immediately scrap the BP Sharma committee report and reverse the decision to include the salaries of BC employees in the wealth category calculation and increase the annual income to 30 lakhs under the old system. Similarly, through constitutional amendments
2. Reservation should be provided to OBC employees in promotions
3. OBC reservations should be abolished from 27% to 50% by abolishing the Crimean layer system in BC reservations, Article 15(4), 15(5), 340, 338B, 342A, 366 of the Constitution. of 26(C) Socially and Educationally Backward Classes should be changed to Socially and Educationally Backward Castes
4. Anti-Rape Act should be applied to BCs also
5. OBC caste should be enumerated in upcoming census
6. OBCs should be given 50% reservation in legislatures
7. In the private sector, reservations should be made for SC, ST and OBCs on a population proportional basis
8. OBC reservations should be implemented in the filling of 15% medical seats at the national level
9. OBC castes should be divided into four groups at the national level and reservations should be implemente
10. A special ministry for OBCs at the central level and population proportional Budget allocations should be done in a manner.

"Artificial Intelligence and Right to Privacy: Problems and Perspectives"

Sonali V. Waghchhoure
Ph.D. Research Scholar, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune,

Dr. Saleem Shaikh
Associate Professor of Law, M.C.E. Society's A.K.K. New Law Academy, Pune

Abstract:

Artificial intelligence (AI) represents one of humanity's most audacious endeavors, emerging from the scientific field with historical significance. It stands poised as a potentially revolutionary technology, capable of disrupting nearly every facet of human life. As AI technologies rapidly advance, it has become imperative for governments, businesses, and software developers to establish regulatory frameworks and policies to ensure their ethical and secure development. The rise of AI introduces a myriad of ethical considerations that demand attention. This paper explores the intersection of AI and privacy, specifically examining the risks associated with data breaches within AI systems. It scrutinizes growing concerns regarding the privacy implications of AI and identifies potential vulnerabilities that could lead to breaches. Furthermore, it analyzes the repercussions of such breaches within AI contexts and highlights the challenges in preventing and mitigating these incidents. Additionally, the paper proposes viable solutions and best practices aimed at safeguarding the privacy and security of AI systems. Recommendations include the implementation of data encryption, stringent access controls, and regular security audits. It also underscores the importance of existing privacy protection policies as foundational guidelines. This structured approach ensures a comprehensive exploration of AI's impact on ethics and privacy, advocating for responsible governance and ethical deployment of AI technologies.

Key Words: Artificial Intelligence (AI), Privacy, Data, Act, Digital.

Introduction

The National Strategy for AI defines Artificial Intelligence (AI) as a constellation of technologies enabling machines to achieve heightened levels of intelligence, mimicking human capabilities such as sensing, comprehending, and acting. This encompasses technologies like computer vision and audio processing, enabling machines to actively perceive and process visual and auditory data. AI systems further employ natural language processing and inference engines to analyze and comprehend information effectively. Moreover, AI can execute actions through mechanisms such as expert systems and inference engines, impacting both digital and physical environments. These capabilities are reinforced by AI's ability to learn iteratively and adapt continuously.AI holds immense promise across various sectors globally:

Education: AI solutions address educational challenges by personalizing learning experiences, automating administrative tasks, predicting student intervention needs to reduce dropout rates, and recommending vocational training opportunities.

Energy: AI applications optimize energy systems through predictive modeling and forecasting, intelligent grid management, and enhanced efficiency in renewable energy sources. It also supports predictive maintenance for energy infrastructure.

Retail: AI technologies enhance customer experiences with personalized product recommendations, preference-based browsing, and image-based product searches. It also aids in demand forecasting, efficient inventory management, and streamlined delivery logistics.

Urban factor: AI integration in urban planning enhances city living with improved traffic management systems, enhanced security through crowd management technologies, and increased efficiency in infrastructure management.

Transport and Logistics: AI advancements include autonomous vehicle fleets, semi-autonomous features for driver assistance, predictive maintenance, autonomous trucking, and enhanced traffic management systems

Manufacturing: AI transforms manufacturing processes with adaptable, automated systems that optimize supply chains, predict maintenance requirements, ensure product quality through machine learning-based inspections, and enhance in-plant logistics and warehousing efficiencies.

Wellness program: AI applications can address healthcare access challenges, particularly in remote areas, through AI-driven diagnostics, personalized treatment plans, early detection of potential pandemics, and advanced imaging diagnostics.

Agribusiness: AI has the potential to revolutionize food production by enhancing crop yields with real-time advisory services, improving detection of pest infestations, and optimizing crop pricing forecasts.

AI and Right to Privacy

The term "privacy" originates from the Latin root "privatus," meaning to be "separated from others" or "deprived of something." In the context of the Indian Constitution, Article 21 aims to ensure that every individual can live with peace, dignity, and freedom, with privacy playing a crucial role in achieving these objectives. According to Black's Law Dictionary, privacy is defined as the "right to be left alone," protecting individuals from unwarranted publicity or interference in matters that do not concern the public. It is an inherent right that offers numerous benefits but also allows for exceptions. The distinction between privacy and confidentiality is rigorously maintained, as individuals establish personal boundaries in various aspects of their lives.

The right to privacy is widely acknowledged as a fundamental aspect of Article 21, which guarantees the right to life and personal liberty. This right extends beyond mere existence and encompasses elements essential for a fulfilling life. Privacy encompasses the freedom to be undisturbed and includes protecting personal aspects such as family, marriage, procreation, motherhood, and education.

In essence, the right to privacy is foundational to individual autonomy and dignity, ensuring that each person can live a life of purpose and value without unwarranted interference. It serves as a cornerstone of personal liberty within our constitutional framework, safeguarding personal spaces and decisions from unjustifiable intrusion.

Legally, numerous international agreements and legislation explicitly acknowledge and defend the right to privacy. Article 12 of the Universal Declaration of Human Rights (UDHR), adopted in 1948, stipulates that "no one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy." Similarly, Article 17 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) reaffirms the importance of protecting private rights.

Therefore, international frameworks such as the UDHR and ICCPR recognize privacy as an inherent human right, safeguarding individuals against unauthorized access to their personal information and activities.

From an ethical standpoint, privacy is indispensable for preserving individuals' autonomy, independence, and dignity, enabling them to freely express themselves without concern of surveillance. However, the proliferation of AI systems that gather and interpret vast quantities of data presents challenges. Balancing AI development with privacy protection requires conscientious behavior and careful deliberation from policymakers, corporations, and society at large.

Furthermore, regulations must be implemented to govern data privacy in AI systems, preventing the misuse or exploitation of individuals' personal information. As AI technologies evolve, robust measures are essential to ensure data privacy, empowering individuals to control the use of their information. This approach upholds privacy rights amidst technological advancements and promotes ethical standards in the development and deployment of AI. As our society increasingly moves towards digitalization, issues concerning Data Security and Data Protection become not only national concerns but also rights that are vital in what is often termed the "Cyber

Era." The concepts of data protection and privacy are intricately linked and occupy a significant and sensitive area within our legal system.

Personal data refers to information that pertains to a specific individual, either identified or identifiable. Both businesses and governmental entities process such data to deliver goods and services. This processing allows for understanding individual preferences, which is beneficial for customization, targeted advertising, and developing recommendations. Additionally, processing personal data can assist in law enforcement activities. However, unchecked processing poses significant risks to individual privacy, recognized as a fundamental right. Potential harms include financial loss, damage to reputation, and profiling.

AI-driven methods of data collection raise substantial privacy concerns, such as facial recognition surveillance, potential data breaches leading to identity theft, biased profiling, discriminatory practices, lack of informed consent, and unauthorized secondary use of data. Healthcare privacy concerns and the lack of accountability and transparency in automated decision-making further complicate these issues, exacerbated by malicious misuse of personal information.

In the age of AI, robust regulations, transparent AI systems, and empowerment of users are essential to safeguard fundamental privacy rights while advancing technological capabilities. Key measures include:

- Authorization: Businesses must obtain explicit, informed consent from users before collecting and utilizing their personal data for personalized experiences.
- Data Minimization: AI systems should only collect and retain necessary data to avoid accumulating irrelevant or excessive information.
- Anonymization and Aggregation: Whenever possible, personal data should be anonymized or aggregated to protect individual identities while enabling personalized insights.
- Transparent Algorithms: Businesses should disclose how their AI algorithm's function and manage user data to ensure transparency in personalization processes.
- confidentiality of data: Implementing robust data security measures is crucial to safeguard personal information against breaches and unauthorized access.
- Moral Considerations**:** Businesses using AI for personalization must address ethical concerns, such as preventing discriminatory practices.

These principles serve as foundational pillars for maintaining a balance between technological advancement and respecting individuals' privacy rights in an increasingly AI-driven world.

The Digital Personal Data Protection (DPDP) Act of 2023

The Digital Personal Data Protection (DPDP) Act of 2023 was passed by the Indian Parliament in early August of that year. This legislation applies not only to Indian residents and businesses collecting their data but also extends to non-citizens residing in India. It covers cases where personal data processing is linked to activities involving the provision of goods or services, even if conducted by entities based outside India. For example, this could impact a Chinese, citizen living in India who receives digital goods or services within the country from a provider located abroad. The DPDP Act establishes rigorous regulatory frameworks and standards designed to protect personal data and ensure accountability in data processing practices within India's jurisdiction. Personal data may be processed only for lawful purposes with the consent of the individual. Consent may not be required for specific legitimate uses, such as voluntary data sharing by individuals or processing by the State for permits, licenses, benefits, and services. Data fiduciaries have the responsibility to maintain data accuracy, ensure data security, and delete data once its purpose has been fulfilled. The Bill grants individuals' certain rights, including accessing information, correcting or deleting their data, and seeking redressal for grievances. Government agencies may be exempted from specific provisions of the Bill by the central government in the interest of specified grounds such as state security, public order, and crime prevention. To adjudicate cases of non-compliance with the Bill's provisions, the central government will establish the Data Protection Board of India.

Controversies

- State exemptions to data processing, justified on grounds like national security, could result in excessive collection, processing, and retention of data, potentially violating the fundamental right to privacy.
- The Bill fails to address risks associated with potential harms arising from the processing of personal data.
- The Bill does not provide for data portability or the right to be forgotten for individuals.
- The Bill allows the transfer of personal data outside India, except to countries specified by the central government. This approach may not adequately ensure the evaluation of data protection standards in countries where such transfers are permitted.
- Members of the Data Protection Board of India will serve a two-year term with the option for re-appointment, potentially affecting the independent functioning of the Board.

Future Obstacles and Their Solutions

The advancement of AI is anticipated to bring forth numerous privacy challenges as it progresses. With AI systems increasingly utilized for data processing and decision-making, ensuring robust data security and preventing breaches becomes crucial. Strict regulations and oversight are essential to balance security needs with privacy concerns, particularly in light of the expanding use of AI-powered surveillance technologies. Concerns over biometric data, like facial recognition, underscore significant privacy issues regarding the protection and potential misuse of individuals' unique identifiers. Additionally, AI's application in healthcare raises privacy concerns regarding the handling of sensitive genetic and medical data. International cooperation in AI governance is pivotal to achieving global regulatory alignment and sharing best practices, establishing a unified framework for the development and deployment of AI technologies. Addressing these challenges requires proactive regulation of autonomous AI systems, implementing human oversight in AI applications, defining liability in AI development, and addressing AI's implications in healthcare, law enforcement, and surveillance to ensure that AI benefits society while upholding ethical standards and safeguarding individual rights. Moreover, AI stands poised to transform India by enhancing access to quality healthcare, overcoming geographical barriers, fostering inclusive financial growth, providing real-time agricultural advisory for productivity enhancement, and developing smart infrastructure to meet the needs of rapidly urbanizing populations.

Conclusion:

In a future shaped by artificial intelligence, safeguarding the right to privacy is non-negotiable. While AI technologies hold promise to positively transform various aspects of society, they also raise profound ethical and privacy concerns. It is crucial for governments, businesses, and individuals alike to recognize the utmost importance of protecting privacy rights while harnessing the potential benefits of AI. To ensure that AI developments uphold individuals' privacy rights, essential measures include implementing robust checks and balances, embedding privacy protection into the fabric of AI development, and enhancing transparency and accountability. By placing a strong emphasis on privacy, society can strike a delicate balance between advancing technology and upholding fundamental human rights. This approach lays the foundation for a future where AI is deployed ethically and responsibly, benefiting society as a whole.

Notes

1. The Digital Personal Data Protection Act, 2023 (No. 22 of 2023), *Gazette of India,* August 11, 2023,
2. National Strategy for Artificial Intelligence (AI For All) (2018) https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2023-03/National-Strategy-for-Artificial-Intelligence.pdf
3. "The State of AI Governance: Policy Trends and Regulatory Developments" (World Economic Forum, 2020)
4. "AI, Privacy, and the Law: Navigating the Regulatory Landscape" (Harvard Law Review, 2018)
5. "Privacy-Preserving Technologies for AI: A Landscape Analysis" (Data & Society Research Institute, 2020)
6. "Privacy-Preserving AI: Methods and Applications" (Chen & Liu, 2021)
7. "The Ethics of AI: Balancing Innovation with Privacy Protection" (MIT Technology Review, 2021) https://www.meity.gov.in/writereaddata/files/Digital%20Personal%20Data%20Protection%20Act%202023.pdf
8. Burman, “Will India’s Proposed Data Protection Law.”
9. "Artificial Intelligence and Privacy: A Historical Perspective" (Smith & Johnson, 2020)
10. "Ethical Considerations in AI Development: Balancing Innovation and Privacy" (Lee & Kim, 2019)
11. "AI and Privacy: A Comparative Analysis of Legal Frameworks" (Privacy International, 2019)

Kasturba Gandhi And The Non Cooperation Movement – Reassuring Self Identity For Women: An Analysis

Gururaj Bammanahalli
Guest Faculty, Department of History, Karnataka State Akkamahadevi Women's University, Vijayapur, Karntaka, India

Abstract

This paper focuses on the Kasturba Gandhi and her public involvement which reassured women to mark self identity. Non cooperation movement was one of the greatest anti – British political campaigns organized on mass level by Mahatma Gandhi. His wife Kasturba was instrumental in giving women a public exposure through involving them in mass Socio- political campaigns. Kasturba was a role model for several women in the sense that she motivated women to come out of domestic chores and engage in public life. Her willpower and strength to challenge the Colonial Government's domination in the foot prints of her husband Mahatma Gandhi became a modular representation for others. Political campaigns post Non cooperation Movement became successful because of the determined involvement of masses of women across India. Their number sent a powerful message to the British that if women decide to defy the colonial British rule, they can do it absolutely and perfectly. Whether assertion of her political rights or fighting social taboos, women became a immense inevitability in the anti British political campaigns after 1920. March of millions of women from subordination to domestic life to subordination to national life was a saga of greater challenges. There is a need to re-analyse the role of millions of women during Non Cooperation movement.

Key words: Kasturba Gandhi, Non cooperation Movement, Women Involvement

Introduction:

Kasturba played a vital role in India's struggle for Independence alongside her husband and she was also an activist and a politician in her own right. She was involved in various social and political movements. She was imprisoned several times for her involvement in anti British government campaigns organized by National Congress leaders.

Early life

Her original name was Kasturi Kapadia. She was born in Coastal city of Porbandar in Gujarat. She was born in 1869 to a Bania family. She did not have formal school education but was able to read and write. Her parents were Gokuldas Kapadia and Vajrakumari Ba, She was married G Mohandas Gandhi when she was 14 year old.

Life in South Africa

Kasturba first involved with politics in South Africa in 1904 with her husband and others she established Phoenix settlement near Durban in 1913 she took part in protests against the ill treatment of Indians in South Africa. She was arrested and imprisoned, but she managed to unite the people in imprisonment by motivating them to sing patriotic songs and Bhajans. She encouraged the literate women to involve in educating the illiterate women and children and motivated people to involve in social awareness programs here after.

Champaran Satyagraha

After returning from South Africa in 1914 she started to involve in protests and march processions along with Mohandas Gandhi. She participated in Ryot protests in Champaran Satyagraha. In **Champaran**, she made a team of women who would tour the villages of Champaran and create awareness among women about health, hygiene, basic education, reading and writings, singing **Bhajan**s etc.

Non Co-Operation Movement

In 1922, she participated Non Co-Operation Movement. She travelled in the villages of Gujarat and influenced crowds to involve in political campaigns against British good boycotting. After her grand entry into local level protest march, Women led boycott campaigns became

widespread soon after. Women started moving around villages and motivated people to use indigenous products in the name of **Swadeshi.**

Impact of Kasturba and involvement women in non co-operation movement

Kasturba was a role model for several women in the sense that she motivated women to come out of domestic chores and engage in public life. Her willpower and strength to challenge the Colonial Government's domination in the foot prints of her husband Mahatma Gandhi became a modular representation for others. Political campaigns post Non cooperation Movement became successful because of the determined involvement of masses of women across India. Their number sent a powerful message to the British that if women decide to defy the colonial British rule, they can do it absolutely and perfectly. Women voluntarily joined the protest processions and picketing campaigns. They started encouraging other women to use charka and spin Khadi, and involve in cloth making. They picketed in front of shops selling foreign cloth and British made readymade clothes. It was promoted as a weapon of economic resistance against the British made goods. Later on it became a symbol of women empowerment and self reliance. The involvement of women was so severe that British trading companies were hit hard by the boycott of British clothes across India.

Another major development of the Non cooperation Movement was the eagerness among women in starting women associations. The foundation for this was a lid by the establishment of All **India Women Conference** and **All India women Association**. This was also reflected in the establishment of Women associations at regional level. This trend also was reflected in popularising Spinning and weaving with women organizing **Charka Sabha** at village level. More and more women showed up at the Charka Sabha and learning spinning and weaving. Sometimes women were accompanied by their children too. Soon Charka Sabha becomes a popular power centre for women to discuss women related issues including Health, Hygiene and family wellbeing. Women actively participated in Morchas, Picketings, protest processions, silent Marches etc. Women displayed remarkable courage determination and enthusiasm in these activities. Activities such as fund raising, pamphlet distribution, circulation of newspaper copies, etc were committedly undertaken by women. They provided much needed political support to National leaders. Their involvement was impactful that sometimes protest marches consisted of only women protesters. The mobilization of the masses for protest Marches became very easier for National leaders.

The Impact of Non Co-operation movement on women

1. **Assertion of political rights-** The non cooperation movement gave women strength to come forward and assert their political rights in a remarkable way. It boosted their self confidence assured them power to re-assert their individual identity.
2. **Social reforms** - This movement was instrumental in bringing social reforms. Women became aware of the impact of child marriage, Purdah system, women illiteracy, etc. Their involvement in political campaigns brought them confidence to speak about their issues in a more vocal way and draw the attention of fellow women towards social issues. Sometimes political campaigns brought them courage to manage their family reverses and resist social taboos. Their picketing in front of liquor shops sent a strong message of women's concern to create a healthy social community living.
3. **Public exposure**- The non cooperation movement brought out the best exposure for women. Women started to come in public for the national cause. Their boycotting foreign goods and propagation of Swadeshi was a big jolt for the colonial administration. Women involvement in public rallies was stupendously popular and National leaders gained further confidence in arranging frequent protest marches at regional level.
4. **Disciplined involvement-** Women exhibited composure and discipline in the public protest rallies. They brought calmness and serenity to the political campaigns, though singing Bhajans, Patriotic songs, Devotional songs, Nationalistic songs etc., they showed their silent to Mahatma Gandhi's Principle of Satya and **Ahimsa**. Women considered as moderately frail

and feeble, whose voices were so far unheard, became centre stage through their impactful involvement.

5. **Sacrifices-** The sacrifice of women during non Campaign movement was very great. They have undergone arrests, imprisonment, police custody and brutalities. Several women lost their properties, cattle, valuable belongings, etc. They dared to spend days in front of the police station that had seized their valuables. They were treated brutally, sometimes thrashed, and quite often beaten to death.
6. **Committed involvement-** Defying the British rough treatment was not an easy task for women, but defying all challenges women showed commitment to the national cause and stood strong irrespective of all challenges. Their determination to challenge the Colonial Government's domination became a model for others and campaigns post Non cooperation Movement became more victorious because of their determined involvement. Their involvement sent a powerful message to the British that if women decide to defy the colonial British rule, they can do it absolutely and perfectly.

Conclusion:

Women participation in non co-operation movement was by and large a mass movement which positively influenced the national leaders to defy colonial British rule. The role of women in National struggle continued to become more vocal and strong hence after. The Mahatma Gandhi's weapons of Satyagraha and Satya provided them a good paradigm and their community involvement became more flourishing. Kasturba Gandhi is considered a beacon of women modesty and will power. Today, Majority of Indian women have become self reliant and self assured, thanks to the sacrifices rendered by women during Non Cooperation Movement on the model set by Kasturba Gandhi.

References:

1. Gandhi Arun and Sunanda, - The forgotten Woman, Huntsville Zark mountain publishers, 1998.
2. Gandhi Arun -Kasturba - A life - Penguin books, New Delhi, 2000
3. Tarlo Emma - married to the mahatma the predicament of Kasturba Gandhi Women - A Cultural Review, 1997.
4. Thomas K P -Kasturba Gandhi -a biographical study, Orient Illustrated Weekly, 1944.
5. Bipan Chandra; Mukherjee, Mridula; Mukherjee, Aditya; Panikkar, Kandiyur Narayana; Mahajan, Sucheta (2016). India's struggle *for* independence: 1857-1947.
6. Choudhury Kameshwari (Ed)Higher Education Reform In India Experience & Perspectives By Suma Chitnis Philip Altbach -Sociological Bulletin Vol 43 No 1 (March 1994) Indian Sociological Society Publication, 1994.

Present Society And Women's Problem

By

Asst. Prof, Ashwini Shivaji Jaiwal

Foster Developments College of Education, Chh. Sambhajinagar

Abstract:

The status of women measured through different variables. Females in Indian society have faced the many challenges. Women sex ratio is declined as comparisons to male from several previous decades. The literacy rate of female also not equal to male, death rate of girl child is also high, dropout ratio from school girls is also high as well as unemployment rate for women as compared to men is also higher. In present era the status of women is also remained questionable, however more than seven decades has been completed for independence and formation of Indian constitution. Present article will be review the status of the women in early Indian society and also examine the factors responsible for disappointment of women participation. In ancient history to modern time a several up and down takes place in women positions. Now at till present time many factors are responsible for disappointment of women participation like as illiteracy, economic dependency, caste restrictions, religious prohibition, lack of leadership qualities, male dominance society, rape, dowry practices, trafficking of the girl child, prostitution, domestic violence and sexual harassment. The paper will be identifying the various initiatives setup by government for women empowerment.

Introduction:

India is divided place of gods and goddesses, since early time warriors goddesses are being worship and praise but sad reality is the real goddess's women in form of mother wife sister our friend is buried deep inside burning layer of inequality social issues and many crimes.

You can tell the condition of nation by looking at the status of its woman Jawaharlal Nehru According to United Nations women's empowerment has 5 components

1. Woman sense of self worth
2. Their rights to have access to opportunities and resources.
3. The right to have the power to control their own lives, both within and outside the home.
4. Their ability to influence the direction of social change to create a more just social and economic orders nationally and internationally.

We all know and had heard many times that women are equal and are given some status and freedom as main more reality is currently observed on newspaper. Sad reality is they are always given second grade citizen after male. No matter what policies or leaders ideology says India with its rich diversity and heritage has an ugly side too, if women have been worshipped as goddess and at other times treated. Unfairly many government policies are there but having policies and applying them in reality is different thing. The government figures may be supportive enough for justification of implementation of policies but sad reality is steel in India women faces discrimination in equalities social issues and crimes in her daily routine

Women problems in India

1. Confronting gender bias

Patriarchy drugs woman down no matter how Porsche comes. In this nation discrimination is frequently practice based on occupation gender and age. Although women in this country are entitled to equal rights the truth is very different. People frequently failed to recognise discrimination when it occurs. Solely through verbal communication let your brother go there he is a guy my wife doesn't do anything she is at home you are a female you can't do that such claims or remarks are sufficient to provide you with College of the existing situation of women in this country.

2. Obsession with fair skin in India

A lot of individuals are pre. Occupied with having fair skin and society promotes the idea that ladies must have fair skin most people are searching for a fair tall and attractive women to wade

thanks to marriage accessories. To be fair it offers a small number of individual of false sense of superiority over those who are dark or have dark complexion superiority what a horrible request to the advice a woman with dark skin to use fairness cream to get guys to appreciate her.

3. Gender base pay disparities

Women put in just as much effort and deliver results as men but they aren't paid equally for it., we must make sure that women no longer encounter this, as it still does. They ought to be compensated 4 their work, not for their gender.

4. Not all women can multi task

Despite the fact that many Indian woman today excel in their chosen fields And demonstrate their value, there are occasionally criticised for not being able to balance work and family obligations equally. They seem to be incapable of making errors. Men are never held to the same. Standards. however if they don't cook or take care of other household duties when they get home from work, working women are viewed as being slack and conceited . One of the main difficulty Indian women encounters is certainly this.

5. Attracting unwanted attraction

Many women today opt to live in rented housing since they must live alone and away from their families due to their employment in a variety of occupations. Additionally it draws unwelcome attention from a variety of people. The location of professional women living alone is sometimes even interfered with by landlords. If they are tardy in getting to their flat some begin to follow them and make fun of them.

6. Pressure on marriage

It is past time for society to recognise that a woman is also person and not just a pressure cooker. Additionally. She has complete freedom of choice with regards to marriage additionally. Her age has nothing to do with getting married the ideal age for a woman to marry has been established for us because if a lady choose to remain unmarried for a long. Family members and neighbourhood start questioning her modesty. a woman is not a machine for having sex or kids.

7. They must not go on their journeys alone

Indian women have participated in space missions. Is there still a need for additional evidence in society that Women are capable of achieving anything? But a woman is frequently prohibited from travelling by herself in homes. When women go to school, college, job, or the movies, their brothers, fathers, or any other male person should always accompany them, according to their parents and relatives. However, society hasn't yet managed to persuade.

Some men to respect women.

8. Disparity in education:

The level of women education is less than men still in the modern age. Female illiteracy id is higher in the rural areas, where over 63% or more women remain unlettered.

9. Inadequate Nutrition:

Inadequate nutrition in the childhood affects women in their later life especially women belonging to the lower middle class and poor families.

10. Status of widows:

Widows are considered as worthless in the Indian society. They are treated poorly and forced to wear white clothes. In the ancient Indian society women were adored and worshiped as goddesses. However in the middle age, the status of women got down to a great extent. Women are considered in the society only to perform duties like bring up children, caring every family member, and other household activities. There are old and traditional faiths of people coming out for years that men are for thy field whereas women are only for the home. Now-a-days, women are breaking all the barriers of social issues and problems against them in the society. They are getting ahead and enjoying equality of status in almost all fields because of being financially independent and economically sound.

Role of Government regarding Women's Safety:

There are various rules, regulations, act and laws made by the Indian government regarding the safety of women in India. However, a new act (Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Bill, 2015) has been passed by the Indian government by replacing the earlier one of 2000 (Indian juvenile delinquency law of 2000) to reduce the juvenile age from 18 to 16 years especially in case of heinous offenses (after Nirbhaya case). Safety of women in India is a vast topic now-a-days. We cannot say that women are safe in India by seeing the last few year crimes against women especially in the national capital. Women generally feel frightened while going alone outside to the home. It is a very sad reality of the country that its women citizens are living with fear all time. Personal safety of women has been the topic of importance for every Indian citizen. In order to improve the condition regarding women safety in India, following are some points as tips for women safety.

Women Safety measures

Self-defence techniques are the first and foremost thing to which each and every woman must be aware of and get proper self-defence training for their safety. They must be aware of some effective defence techniques such as kicks to groin, blocking punches, etc. Generally most of the women are gifted with sixth sense which they must use whenever they become in some problem. They should at once avoid any situation which they feel bad for them. Escape and run is also a good way to reduce some risks of women whenever they become in problem. They should never go with any unknown person alone at some unknown places. Women must understand and feel their physical power and use accordingly. They never feel themselves weak than men and take some self defence training. They should be careful while communicating with someone on internet in the cyberspace. Pepper spray can also be proved as a useful self-defence tool however it has a drawback that some people cannot be harmed through it even after full-face spray. It may not stop the attacker so women should not depend on it completely and use other techniques also. They must have all the emergency numbers with them and what's app also if possible so that they can immediately tell to their family members and police. Women should be very conscious while driving the car and going to any trip. They must lock all the doors of car while travelling with own or private car. Women safety is a big social issue which needs to be solved urgently by the effort of all. It is inhibiting the growth and development of the country and most

In the past few years, the safety of women in India has been down because of some continuous and terrible crimes against women. There has been decline in the women status from ancient to medieval period which is continued in such an advanced era. Women of India have equal rights as like as men of this country as they occupy almost half population of the country and involved in half proportion in the growth and development of the country. It is true that women in modern India are joining high offices (President, Speaker of Lok Sabha, Union Ministers, Leader of Opposition, Chief Minister, Governor, etc) however on the back of curtain they are being exploited too. According to the Constitution of India, they have equal rights of dignity, equality, and freedom from gender discrimination. Indian women are continuously facing numerous problems such as sexual harassment, violent victimization through rape, acid attack, dowry deaths, forced prostitution, and many more. Education and Economic Development: Number of women heading the households in India is found decreased though female literacy rate is still less than male literacy rate. Urban girls are nearly equal in education like boys however in the rural areas there is still a big gap. On the other hand, some Indian states (like Kerala and Mizoram) have achieved universal female literacy. So, women in such states have high social and economic status. Women literacy rate in India is still less because of the inadequate school facilities, sanitary facilities, increasing crimes against women, shortage of female teachers, gender discrimination in the society, etc. According to the statistics of 2015, it is found that women (above 15 years or older) literacy rate is 60.6% whereas male literacy rate is 81.3%. Crimes against women in India: There is a big list of crimes against women in India such as acid attack, child marriages, domestic violence, forceful domestic work, child abuse, dowry

deaths, female infanticide and sex-selective abortions, child labour, honour killings, rape, sexual harassment, trafficking, forced for prostitution, and many more. Safety Laws for Women in India: There is a list of safety laws for women in India working in the field to provide safety to the women from all type of crimes against women. Some safety laws are Child Marriage Restraint Act 1929, Special Marriage Act 1954, Hindu Marriage Act 1955, Hindu Widows Remarriage Act 1856, Indian Penal Code 1860, Dowry Prohibition Act 1961, Maternity Benefit Act 1861, Foreign Marriage Act 1969, Indian Divorce Act 1969, Medical Termination of Pregnancy Act 1971, Christian Marriage Act 1872, Code of Criminal Procedure 1973, Equal Remuneration Act 1976, Married Women's Property Act 1874, Births, Deaths & Marriages Registration Act 1886, Indecent Representation of Women (Prevention) Act 1986, Muslim women (protection of rights on divorce) Act 1986, Commission of Sati (Prevention) Act 1987, National Commission for Women Act 1990, Prohibition of Sex Selection Act 1994, Protection of Women from Domestic Violence Act 2005, Prevention of Children from Sexual Offences Act 2012, Sexual Harassment of Women at Work Place Act 2013, etc. Another Juvenile Justice (Care and Protection of Children) Bill, 2015 has been passed replacing the existing Indian juvenile delinquency law of 2000 (Juvenile

Constitution of India and Women Empowerment: India's Constitution makers and our founding fathers were very determined to provide equal rights to both women and men. The Constitution of India is one of the finest equality documents in the world. It provides provisions to secure equality in general and gender equality in particular. Various articles in the Constitution safeguard women's rights by putting them at par with men socially, politically and economically. The Preamble, the Fundamental Rights, DPSPs and other constitutional provisions provide several general and special safeguards to secure women's human rights. Preamble: The Preamble to the Constitution of India assures justice, social, economic and political; equality of status and opportunity and dignity to the individual. Thus it treats both men and women equal.

Specific Laws for Working Women

Contract Labour (Regulation and Abolition

- Contract Labour (Regulation and Abolition) Act, 1976
- Employees State Insurance Act, 1948
- Equal Remuneration Act, 1976
- Factories (Amendment) Act, 1948
- Maternity Benefit Act, 1961 (Amended in 1995)
- Plantation Labour Act, 1951
- Above mentioned and several other laws are there which not only provide specific legal rights to women but also gives them a sense of security and empowerment.

Conclusion

According to the provisions of the Constitution of India, it is a legal point to grant equality to women in the society in all spheres just like male. The Department of Women and Child Development functions well in this field for the proper development of the women and child in India. Women are given a top place in India from the ancient time however they were not given empowerment to participate in all areas. They need to be strong, aware and alert every moment for their growth and development. Empowering women is the main motto of the development department because an empowered mother with child makes the bright future of any nation. Despite of formation of various effective rules and regulations by the Indian government to handle and control the crimes against women, the number and frequency of crimes against women are increasing day by day. Women status in the country has been more offensive and dreadful in the last few years.

References

1. Memoria, C.B. "Social problems and social organizations", Page. No. 623
2. Shankar Rao, C.N. 2008. "Indian Society structure and change", Jai Bharati Prakashna Mangalore page. No.164.
3. Ram Abuja, 1993. "Indian Social System", Rawat Publications, Jaipur Page. No. 100.

4. Shameen Aleem, 1996. "Women's development problems and prospects, Page. No. 88-89.
5. Agnes, F., 1980. Violence in the Family: Wife beating, Bombay, SNDT, Women's Centre.
6. Ahuja, R., 1987. Crime against Women, Jaipur, Rawat Publications.
7. A.R. Desai and A. Mohiuddin, Involving women in agriculture- Issues and strategies,
8. India Journal of Rural Development, 11(5) 1992, 506-648.
9. G.T. Govindappa, Rural women entrepreneurship- Constraints and strategies,
10. Kurukshetra, 48(2) (1999), 11-14.
11. Jhamtani, Rural women: The powerless partners in development, Kurukshetra, 43(8) (1995), 61-63.
12. Pande, R., 2004. The girl child in India, in Review of Women's Studies, 14(2), 149-173.
13. Pande, R., 2016. Sex Trafficking in South Asia with a Special Focus on India, Kalpaz Publication, Gyan Books, New Delhi.
14. Tejaswini and S. Veerabhadraiah, Knowledge assessment of rural women on DWCRA and Their problems, Kurukshetra, 51(4) (1996), 46-47.

''उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों का तुलनात्मक अध्ययन''

डॉ. अर्चना शर्मा
प्राचार्य
श्रीराम शिक्षा महाविद्यालय, मुरैना म. प्र.

सारांश –

प्रस्तुत अध्ययन में शोध हेतु मुरैना क्षेत्र के शासकीय एवं अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों में अध्ययनरत् 120 विद्यार्थियों में से 60 बालक एवं 60 बालिकाओं का चयन किया गया। इस शोध कार्य हेतु डॉ. डी. एन. श्रीवास्तव द्वारा निर्मित व्यावसायिक रूचि प्रपत्र का प्रयोग किया गया। सांख्यिकीय विश्लेषण हेतु मध्यमान, प्रमाणिक विचलन एवं टी मान का प्रयोग किया गया। विश्लेषण एवं व्याख्या के परिणामस्वरूप शोधार्थी को शासकीय एवं अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्याालयों में अध्ययनरत् बालक एवं बालिकाओं की व्यावसायिक रूचियों में सार्थक अन्तर नहीं पाया गया। निष्कर्ष यह देखा गया कि बालक एवं बालिकाओं की व्यावसायिक रूचियॉ अलग–अलग होती हैं।

प्रस्तावना :–

शिक्षा प्राप्त करना प्रत्येक बालक एवं बालिका का मौलिक अधिकार है। शिक्षा की आवश्यकता एक बालक को जितनी होती है उतनी ही एक बालिका को भी है। बालक की प्रारम्भिक पाठ्शाला घर है और माता ही उसकी प्रथम शिक्षिका है। स्त्रियाँ परिवार का मेरूदंड है। इनकी प्रगति पर ही हमारा सर्वांगीण विकास निर्भर करता है। बालक अपनी प्राथमिक एवं माध्यमिक शिक्षा पूर्ण करने के पश्चात् उच्च माध्यमिक शिक्षा में प्रवेश करता है। उच्च माध्यमिक शिक्षा स्वयं में पूर्ण इकाई है जो व्यक्ति को आत्मनिर्भर बनाती है। इसके अन्तर्गत शैक्षिक व्यावसायिक तकनीकी औद्योगिक, वाणिज्यिक तथा कृषि से सम्बधिन्त शिक्षा समाहित रहती है। उच्च माध्यमिक शिक्षा प्राथमिक शिक्षा एवं विश्वविद्यालय शिक्षा के बीच की एक कड़ी है। इस स्तर में प्रवेश करते ही छात्र विषयों का चयन करता है तथा उसके अन्दर इन विषयों के प्रति जिज्ञासा उत्पन्न होने लगती है। कई छात्र अपनी रूचि के विषय की समझ रखने में असमर्थ होते हैं। उन्हें अपनी रूचि के व्यवसाय के चयन में उनके माता–पिता के शैक्षिक स्तर एवं उनके निवास का प्रभाव पड़ता है क्योंकि कभी–कभी ग्रामीण क्षेत्रों में रहने वाले विद्यार्थी बुद्धिमान होने के बावजूद भी सही व्यवसाय का चयन नहीं कर पाते हैं। जिसके फलस्वरूप छात्र भविष्य में कुण्ठा का शिकार होने लगते हैं। अतः प्रत्येक व्यक्ति के जीवन में रूचि एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है।

शोध के उद्देश्य :–

1. शासकीसय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों का तुलनात्मक अध्ययन करना।
2. अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों का तुलनात्मक अध्ययन करना।
3. शासकीय एवं अशासकीय विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों का तुलनात्मक अध्ययन करना।

शोध की परिकल्पनायें :–

1. शासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों में कोई सार्थक अंतर नहीं हैं।
2. अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों में कोई सार्थक अंतर नहीं है।
3. शासकीय एवं अशासकीय विद्यालय के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों में कोई सार्थक अंतर नहीं है।

उपकरण :—

शोधार्थी ने उपकरण के रूप में डॉ. एन. श्रीवास्तव द्वारा निर्मित व्यावसायिक रूचि प्रपत्र का प्रयोग किया गया।

शोधविधि :—

शोधार्थी ने मुरैना क्षेत्र के उच्च माध्यमिक विद्यालयों के कक्षा 12वीं के विद्यार्थियों का चयन यादृच्छित विधि से किया है। न्यादर्श के रूप में 120 बालक एवं बालिकाओं को शामिल किया। एवं उपकरण के रूप में डॉ. एन. श्रीवास्तव द्वारा निर्मित व्यवसायिक रूचि प्रपत्र का प्रयोग किया गया। सांख्यकीय विश्लेषण हेतु मध्यमान, प्रमाणिक, विचलन एवं टी मान का प्रयोग किया गया।

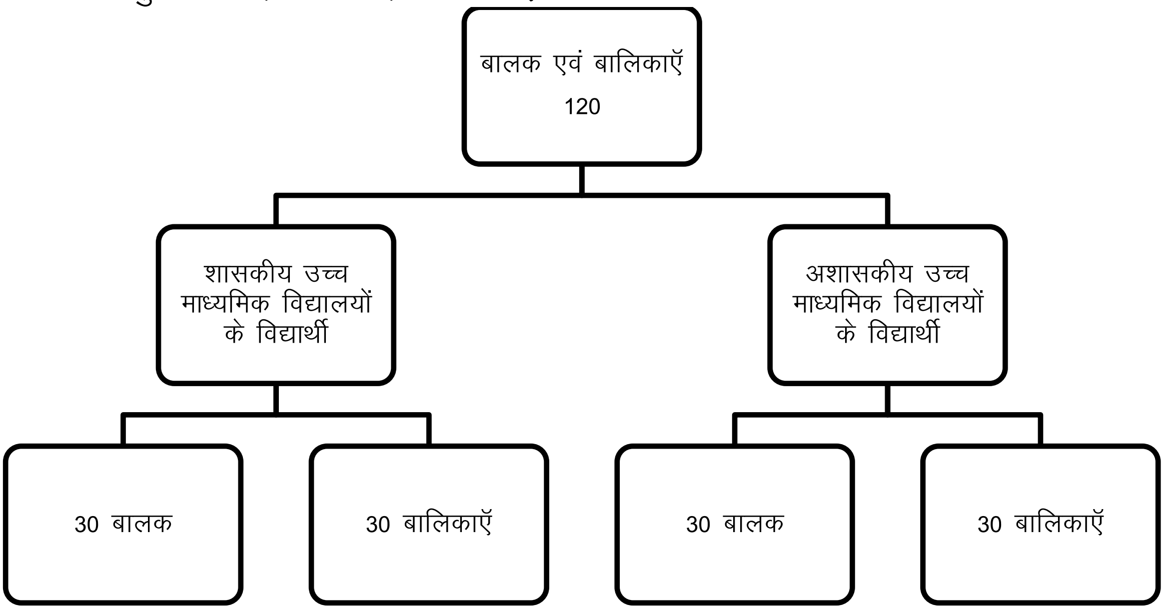

परिकल्पना 1 — शासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों में कोई सार्थक अन्तर नहीं है।

सारणी क्रमांक — 1

शासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं में व्यवसायिक रूचियों का मध्यमान, मानक विचलन एवं टी का मान के आधार पर तुलनात्मक विश्लेषण देखा गया।

समूह	आवृत्ति	मध्यमान	मानक विचलन	टी का मान
बालक	60	81.77	21.66	0.32
बालिकाएँ	60	89.17	26.52	

परिकल्पना 2 — अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों में कोई सार्थक अंतर नहीं है।

सारणी क्रमांक — 2

अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं में व्यावसायिक रूचियों का मध्यमान, मानक विचलन एवं टी का मान के आधार पर तुलनात्मक विश्लेषण देखा गया।

समूह	आवृत्ति	मध्यमान	मानक विचलन	टी का मान
बालक	60	109.83	31.7	1.86
बालिकाएँ	60	97.13	19.83	

परिकल्पना 3 — शासकीय एवं अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के बालक एवं बालिकाओं की व्यवसायिक रूचियों में कोई सार्थक अंतर नहीं है।

सारणी क्रमांक — 3

शासकीय एवं अशासकीय उच्च माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों मे व्यावसायिक रूचियों का मध्यमान, मानक विचलन एवं टी का मान के आधार पर तुलनात्मक विश्लेषण देखा गया।

समूह	आवृत्ति	मध्यमान	मानक विचलन	टी का मान
बालक	60	99.53	28.8	1.11
बालिकाएँ	60	94.0	24.0	

निष्कर्ष :–

1. 298 df पर t का प्रमाणिक मान 0.01 सार्थकता स्तर पर 2.60 होता है तथा 0.05 सार्थकता स्तर 1.19 होता है। गणना से प्राप्त t का मान 0.32 सार्थकता स्तर 0.05 से कम है एवं 0.01 सार्थकता स्तर पर भी कम है। अतः परिकल्पना सत्य सिद्ध होती है इस प्रकार हम कह सकते हैं कि बालक एवं बालिकाओं की व्यावसायिक रूचियाँ अलग – अलग होती हैं।
2. 298 df पर t का प्रमाणिक मान 0.01 सार्थकता स्तर पर 2.60 होता है तथा 0.05 सार्थकता स्तर 1.97 होता है गणना से प्राप्त t का मान 1.86 सार्थकता स्तर 0.05 से कम है एवं 0.01 सार्थकता स्तर पर भी कम है। अतः परिकल्पना सत्य सिद्ध होती है इस प्रकार हम कह सकते हैं कि बालक एवं बालिकाओं की व्यावसायिक रूचियाँ अलग – अलग होती हैं।
3. 298 df पर t का प्रमाणिक मान 0.01 सार्थकता स्तर पर 2.60 होता है तथा 0.05 सार्थकता स्तर 1.97 होता है गणना से प्राप्त t का मान 1.11 सार्थकता स्तर 0.05 से कम है एवं 0.01 सार्थकता स्तर पर भी कम है। परिकल्पना सत्य सिद्ध होती है इस प्रकार हम कह सकते हैं कि बालक एवं बालिकाओं की व्यावसायिक रूचियाँ अलग – अलग होती हैं।

सुझाव :–

1. आयु के साथ–साथ बालक एवं बालिकाओं की व्यावसायिक रूचियों में परिवर्तन होता जाता है। अतः शिक्षक को उनकी रूचियों के अनुकूल पाठ्य–विषय का आयोजन करना चाहिए।
2. छात्रों को खेल एवं रचनात्मक कार्यो में विशेष रूचि होती है। अतः शिक्षक को खेल विधि का प्रयोग करना चाहिए एवं छात्रों से विभिन्न प्रकार की वस्तुएँ बनवानी चाहिए।
3. अभिभावकों की अपनी आकांक्षाएँ बच्चों पर नहीं थोपनी चाहिए उनकी रूचि के अनुसार व्यवसाय का चयन करने में सहयोग प्रदान करना चाहिए।
4. प्रस्तुत शोध में व्यावसायिक रूचियों को लिया गया है। भावी शोध हेतु विद्यार्थियों पर अध्ययन शैक्षिक रूचि एवं उपलब्धि पर किया जा सकता है।
5. इन व्यवसायों के अनुकूल भौतिक संसाधनों की पर्याप्त व्यवस्था की जानी चाहिए।

संदर्भ सूची :–

1. बुच एम.बी. 1989 "A Survey of educational Research Center for Advance Studies", M.S. Vishwa Viddyalaya Badada 1992.
2. भार्गव महेश (2003) – आधुनिक मनोवैज्ञानिक परीक्षण एवं मापन, एच.पी. भार्गन बुक हाऊस, आगरा।
3. जैन डॉ. एम वी. (1984) – रिसर्च मैथडोलॉजी, रिसर्च पब्लिकेशन जयपुर
4. जर्नल ऑफ कम्युनिटी, गाइडेंस एण्ड रिसर्च, मार्च – 2008, नीलकमल पब्लिकेशन
5. कुमार एन. 2015, '' किशोरों की व्यावसायिक रूचियों का अध्ययन '' भारतीय शिक्षा शोध पत्रिका, पृष्ठ संख्या – 43–47.
6. कपिल एच. के., अनुसन्धान विधियॉ, पन्द्रहवां संस्करण : 2012, प्रकाशक– राखी प्रकाशन, आगरा– 282002, पृष्ठ संख्या – 397–401
7. माथुर डॉ. एस. एस., शिक्षा मनौविज्ञान, छब्बीसवां संस्करण : 2005, विनोद पुस्तक मंदिर, आगरा –2, पृष्ठ संख्या – 375,376
8. सिंह डॉ. रामपाल एवं शर्मा डॉ. ओ. पी., शैक्षिक अनुसन्धान एवं सांख्यिकी, पांचवां संशोधित संस्करण : 2014, प्रकाशक– श्री विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा –2, पृष्ठ संख्याा– 507,509,511,512
9. https://wwwmultidisciplinaryjournals.in
10. https://www.ijrssh.com

“सिंधुदुर्ग जिल्हयातील नवं सुप्त पर्यटन क्षेत्र : पाणथळ”

प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले

(सहयोगी प्राध्यापक) अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, स. का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय, मालवण
ता. मालवण, जि. सिंधुदुर्ग.

गोषवारा :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून सिंधुदुर्ग जिल्हयातील पाणथळ भूमी मध्ये असणाऱ्या पर्यटकांना आकर्षित करण्याच्या क्षमतांचा, संधींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. १९९९ मध्ये शासनाने सिंधुदुर्ग जिल्हा प्रथम पर्यटन जिल्हा म्हणून घोषित केला. जिल्हयातील वैविध्यपूर्ण संपन्नतेमुळे हा सन्मान मिळाला. कॉड नेस्ट ट्रॅव्हलर या मॅगझीनने जगातील ३० सुंदर आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या पर्यटन स्थळांच्या यादीमध्ये सिंधुदुर्ग जिल्हा समावेश करणे यावरुनच या जिल्हयाच्या क्षमतांचा अंदाज येतो. जिल्हयाची जैवविविधता संपन्न व विशिष्ट प्राकृतिक रचना ही संशोधकांच्या अभ्यासाचे स्थान आहे. ३५०० ते ४००० मिलिमीटर पाऊस पडणाऱ्या सिंधुदुर्ग जिल्हयाच्या भूजल पातळीत वाढ करण्याबरोबरच जीवशास्त्रज्ञ, वनस्पतीशास्त्रज्ञ, भूगर्भ अभ्यासक, संशोधन, विद्यार्थी यांच्यासाठी सिंधुदुर्ग जिल्हा पाणथळ भूमी हया एक अभ्यासकेंद्र, पर्यटन केंद्र आहेत आणि अशा पाणथळ भूमींचा केलेला शोध व अभ्यास तसेच त्याद्वारे सिंधुदुर्ग जिल्हयातील पर्यटनाला चालना देण्याच्या क्षमतांचा व संधींचा अभ्यास सदर संशोधनात मांडण्यात आला आहे.

KEY-WORDS : पाणथळ भूमी, सिंधुदुर्ग जिल्हा, पर्यटन, नवे दालन.

१)प्रस्तावना :-

सिंधुदुर्ग हा कोकण प्रदेशातील एक जिल्हा. जिल्हयाचा ४० ते ५० टक्के भाग हा पर्वतीय, मध्य भाग उंचसखल पठारी असून समुद्रसपाटीपासून उंची ३०० च्या आसपास तर किनारी भाग १०० ते त्याहूनही कमी उंचीचा आहे. प्रस्तर भंगाने बनलेला हा भाग १४ ते ७ कोटी वर्षांपूर्वी द्वीपकल्पाच्या पश्चिमेला ज्वालामुखी भेगीय उद्रेक होऊन ४० पेक्षा जास्त लाव्हा थरापासून कठीण बेसॉल्ट पठाराची निर्मिती झाली. या पठाराच्या पश्चिमेकडील भाग अनेक ठिकाणी प्रस्तरभंग किंवा भ्रंश झाल्यामुळे पश्चिम भाग खचला व कोकणची निर्मिती झाली की ज्याचा सिंधुदुर्ग भाग आहे आणि कड्या सारखा दिसणारा सह्य किंवा सहयाद्री निर्माण झाला. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण भूगर्भीय देखणेपण असणारा हा सिंधुदुर्ग जिल्हा आहे. याचबरोबर जैवविविधता समृध्द असणाऱ्या जिल्हयात पाणथळ भूमी आहेत व मागील काही काळात नवनवीन वनस्पती व प्राण्यांच्या नवीन प्रजातींचा शोध या भागात झालेला आहे. त्यातील काही प्रजाती प्रदेशनिष्ठ आणि जगातील दुर्मिळ प्रजाती आहेत. जिल्हयाच्या या वेगळेपणामुळेच संशोधकांचे लक्ष या जिल्हयावर पडलेले दिसून येते आणि यातूनच पर्यटन वाढत आहे. प्रस्तुत अभ्यासात सिंधुदुर्ग जिल्हयातील अशा पाणथळ भूमी आणि त्या ठिकाणी असणाऱ्या पर्यटनाच्या नवीन संधी यांचा विचार करण्यात आला आहे.

२)संशोधनाची उद्दिष्टये :-

सिंधुदुर्ग जिल्हयात प्रतिवर्षी ८ लाख पेक्षा जास्त पर्यटक येतात. या ठिकाणची विशिष्ट व संवेदनशील प्राकृतिक रचना आणि जैवविविधता पाहिल्यास जिल्हयाच्या शाश्वत विकासाचा पर्यटन व्यवसाय हा प्रभावी मार्ग आहे. पाणथळ भूमी या जिल्हयाच्या सुप्त पर्यटन क्षेत्रांची व क्षमतांची माहिती जगासमोर आणून पर्यटकांना, संशोधकांना आकर्षित करण्याच्या उद्देशाने सदर अभ्यास करण्यात आला आहे. याची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे -

१) सिंधुदुर्ग जिल्हयाची वैशिष्टयपूर्ण प्राकृतिक रचनेचा अभ्यास करणे.
२) सिंधुदुर्ग जिल्हयातील पाणथळ भूमींचा सखोल अभ्यास करणे.
३) सिंधुदुर्ग जिल्हयातील पाणथळ भूमी क्षेत्रातील जैवविविधतेचा अभ्यास करणे.
४) पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या नवनवीन पाणथळ भूमींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणे.
५) जिल्हयातील पाणथळ भूमींद्वारे पर्यटन व्यवसायातील विकास स्पष्ट करणे.
६) पाणथळ भूमींचा पर्यटन केंद्र जिल्हयाच्या विकासाचा शाश्वत मार्ग आहे हे पटवून देणे.

३)संशोधनाची गृहितके :-

१) पर्यटन हा सिंधुदुर्ग जिल्हयाचा मुख्य व्यवसाय आहे.

२) पाणथळ भूमी क्षेत्रात पर्यटनाच्या संधी सिंधुदुर्ग जिल्हयात आहेत.

३) पाणथळ भूमी क्षेत्रातील पर्यटनातून सिंधुदुर्ग जिल्हयाची जागतिक पातळीवर वेगळी ओळख निर्माण झाली आहे.

४) सिंधुदुर्ग जिल्हयातील पाणथळ भूमीच्या विशिष्ट प्राकृतिक रचनेमुळे आणि संपन्न जैवविविधतेमुळे या क्षेत्रात कार्यरत संशोधक जिल्हयात आकर्षित होत आहेत.

५) पाणथळ भूमी या पर्यटन केंद्रामुळे जिल्हयातील पर्यटन व्यवसायाचा विकास होत आहे.

४)संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा स्विकार करण्यात आलेला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पाणथळ भूमी या पर्यटन क्षेत्राशी संबंधित दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. तसेच प्रशासकीय कार्यालयीन माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संख्याशास्त्रीय पध्दती व संदर्भ संशोधन पध्दतीचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधन प्रबंध, पुस्तके, वर्तमानपत्र बातम्या, प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, सरकारी व पर्यटन अहवाल, नियतकालिके व विविध लेखांचा आधार घेतलेला आहे. सर्वात शेवटी संदर्भ ग्रंथांची सर्वसमावेशक यादी दिलेली आहे.

५)सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पाणथळ भूमी एक पर्यटनाचे नवे दालन :-

१)पाणथळ भूमी संकल्पना :-

पाणथळ भूमी म्हणजे जमिनीचे क्षेत्र जे तात्पुरते किंवा कायमचे पाण्याने झाकलेले असते. नद्यांच्या किनारी भागातील दलदल प्रदेश, भरती, ओहोटी क्षेत्र, नैसर्गिक किंवा मानव निर्मित तलाव, खाजणांचा भाग, शेती क्षेत्र, कमी पाण्याचे भाग या सर्वांचा समावेश पाणथळ भूमी मध्ये होतो. इंग्रजीमध्ये यांना Wetland असे संबोधले जाते.

२)सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पाणथळ भूमी :-

सर्वोच्च न्यायालयाने भारतातील २,०१,५०३ पाणथळ भूमींचे संबंधित राज्यांना सखोल अभ्यास करण्याचे आदेश दिले. त्यानुसार ०२ फेब्रुवारी २०१७ या पाणथळ भूमी दिनाचे औचित्य साधून महाराष्ट्र शासनाने पाणथळ भूमींचा माहिती एकत्र करण्यासाठी मोबाईल ॲप्लिकेशनचे उद्घाटन केले.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात लोकसहभागातून जिल्ह्यातील पाणथळ भूमींचा अभ्यास व्हावा यासाठी तत्कालीन जिल्हाधिकारी यांनी स्थानिक लोकांमधील तज्ज्ञ व्यक्तींची एक टिम तयार केली आणि त्यांच्या मार्फत ५७ पाणथळ भूमींचा अभ्यास करण्यात आला. इसरो, अहमदाबाद यांनी तयार केलेल्या पाणथळ भूमींचा ऍटलासमध्ये सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात ३६३ पाणथळ भूमी असल्याचे नमूद केले आहे. मात्र शासनाने २०१७ मध्ये पाणथळ भूमी कायद्यात बदल केल्यामुळे ३६३ पैकी फक्त ५७ पाणथळ भूमी या संकल्पनेत बसतात.

- **सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील पाणथळ भूमींचा तालुकानिहाय नावे दर्शविणारा तक्ता :-**

तलुका	पाणथळ भूमी नाव	पाणथळ भूमीचा कोड
दोडामार्ग (०२)	तेरवन मेढे	६१६८
	तळकट तलाव	६१७२
सावंतवाडी (०८)	विलवडे धरण	६१४६
	वापोली धरण	६१५०
	सनम टीम धरण	६१०३
	पाळणेकोण धरण	६११८
	मोती तलाव	६१३२
	माडखोल धरण	६१२१
	करिवाडे धरण	६१२९

	आंबोली धरण	६१०२
वेंगुर्ले (०९)	निशांत तलाव	६१४०
	म्हार्तळे	६१९०
	माऊली मंदिर तलाव	६१९१
	बांबोडोजीचीवाडी तलाव	६१८७
	म्हार्तळे तलाव	६१८३
	हुडा	६१८९
	हुडा तलाव	६१९२
	अरवली तलाव	६१६६
	रेडी तलाव	६०२९
मालवण (०५)	पोईप तलाव	६०१०
	दिकवळ तलाव	६०४०
	बांदिवडेकर तलाव	६०००
	धामापूर तलाव	६०७३
	पेंडुर तलाव	६०५९
कुडाळ (१७)	तलेवादी तलाव	६०४६
	पुलास तलाव	६०२६
	ओरोस बुद्रुक	६०३६
कुडाळ (१७)	निळेली तलाव	६०८०
	मुळदे तलाव	६०८४
	कसाल	५५५२
	इथयाच्या तलाव	६१०४
	हतेरी तलाव	६०७१
	दाभाची वाडी	६०४१
	चोरगेवाडी	६०५३
	बांबुळी	६०७६
	नेरुर चव्हाटा	६०७९
	वलावल तलाव	६०९४
	सरंबळ	६०८१
	सोनवडे	६०७७
	बाव	६०७२
	नेरुर तलाव	६०९७
कणकवली (११)	वर्गगाव	५८८२
	तरंडले	५९२२
	शिवडाव	५९७७
	पपाझर तलाव कोलोशी	५९२१
	ओझराम	५९८६
	ओसरगाव	६००१
	लोरे तलाव	५७३१
	कासारडे	५८९५
	जानवली	५९५०
	हरकुल खुर्द	५९४४
	हरकुल बुद्रुक	५९५७
देवगड (०१)	तळे बाजार	५९१६

वैभववाडी (०४)	तिथवली	५८२६
	नाधवडे	५८८४
	कुर्ली	५८९९
	बांधवाडी	५८७४

३)पर्यटन व पाणथळ भूमी :-

जिल्ह्याची ही विशिष्ट प्राकृतिक रचना, भूगर्भीय देखणेपण आणि पाणथळ भूमींसारखे प्रदेश हे भूगोल, भौतिक किंवा भूगर्भ शास्त्रज्ञ आणि विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यास केंद्र असून त्यातून शाश्वत पर्यटनाचा विकास होऊ शकतो.

अ)सिंधुदुर्ग जिल्ह्याची सांस्कृतिक व धार्मिक ठिकाणे आणि पाणथळ भूमी :-

जिल्ह्यातील प्रत्येक गावात असणारी मंदिरे व त्यांची रचना ही प्राचीन संस्कृतीचा ठेवा आहे. लक्ष्मी नारायण मंदिर, वालावल किंवा भगवती मंदिर, धामापूर हे हेमाडपंथी वास्तुकलेची उत्तम उदाहरणे आहेत. आय. इ. एस. कॉलेज, बांद्रा, मुंबई सारख्या अनेक महाविद्यालयीन विद्यार्थी अशा मंदिरांचा अभ्यास करण्यासाठी जिल्ह्यात येत आहेत आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ही मंदिरे पाणथळ भूमीच्या जवळ स्थापित आहेत. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील साधारण ७९ सातेरीची मंदिरे आहेत आणि बहुतांश पाणथळ तलावांच्या परिसरात आहेत. धार्मिक पर्यटकांबरोबरच अभ्यासक देखील अशा भागामध्ये येऊन अतिशय चांगल्या प्रकारे पर्यटनाचा विकास होत आहे आणि अजून चांगला प्रतिसाद मिळू शकतो.

ब)जैवविविधता संपन्न जिल्ह्यातील पाणथळ भूमी :-

पूर्वेकडे लाभलेला जैवविविधतेचा हॉटस्पॉट पश्चिम घाट, मध्य भाग सड्यांचा तर पश्चिमेला असलेला अरब समुद्र या वैशिष्ट्यपूर्ण भौगोलिक स्थितीमुळे जैवविविधतेच्या दृष्टीने हा वैविध्यपूर्ण जिल्हा आहे.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ५७ पाणथळ भूमींच्या अभ्यासातून गोळा केलेली वनस्पती व प्राण्यांचया प्रजातींची आकडेवारी खालील तक्त्यात नमूद करण्यात आली आहे.

तालुका नाव (कंसातील संख्या तालुक्यातील पाणथळ भूमींची संख्या)	एकूण वनस्पती प्रजाती संख्या	दुर्मिळ प्रजाती संख्या	संकटग्रस्त प्रजाती संख्या	एकूण प्राणी प्रजाती संख्या	दुर्मिळ प्रजाती संख्या	संकटग्रस्त प्रजाती संख्या	प्रदेशनिष्ठ
सावंतवाडी	३२५	२२	०२	४९८	१५	१२	१४
वेंगुर्ले	१४४	-	-	७१	१	-	१
मालवण	४७८	४२	७	३०७	१८	९	१०
दोडामार्ग	-	-	-	१७७	११	५	९
कुडाळ	३११	-	३	७२१	६	२	८
कणकवली	५४४	११	२	६२१	१९	१९	२७
देवगड	२८	१	-	२५	-	-	-
वैभववाडी	५३५	-	-	८९	१	-	-

वरील तक्त्यातून जिल्ह्यातील पाणथळ भूमीच्या ठिकाणी असणारी संपन्न जैवविविधतेचे चित्र स्पष्ट होते. अनेक दुर्मिळ आणि प्रदेशनिष्ठ प्रजाती जिल्ह्यात असून शिस्टूरा हिरण्यकेशी सारख्या अनेक नवनवीन प्रजातींचा शोध होत आहे. या संपन्नतेचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक वनस्पती आणि प्राणी शास्त्रज्ञ जिल्ह्यात येताना दिसतात. पक्षी निरीक्षणाच्या अतिशय चांगल्या संधी पाणथळ भूमीजवळ असल्यामुळे पक्षी निरिक्षकांची पहिली पसंद ही पाणथळ भूमी असतात.

क)पाणथळ भूमी उत्सव :-

पाणथळ भूमींचा समृध्दतेमुळे जिल्ह्यातील काही पाणथळ भूमी जवळ महोत्सव, उत्सव साजरे करुन पर्यटकांना, अभ्यासकांना, संशोधकांना आकर्षित केले जात आहे. मालवण तालुक्यातील धामापूर तलाव या पाणथळ भूमी येथे साऊथ आशिया ड्रॅगनफ्लाय संमेलन २०१८ साली आयोजित

करण्यात आले होते. त्यात संपूर्ण आशिया खंडातून चतुरांचा अभ्यास करणारे अभ्यासक सोबत पर्यटन मोठ्या प्रमाणात उपस्थित होते. या संमेलनाच्या कालावधी २३ चतुरांचा प्रजातींचे निरीक्षण करण्यात आले आणि त्यातील काही तर अत्यंत दुर्मिळ होत्या. संपूर्ण जगात याची दखल घेण्यात आली आणि त्यातून पर्यटकांच्या नजरा या पाणथळ भूमींकडे आकर्षित झाल्या.

याचबरोबर सावंतवाडी तालुक्यातील मोती तलाव येथे २०१३ पासून मोती तलाव उत्सव साजरा केला जात आणि यात देखील संपूर्ण देशातून पर्यटक उत्सवाला भेट द्यायला येतात.

६)सारांश :-

पाणथळ भूमी पर्यटन हा शाश्वत पर्यटनाचा प्रभावी मार्ग आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला लाभलेली प्राकृतिक रचना, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, जैवविविधता संपन्नता पाणथळ भूमी केंद्राच्या ठिकाणी आहे. जी पर्यटनासाठी संशोधकांना, अभ्यासकांना आकर्षित करण्याची क्षमता ठेवते. जिल्ह्याची संवेदनशील भौगोलिक रचनेसाठी पाणथळ भूमी पर्यटन आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. जिल्ह्यात मागील काही काळामध्ये अनेक नवनवीन प्रजातींचा शोध संशोधकांच्या मार्फत झाले आहेत. वेंगुर्ले तालुक्याच्या वायंगणी या ठिकाणी ऑलिव्ह रिडले आणि ग्रीन टर्टल यांची संकरित नवीन प्रजात आढळून आली आहे. महाराष्ट्रात मेरोगॉफ्स तमाराचेरिंसीस आणि आरचीबॅससी ओसीलॅस या चतुर व टाचणीच्या दोन प्रजातींची महाराष्ट्रात पहिल्यांदाच नोंद सिंधुदुर्गात पाणथळ भूमींचा क्षेत्रात झालेल्या आहेत. यासारख्या घटनांवरुन जिल्ह्याची पाणथळ भूमी पर्यटनात असलेली क्षमता आणि संधी यातून स्पष्ट होते.

भारताच्या एकूण भौगोलिक आकाराच्या तुलनेत आज देशात ४.५ टक्के क्षेत्रावर पाणथळ भूमी पसरलेल्या आहेत. त्यांची संख्या तब्बल ७ लाखांच्या आसपास असली तरी ती स्वातंत्र्य पूर्वकाळाच्या तुलनेत ३० टक्के सुध्दा नाही. नेदरलॅंड स्थित जागतिक पाणथळ भूमी संस्थेच्या २०२३ च्या अहवालानुसार मागील तीन दशकांमध्ये भारतामधील ५ पैकी २ पाणथळ भूमी पूर्ण नष्ट झाल्या आहेत. किंवा त्यातील पाणी प्रदूषणामुळे कोणतीही जैवविविधताच शिल्लक राहिलेली नसल्याने हळूहळू त्या नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

म्हणजेच १९८६ मध्ये आलेला पर्यावरण संरक्षक कायदा आणि २०१७ मध्ये अंमलात आलेला पाणथळ भूमी संवर्धन आणि संरक्षण कायदा आपण समजून घेतला पाहिजे. त्याचा थोडा जरी अवलंब शासनाने स्वत: आणि जनता जनार्दनाने केला तरच निसर्गातील पाणी व्यवस्थापनामधील हा बहुमोल ठेवा जपणे शक्य होईल. जिल्ह्यात देखील अनेक पाणथळ भूमींचा क्षेत्रात अतिक्रमण, भराव टाकण्याच्या घटना मोठ्या प्रमाणात वाढत आहेत. वरील विवेचनातून ही बाब स्पष्ट होते की, पाणथळ भूमी ह्या फक्त भूजल वाढविण्याबरोबरच पर्यटकांची संख्या वाढविण्याची क्षमता देखील ठेवतात त्यामुळे त्यांचे योग्य प्रकारे संवर्धन व संगोपन होणे हे जिल्ह्याच्या पर्यटन दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे.

७) संदर्भ ग्रंथ :-

१) Sindhudurg Wetland Brief Documentation Committee (2019),. 'SINDHUDURG : The Land Of Wetland', Apurva Printers :Mumbai.

२) Suresh, G. (2007), 'ENVIRONMENTAL STUDIES AND ETHICS', I. K. International Publishing House Pvt.Ltd. : New Delhi.

३) खतीब, के. ए., 'पर्यटन भूगोल', मेहता पब्लिकेशन : पुणे.

४) खतीब, के. ए. (२००४), 'महाराष्ट्राचा भूगोल', के सागर पब्लिकेशन : पुणे.

५) सारंग, सुभाषचंद्र (२००८), 'महाराष्ट्राचा भूगोल', विद्या प्रकाशन : नागपूर.

६) कठारे, ए., पाटील, जी., 'पुरातत्त्व वस्तू संग्रहालय आणि पर्यटन', विद्या बुक पब्लिकेशन : औरंगाबाद.

७) Egrowon.esakal.com

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाचा आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या अभ्यास : विशेष संदर्भ नांदेड जिल्हा

बसवंते विरेंद्र माधवराव
संशोधक
प्रा. डॉ. विलास तुळशीराम ठाकूर
श्री शिवाजी महाविद्यालय कंधार

शेती हा कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. त्यामध्ये विकसित, विकसनशिल व अविकसित देशांचा समावेश होतो. विकसित देशात वाढत्या लोकसंख्येची, अन्नधान्याची तसेच विविध अशा सर्व उद्योगांना लागणाऱ्या कच्च्या मालाची गरज शेती हेच क्षेत्र पूर्ण करते. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत राष्ट्रीय उत्पन्न, निर्यात, अन्नधान्य आणि कच्च्या मालाचा पुरवठा व रोजगार इत्यादी अनेक क्षेत्रामध्ये शेती क्षेत्राची भूमिका महत्त्वाची आहे. म्हणूनच विकसनशील देशांमधील राष्ट्रांमध्ये शेतीला उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणून पाहिले जाते. शेतीला समस्त उद्योगांची जननी म्हणून संबोधले जाते. त्यामुळे शेतीचा विकास झाला तरच उद्योगांचा विकास होईल आणि या दोन्ही क्षेत्रांचा विकास झाला तरच सेवा क्षेत्राचा विकास होईल. म्हणजेच आर्थिक विकासासाठी शेती क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. कोल आणि हुंवर यांच्या मते, "संपूर्ण अर्थव्यवस्थेबाबतचा विकास होण्यासाठी पहिला कृषी विकास झाला पाहिजे. कृषी क्षेत्र जर अविकसित असेल, तर त्याचा परिणाम दुसऱ्या क्षेत्रांचा विकास होण्यावर होतो."[1] यावरून असे दिसून येते की, देशाचा आर्थिक विकास हा तेथील शेतीक्षेत्रावर अवलंबून आहे. शेती व्यवसाय हा प्राचीन व्यवसाय म्हणून ओळखला जातो. कारण जगातील बहुतेक लोकांचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय असल्याचे दिसून येते. शेती व्यवसायाच्या प्रगतीशिवाय आर्थिक विकास होणे शक्य नाही. आज जी राष्ट्रे प्रगत आहेत, त्यात अमेरिका, इंग्लंड इत्यादी राष्ट्रे ही सुरुवातीच्या काळात शेती क्षेत्रावरच अवलंबून होती. प्रथम या राष्ट्रांनी कृषी क्षेत्राचा विकास केला नंतर इतर क्षेत्रांचा विकास केला. थोडक्यात, कृषी क्षेत्र हे औद्योगिकीकरणला हातभर लावते. त्याचबरोबर राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढत्या लोकसंख्येच्या उदरनिर्वाहाचे साधन, विदेशी व्यापारातून परकीय चलनात वाढ, रोजगार पुरविणे इत्यादीवरून आर्थिक विकासात शेती क्षेत्राचे महत्त्वाचे योगदान आहे. भारतातील अर्थव्यवस्थेत शेती क्षेत्राचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. जगातील एक प्रमुख शेतीप्रधान देश म्हणून भारताला ओळखले जाते. भारतातील शेती व्यवहार हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणाच होय. भारत हा कृषीप्रधान देश असून आजही भारतातील 72% लोकसंख्या ही कृषीवर अवलंबून आहे. तसेच जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचे उपजीविकेचे साधन व उत्पन्नाचे स्त्रोत म्हणून कृषी क्षेत्राकडे पाहिले जाते. जगातील सर्व विकसित राष्ट्रांनी प्रथम कृषीचा विकास करून औद्योगिक विकास केलेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात उद्योगांचा विकास झाल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा कमी झाला असला तरी अजूनही शेतीला इतर कोणत्याही क्षेत्रापेक्ष महत्त्वाचे स्थान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाचे महत्त्व खालील मुद्यांच्या सहाय्याने अधिक स्पष्ट करता येईल.[2]

1.कृषी क्षेत्र व राष्ट्रीय उत्पन्न

देशाच्या स्थूल उत्पादनात एखाद्या क्षेत्राचा वाटा किती आहे हे त्या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील महत्त्व लक्षात येते. शेती क्षेत्राचा वाटा भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात लक्षणीय असल्याचे आढळून आले आहे. भारताचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शेती क्षेत्राचा वाटा 1950-51 मध्ये 56.50% इतका होता, तर 1970-71

मध्ये 59.90% टक्के इतका झाला. सन 1980-81 मध्ये शेती क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा 41.80% होता, सन 1990-91 मध्ये 34.90% तर 2000-01 मध्ये 24.20% तर 2011-12 मध्ये 14.50% इतका कमी झाल्याचे दिसून येते. सन 2011-12% 13.9% इतका होता. म्हणजेच राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषी क्षेत्राचा वाटा हा कमीत कमी होताना दिसून येतो. परंतु असे असले तरी इतर देशांच्या तुलनेत हा वाटा जास्त असल्याचे आढळते.[3]

2. उदरनिर्वाहाचे व रोजगाराचे साधन

भारतातील बहुसंख्य लोकांच्या उपजिविकेचे अथवा उदरनिर्वाहाचे साधन हे कृषी क्षेत्र होय. भारतातील ग्रामीण भागातील लोकांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय असून यात ज्यांच्याकडे शेती आहे ते आपल्या शेतात काम करतात आणि ज्यांच्याकडे शेती नाही ते दुसऱ्यांच्या शेतात जाऊन आपला उदरनिर्वाह भागवतात. शेतीच्या कामासाठी शिक्षण, प्रशिक्षणाची गरज नसते. अनुभवाच्या आधारावर शेतीतील कामे करता येतात. त्यामुळे शेती क्षेत्रात अशिक्षित लोकांनाही रोजगार उपलब्ध होतो. त्यामुळे निरक्षर अथवा अल्पशिक्षित लोकांना शेतात काम मिळून त्यांच्या रोजगाराचा प्रश्न मिटतो. विकसित देशांच्या तुलनेत भारतात कृषी क्षेत्रात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण जास्त असून ते 68% (1991 मध्ये) इतके आहे. विकसित देशात इंग्लंड 1.7%, अमेरिका 2.7%, ऑस्ट्रेलिया 4.7%, जपान 5.1% आणि फ्रान्स 6.0% इतके लोक शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत. यावरून असे दिसून येते की, विकसित देशांच्या तुलनेत भारतीय शेतीचे रोजगार पुरविण्यातील योगदान मोठे आहे.[4]

3.शेती व औद्योगिक विकास

भारताच्या औद्योगिक विकासात शेतीला महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण भारतातील प्रमुख उद्योगांपैकी अनेक उद्योगांना कच्चा माल पुरविण्याचे कार्य शेती व्यवसायाकडूनच होते. यात सुती कापड उद्योग, साखर उद्योग, ताग उद्योग, विडी-सिगारेट, वनस्पती तेल उद्योग इत्यादी उद्योगांना कच्चा माल शेतीतूनच निर्माण होतो आणि शेतीमालावरच प्रक्रिया करणारे उद्योगही शेती क्षेत्रावरच अवलंबून आहेत. याशिवाय शेती आणि औद्योगिक क्षेत्र एकमेकांना पुरक असल्यामुळे औद्योगिक क्षेत्रात तयार होणारे कृषी अवजारे, खते, पाईप, कीटकनाशके, ठिबक सिंचन संच, मळणी यंत्र, ट्रॅक्टर इत्यादी वस्तुंना मागणी निर्माण होऊन संबंधित उद्योगांचा विकासात भर पडते. अशाप्रकारे शेती क्षेत्र आणि औद्योगिक विकासास चालना मिळते.[5]

4.शेती व्यवसाय व निर्यात

भारताच्या परराष्ट्र व्यापारात शेती व्यवसायाचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. भारताच्या एकूण निर्यातीत 50% वाटा हा शेती क्षेत्राचा आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने मसाल्याचे पदार्थ, चहा, कॉफी, तंबाखू, तेलबिया इत्यादींचा समावेश होतो.[6]

5.शेती व शेतीशी निगडीत विविध योजनांचा परिणाम

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार हे कृषी क्षेत्र आहे. पिकांबरोबरच पशुपालन, दुग्ध वयवसाय, सहकारी, सरकारी उपक्रम, खाजगी व्यवसाय या माध्यमातून विदेशी चलन मिळवण्यास मदत होते. कृषी योजनांच्या माध्यमातून दूध, फळे, हरितगृहांच्या माध्यमातून फुलणारी फुलशेती, फळशेती तसेच स्ट्रॉबेरी, डाळींब, कांदा, इत्यांदीचे उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न केले जातात.[7]

6.पंचवार्षिक योजनाकाळातील शेती क्षेत्राच्या प्रगतीचे विश्लेषण

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारताने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून शेती विकास करण्याचे ठरविले. आतापर्यंत अकरा पंचवार्षिक योजना पूर्ण झालेल्या आहेत. 12 व्या पंचवार्षिक योजनेची कार्यवाही चालू आहे. शेती क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या ठराविक औद्योगिक क्षेत्राचा विकास, शेती व्यवसायामुळे आंतरराष्ट्रीय

व्यापारात होणारी वाढ आणि शेती व्यवसायावर अवलंबून असलेला रोजगार इत्यादींचा विचार करता शेती क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणावर खर्च होणे अपेक्षित आहे. योजना काळात शेती क्षेत्रावर खर्च मोठ्या प्रमाणात केलेला आहे. त्यातून उत्पादनही मोठ्या प्रमाणात मिळालेले आहे. परंतु शेती क्षेत्रावर अवलंबून असलेला रोजगार व उद्योग यांचा विचार करता शेती क्षेत्रातून उत्पादनात वाढ होणे गरजेचे आहे. यात कसेल त्याची जमीन ही घोषणा प्रत्यक्षात आणली गेली पाहिजे. जमीन व पाणी यांचे एकात्मिक व्यवस्थापन, सुधारित बी-बियाणांचा वापर, रासायनिक खतांचा कमी वापर, जमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी सेंद्रिय खतांचा अधिक प्रमाणात, सिंचनाच्या सोयीमध्ये नव-नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर शेतकऱ्यांना योग्य दरात कर्जपुरवठा, अवकाळी पाऊस व नैसर्गिक आपत्तींमध्ये शेतकऱ्यांचे होणारे नुकसान इत्यादीं गोष्टींचा विचार करून संशोधकाने शेतकऱ्यांच्या हिताच्या तसेच कृषीसाठी महत्त्वाच्या असणाऱ्या योजनांपैकी[8] 'नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाचा आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या अभ्यास' या संशोधन विषयाची संशोधकाने शोधनिबंधासाठी निवड केलेली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

(1) शेतकऱ्यांना हवामान बदलांमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास सक्षम करणे आणि शेती व्यवसाय किफायतशीर करण्यास सहाय्य करणे.

(2) नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांचे सविस्तर प्रकल्प नियोजन करून मृदसंधारण, जलसंधारण, वृक्ष लागवड इ. कामे परिपूर्ण करून घेणे व त्यांची देखभाल दुरुस्ती करणे.

(3) प्रकल्प क्षेत्रांतर्गत शेतीविषयक गरजा भागविण्यासाठी सदर प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणाऱ्या शासकीय निधीबरोबरच कृषी व संलग्न विविध योजनांशी सांगड घालणे.

गृहितके

(1) नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेमुळे, हवामानातील बदलांमुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीशी शेतकरी जुळवून घेऊन ते त्यांची शेती किफायतशीर करीत आहेत.

(2) प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांमध्ये मृदसंधारण, जलसंधारण, वृक्ष लागवड आदी कामे पूर्ण होत आहेत.

(3) प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणाऱ्या शासकीय निधीमुळे कृषी क्षेत्राची व त्यासंबंधित उद्योगांची योग्य सांगड बसत आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन हे दुय्यम तथ्यांवर आधारीत असून, शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजना

महाराष्ट्र राज्य हे लोकसंख्या व शेतीच्या निव्वळ लागवड क्षेत्रामध्ये भारतात दुसऱ्या स्थानी आहे. राज्यातील पन्नास टक्क्याहून अधिक लोकसंख्या ही कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. राज्यातील कृषी क्षेत्राचा विकास सर्वस्वी अनियमित पावसावर अवलंबून असल्यामुळे त्यात मोठे चढ-उतार दिसून येतात. महाराष्ट्र शासनाने वातावरणीय बदल कृती आराखडा तयार केलेला असून त्यामध्ये हवामानातील दीर्घकालीन संभावय प्रतिकूल परिणामांचा वेध घेतलेला आहे. सदर आराखड्यांमध्ये कृषी व जल क्षेत्रावर होणाऱ्या परिणामांचा ऊहापोह करून त्यास सामोरे जाण्याची उपाययोजना सुचविण्यात आलेल्या आहेत. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची सरासरी जमीनधारणा ही 1.44 हेक्टर असून त्यामध्ये अत्यल्प व अल्पभूधारकांचे प्रमाण जास्त आहे. बहुतांश शेतकऱ्यांकडे शेतीत आवश्यक गुंतवणूक करण्यासाठी पुरेसे भांडवल नरसते तसेच ते मूलभूत सुविधांपासून वंचित असतात. या शेतकऱ्यांना हवामानातील दीर्घकालीन प्रतिकूल बदलांचा आघात पेलण्यासाठी

आवश्यक हवामान अनुकूल बी-बियाणे, कृषी विस्तार सेवा, कृषी हवामान विषयक सल्ला तसेच काढणीपश्चात पायाभूत सेवा-सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. पूर्णा नदीच्या खोऱ्यातील जमिनीमधील क्षारांचे अतिरिक्त प्रमाण व क्षारयुक्त भूजल यामुळे तेथील कृषी उत्पादनावर विपरीत परिणाम झालेला आहे. महाराष्ट्रातील 15 जिल्ह्यांमधील 5142 गावांचा सामवेश या प्रकल्पामध्ये करण्यात आलेला आहे.[9] सदर गावांची निवड लघु पाणलोट आधारीत करण्यात आलेली आहे. हवामान बदलास असुरक्षितता, संवेदनशीलता आणि बदलत्या हवामानाशी जुळवून घेण्याची क्षमता यांच्या एकत्रित निर्देशांकानुसार गाव समूह निश्चित करण्यात आले आहे. लघु पाणलोटाचे सरासरी क्षेत्र सुमारे 5000 हेक्टर एवढे असून यामध्ये सरसरी 7 ते 8 गावांचा समावेश आहे.

प्रकल्पांतर्गत प्राधान्य असलेले घटक

1. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन
2. फळबाग लागवड योजना
3. संरक्षित शेती
4. हरितगृह
5. प्लास्टिक टनेल
6. एकात्मिक शेती पद्धती-बंदिस्त शेळीपालन,
7. रेशीम उद्योग
8. मधुमक्षिका पालन
9. जमीन आरोग्य सुधारणे-गांडूळ खत युनिट, नाडेप कंपोस्ट उत्पादन युनिट
10. सेंद्रिय खत निर्मिती युनिट
11. नवीन पाणी साठवण संरचनांची निर्मिती-वैयक्तिक शेततळे, सामुदायिक शेततळे, विहिर
12. भूजल पुनर्भरण
13. सुक्ष्म सिंचन पद्धती अंतर्गत ठिबक व तुषार सिंचन
14. संरक्षित सिंचन - पाणी उपसा साधने व पाईप
15. हवामानानुकूल वाणांचे पायाभूत आणि प्रमाणित बियाणांचे बिजोत्पादन
16. हवामानानुकूल तंत्रज्ञान शेतीशाळा

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी योजनेअंतर्गत वरील सर्व घटक व उपघटकांचा समावेश असून, या घटकांद्वारे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते व परिणामी शेतकऱ्यांची सामाजिक स्थिती सुधारण्यास हातभार लागतो.[10] वरील सर्व घटकांना शासकीय अनुदान व विविध वित्तीय संस्थांकडून आर्थिक मदत मिळते.

शेतीविकासाचा दर गाठण्यासाठी शेती क्षेत्रातून उत्पन्न वाढीच्या खूप मोठ्या संधी उपलब्ध आहेत. त्यात कृषी प्रक्रिया, पूरक व्यवसाय, प्रक्रिया उद्योगांसाठी अनेक योजना शासनामार्फत राबविण्यात येतात. या योजनांचा लाभ अनेक शेतकऱ्यांनी घेऊन त्यांचे जीवनमान उंचावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

निष्कर्ष :

(1) योजनांतर्गत सहभागी शेतकऱ्यांनी जलसंधारण योजना, फळझाडे लागवड कार्यक्रम, गळीत धान्य विकास कार्यक्रम, पीक उत्पादन तंत्रज्ञान, कांदाचाळ बांधणी, कृषी यांत्रिकीकरणासाठी ट्रॅक्टर अनुदान योजना, आदी योजनांचा लाभ घेतलेला आहे.

(2) सुक्ष्म सिंचन योजनेचा लाभ फळ पिकांसाठी, व्यापारी पिके घेण्यासाठी, अन्नधान्य, कडधान्य, भाजीपाला या पिकांसाठी घेतल्याचे दिसून येते.

(3) सुक्ष्म सिंचनामुळे लाभार्थ्यांच्या पाण्याची प्रचंड प्रमाणात बचत झाली, लाभार्थ्यांच्या खताची बचत, कीड नियंत्रण, उत्पादन खर्चात कपात यामुळे उत्पादनात अधिक वाढ झाली. त्याचा फायदा लाभार्थ्यांना झाला आहे.

(4) सेंद्रीय शेती पद्धतीअंतर्गत हिरवळीच्या खतांचा, गांडुळ खतांचा, जैविक कीटकनाशके आदी घटकांच्या वापरामुळे लाभार्थ्यांनी डाळींब, भाजीपाला, आदि फळपिकांचे उत्पादन वाढविले, परिणामी लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नात भर पडत गेल्याचे दिसून येते.

(5) शासनाच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीमुळे शेतकऱ्यांच्या शेती उत्पादनात वाढ झाल्यामुळे परिणामी त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होत गेल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उपभोग्य वस्तूंच्या वापरात वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच लाभार्थ्यांनी कच्च्या घराऐवजी पक्के घर बांधले, भांडवली वस्तूंची खरेदी केल्यामुळे त्यांच्या राहणीमानात व जीवनमानात सुधारणा होत गेल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची :-

1. मिश्रा डॉ.जयप्रकाश, 'कृषी अर्थशास्त्र', ऑक्टोबर 1996, पृ.क्र. 18
2. आवाळे मनोज, 'शेतकऱ्यांसाठी शासकीय अर्थसहाय्याच्या व अन्य विविध योजना', चौधरी लॉ पब्लिशर्स, जळगाव, 2013, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. 96
3. अंबुलगेकर सुरेश, 'शेतकरी मासिक', कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, कृषी भवन, शिवाजीनगर, पुणे, वर्ष 10 वे, अंक तिसरा, फेब्रुवारी 2015, पृ.क्र. 35
4. कविमंडळ विजय, 'कृषी अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2008, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. 52
5. जिल्हा कृषी अधिकारी कार्यालय, कृषी विभाग, कृषी विस्तार सेवा प्रचारकांसाठी मार्गदर्शक पुस्तिका, जुलै 2010.
6. शिंदे जगन्नाथ, 'कृषी अर्थसहाय्य योजना', गोदावरी पब्लिकेशन, नाशिक, 2012-2013, पृ.क्र. 106
7. भापर संगिता, 'वैयक्तिक लाभाच्या शासकीय योजना', सकाळ प्रकाशन, पुणे, नोव्हेंबर 2013, प्रथम आवृत्ती, पृ.क्र. 31
8. बोके विक्रम, 'सेंद्रिय शेती काळाजी गरज', शेतकरी डॉ.पंजाबराव देशमुख विशेषांक, अंक 7 वा, वर्ष 13 वे, डिसेंबर 2012.
9. तितरे प्रकाश, 'अर्थसंवाद', खंड 37, अंक 1, एप्रिल-जून 2013.
10. तलवार जितेंद्र, 'अर्थविश्व', स्मरणिका, मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे 35 वे अधिवेशन, नांदेड, नोव्हेंबर 2011.

तृतीयपंथी संकल्पनेचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

लोखंडे संदीपकुमार भिमराव
संशोधक विद्यार्थी
सामाजिकशास्त्रे विद्या संकूल
स्वा. रा .ति. म विद्यापीठ नांदेड

डॉ. फिसफिसे टि. आर
मार्गदर्शक
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
श्री. शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

Abstract:

लिंग आणि लैंगिकता ही जागतिक पातळीवरील गंभीर समस्या आहे. समाजात मोठ्या प्रमाणात जाती, धर्म, वंश, लिंग यावर आधारित विषमताप्रधान व्यवस्था अस्तित्वात असल्याचे आढळून येते. परंपरागत समाजव्यवस्थेत स्त्री आणि पुरुष हे दोनच लिंग महत्त्वपूर्ण मानल्या गेले, त्याशिवाय इतर लिंगी व्यक्ती समाजात असतील याचा स्वीकार समाजाद्वारे सहजपणे केला गेला नाही. तृतीयपंथी व्यक्तीचे अस्तित्व समाजात मान्य केले गेले नाही. समाजाद्वारे त्यांचा सातत्याने तिरस्कार केला गेला आणि केला जात आहे. यासाठी कारणीभूत म्हणजे पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था होय. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत प्रमाणके, नियमने मूल्य हे पुरुषांच्या अनुकूल निर्माण केली जातात. त्यामुळे सहाजिकच या सर्व घटकांवर कृषी व्यवस्थेचा प्रभाव असल्याचे आढळून येते. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत तृतीयपंथीयांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण केले गेले. त्यांना समाजात एकीकडे दैवीकरण केल्या गेले, पण दुसरीकडे त्यांना इतर लिंगी व्यक्तीप्रमाणे समानतेची वागणूक दिल्या जात नाही. त्यांना गुन्हेगाराच्या नजरेने पाहिल्या जाते. हिनभावाने त्यांच्याकडे बघितल्या जाते.

Keywords: लिंग, लैंगिकता, लिंगभाव, तृतीयपंथी, स्त्रैणता, नपुंसक

प्रस्तावना :

19 व्या शतकात जागतिक पातळीवर समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मानवतावादी मूल्यांचा उदय झाला. तसेच प्रबोधनात्मक आणि मानवतावादी आणि मानवअधिकाराच्या चळवळीचे वारे वाहू लागले. ज्याच्या परिणामस्वरूप समाजात अनेक सुधारणा चळवळी अस्तित्वात आल्या. ज्यामुळे जात, धर्म, वंश, लिंग याआधारे केल्या जाणाऱ्या भेदभावाला प्रतिकार करून, समताधिष्ठित समाजनिर्मितीस प्राधान्य दिले जाऊ लागले. म्हणून समाजात मोठ्या प्रमाणात स्त्री दर्जात सुधारणा करण्यासाठी स्त्री मुक्ती चळवळी अस्तित्वात आल्या. पण स्त्री-पुरुष या कक्षेबाहेर असणारे व्यक्ती म्हणजे तृतीयपंथी होय. ज्यांना समाजाद्वारे सातत्याने दुर्लक्षित करण्यात आले, त्यांना समाजाचा एक घटक सुद्धा मानण्यात आले नाही.

तृतीयपंथी म्हटले की, रेल्वेत, सिग्नलवर आणि हायवेवर वाहने थांबवून भीक मागणारे, लोकांना विनाकारण त्रास देणारे अशी प्रतिमा समाजमनात निर्माण झाली आहे. पण तृतीयपंथीयांच्या याअवस्थेस सामाजिक व्यवस्था आणि सामाजिक संस्था या मोठ्याप्रमाणात जबाबदार आहेत. कारण समाजाद्वारे तृतीयपंथीयांच्या उपजीविकेसाठी कोणतेही मार्ग किंवा संधीची उपलब्धता करून देण्यात आली नाही. त्यामुळे तृतीयपंथीय भिक्षावृत्तीचा उपजीविकेसाठी उपयोगात करतात.

उद्‌दिष्टे :

१) लिंग आणि लिंगभाव ही संकल्पना समजून घेणे.

२) तृतीयपंथीयांसाठी उपयोगात असणाऱ्या भिन्न भाषिक संज्ञा ज्ञात करणे.

३) तृतीयपंथीय संकल्पना समजून घेणे.

संशोधन पद्‌धती :

उपरोक्त शोधनिबंध हा पूर्णतः संशोधनाच्या द्‌वितीय स्त्रोतावर आधारित आहे. संशोधन विषयाशी संबंधित तथ्यांचे संकलन विविध संदर्भ ग्रंथ, लेख, शोधनिबंध, वर्तमानपत्र व शोध प्रबंध याआधारे केले जाईल.

लिंग आणि लिंगभाव :

ॲन ओकलेने यांनी त्यांच्या सेक्स ॲंड जेंडर या 1972 साली लिहिलेल्या पुस्तकात स्पष्ट केले आहे की, लिंग निर्मितीचा आधारभूत घटक जीवशास्त्रीय रचना आहे. लिंग हे स्त्री पुरुष सामाजिक स्तरीकरण करणारे तत्व आहे. लिंग यासाठी इंग्रजीतील जेंडर आणि सेक्स या संज्ञा सामान्यतः समानार्थाने उपयोगात आणल्या जातात. पण या दोन्ही संज्ञा परस्पराहून भिन्न आहेत. मराठीतील लिंग यासाठी सेक्स आणि लिंगभाव यासाठी जेंडर ही संज्ञा उपयोगात आणली पाहिजे. प्रामुख्याने स्त्री-पुरुषातील जैविक भिन्नता दर्शविण्यासाठी आणि लिंगभाव दर्शविण्यासाठी या दोन्ही संज्ञा उपयोगात आणल्या जातात.

तृतीयपंथीयासाठी प्रचलित संज्ञा :

समाजात तृतीयपंथीयांना संबोधण्यासाठी अनेक विविध संज्ञा उपयोग केला जातो. विविध भाषा, भौगोलिक प्रदेश आणि संस्कृतीत तृतीयपंथीयांसाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या विविध संज्ञा जाणून आणि समजून घेणे महत्त्वपूर्ण ठरेल. हिजडा ही भारतीय समाजात तृतीयपंथीयांसाठी उपयोगात आणली जाणारी संज्ञा किंवा शब्द होय. ज्याची उत्पत्ती 'हिजर' या अरेबिक शब्दापासून झाली आहे. ज्याचा अर्थ आपली जमात सोडलेला असा होतो. म्हणजेच हिजडा हा समाजातील स्त्री-पुरुषाच्या समाजरचनेतून बाहेर पडून, स्वतंत्र समाज करून राहणारा व्यक्ती होय. भारतीय समाजात वेगवेगळ्या भाषेनुसार वेगवेगळ्या संज्ञा आहेत. राज्या-राज्यानुसार त्यांची ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी वेगळी आहे.

उर्दूमध्ये तृतीयपंथीयास ख्वाजासरा असे म्हटले जाते. उत्तर भारतात हिंदीमध्ये किन्नर म्हटले जाते. मराठीत जोगता, हिजडा आणि छक्का या संज्ञा प्रचलित आहे. कोकणी भाषेत हिज्डेम किंवा हिज्डो म्हटले जाते. गुजरातीभाषेत त्यांना पावैया म्हटले जाते. तर पंजाबीमध्ये खुस्रा किंवा जंखा म्हटले जाते. तेलुगु भाषेत नपुंसकूडू, कोज्जा व मादा म्हटले जाते. तामिळ भाषेत थिरूनानगई, अली, अरवणी, अरवन्नी आणि अरुवाणी, थिरुनाम्बी, थिरुनार या संज्ञा उपयोगात आणल्या जातात. तर मल्याळी भाषेत नपुंसक म्हटले जाते. ओडियामध्ये हिंजडा, नपुंसका म्हटले जाते. कन्नडमध्ये मंगलमुखी तर बंगालीमध्ये हिजला, कोथी म्हणतात. दक्षिण भारतात जोगप्पा म्हणतात. भारताच्या सामाजिक सांस्कृतिक भौगोलिक क्षेत्रात तृतीयपंथीय संदर्भात विविध संज्ञा ज्ञात करून घेतल्यानंतर,

जगात विविध देशात तृतीयपंथीयांसाठी उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या संज्ञा ज्ञात करून घेणे महत्त्वपूर्ण ठरेल.

अमेरिकेतील रेड इंडियन्स समूहात बेरडास, फिलिपिन्समध्ये बकलस, ओमानमध्ये सतीत्स, पाकिस्तानमध्ये मुरत, सीनियस आणि शैतान, युरोपात जी किंवा शी ही संज्ञा उपयोगात आणली जाते. थायलंडमध्ये काथोई म्हणतात. जगात विविध भाषेत संस्कृतीत तृतीयपंथीयांसाठी विविध संज्ञा उपयोगात आणल्या जात असल्या तरी सर्वांचा गर्भितार्थ एकच आहे, तो म्हणजे तृतीयपंथीय ही स्त्री पुरुष या चौकटीत न बसणारी व्यक्ती होय. तृतीयपंथीय संकल्पना सुयोग्यरीत्या समजण्यासाठी तिच्या विविध विचारवंत अभ्यासक संशोधक यांनी मांडलेल्या व्याख्यांचे अध्ययन करणे संयुक्तिक ठरेल.

तृतीयपंथीय संकल्पना :

तृतीयपंथीय हे ना तर पुरुष असतात, ना तर स्त्री. जरी ते शरीराने पुरुष असले तरी मानसिकरित्या वर्तनाने ते स्त्रिया असतात. स्त्रीप्रमाणे त्यांना राहण्याला आवडते. तृतीयपंथीयांची संकल्पना सविस्तर समजण्यासाठी विविध विचारवंत, संशोधक, अभ्यासक यांनी तृतीयपंथीयांच्या केलेल्या व्याख्यांचे अध्ययन करणे किंवा त्यांचा परामर्श घेणे हे तृतीयपंथीय संकल्पना समजण्यासाठी संयुक्तिक ठरेल. वात्सायन (कामसूत्र):- तृतीय +प्रकृती (तिसरे+रचना) = तृतीय प्रकृती

संश्रुत संहिता:- "ट्रान्सजेंडर व्यक्तीस संडा असे म्हटले जाते, जे गुणवतेने पुरुष तर स्वभाव आणि बोलचालीत स्त्रिया प्रमाणे असतात"

ट्रान्स जेंडर अधिकार संरक्षण अधिनियम 2019

"तृतीयपंथी व्यक्ती ती व्यक्ती आहे ज्यांचे लिंग जन्मावेळी निर्धारित लिंगाशी अनुरूप नसते ट्रान्समेट इंटर सेक्स किंवा जेंडर क्लिअर आणि सोसिओ कल्चर आयडेंटिटी यासारखे व हिजडा व किन्नराशी संबंधित व्यक्तीचा समावेश यामध्ये होतो".

डॉ. मधुकर खराटे:- "समाजात स्त्री आणि पुरुषाशिवाय तिसऱ्या प्रकृतीच्याही व्यक्ती असतात, जे नरही नसतात आणि मादी ही नसतात त्यांना किनर असे म्हटले जाते".

इस्लाम धर्मानुसार:- "ज्या व्यक्तीत प्रकटरूपात स्त्रैणता असते आणि पुरुष यांचा अभाव असतो त्यास नपुंसक म्हणतात".

रत्नप्रभा जोशी:- "हिजडा ज्याला इंग्रजीत युनिक म्हणतात त्याचा अर्थ मानसिक अथवा शारीरिक लिंग खच्चीकरण केलेला पुरुष व मानसिक स्त्री होय".

रत्नप्रभा जोशी:- "तृतीयपंथी म्हणजे रोगग्रस्तता नव्हे तर ती एक शारीरिक ठेवून व मानसिक घडण आहे".

समाजकल्याण मासिक पत्रिका 2010 नुसार:- "किन्नर स्त्री-पुरुष जननांगाच्या स्पष्ट अभावाचा व्यक्ती आहे, जो की पुरुष ही नाही आणि स्त्री ही नाही".

- "सामान्यतः तृतीय लिंगी व्यक्तिमध्ये अशा लोकांना वर्गीकृत केले जाते, जे पूर्णतः पुरुष नसतात आणि पूर्णतः स्त्री असतात".

- “शारीरिक रचना पुरुषासारखी असली तरी या गटातले पुरुष स्वतःला मनाने स्त्री समजतात, काही जण ठराविक वेळी तर, काहीजण संपूर्ण वेळ स्त्रियांच्या कपड्यात राहणे पसंत करतात, त्यातील काहीजण मनाने स्वतःला स्त्री समजत असल्याने त्यांना पुरुषाबद्दल आकर्षण वाटते”.

तृतीयपंथी व्यक्ती म्हणजे हिजडा किंवा युनक होय. जो शरीराने पुरुष आणि मनाने स्त्री असतो. नपुंसक व्यक्ती म्हणजेच तृतीयपंथी होय. ज्यांच्यामध्ये स्त्री स्वभाव स्पष्टपणे दिसतो तर पुरुष वर्तन आढळत नाही. ट्रान्सजेंडर हे स्त्री आणि पुरुष या लिंगाच्या चौकटीत न बसणारी व्यक्ती होय.ट्रान्सवूमेन, ट्रान्समॅन यांचे लिंग जन्मावेळी असणाऱ्या लिंगाशी अनुरूप नसते. स्त्री व पुरुषांपेक्षा वेगळे अस्तित्व असणाऱ्या व्यक्ती ह्या तृतीयपंथी होय. ज्या नरही नसतात व मादी ही नसतात. तृतीयपंथी हे मनाने स्त्री असतात ज्यांना स्त्री वेशभूषा मोठ्या प्रमाणात परिधान करणे आवडते. तसेच पुरुषांबद्दल त्यांना आकर्षण असते.

निष्कर्ष :-

तृतीयपंथीय हे उपचुकीसाठी भिक्षा वृत्तीचा अवलंब करतात. समाजाद्वारे त्यांना हिंदीची वागणूक दिली जाते त्यांना रोजगाराच्या संधी दिल्या जात नाहीत असमानतेची वागणूक दिली जाते लिंग आणि लिंगभाव या दोन्ही संकल्पना आहे शारीरिक रचनेशी संबंधित आहे तर लिंगभाव ही लैंगिक मानसिकतेशी संबंधित आहे हिजडा आरावणे ट्रान्सजेंडर मुरत, सैतान, खाजासरा दरम्यान यासारख्या विभिन्नस संज्ञा उपयोगात आणल्या जातात तृतीयपंथी ही शरीराने पुरुष आणि मनाने किंवा मानसिकरित्या स्त्री असणारी व्यक्ती होय ज्यांना स्त्री सारखे राहणे त्यांची वेशभूषा करणे त्यांच्यासारखे बोलणे आवडते तसेच पुरुषांबद्दल त्यांना आकर्षण असते समाजद्वारे त्यांचे मोठ्या प्रमाणात शोषण केल्या जाते. समाजा द्वारे केवल मंगल प्रसंगी त्यांना आदराचे स्थान दिले जाते त्यानंतर तीन भावाने त्यांच्याकडे बघितले जाते.

संदर्भ:-

1. जोशी रत्नप्रभा, शिखंडी, सोहम क्रिएशन अँड पब्लिकेशन, पुणे ,2012
2. के वनजा, क्वीर विमर्श (लेस्बियन, गे, बाई-सेक्सएल ट्रान्सजेंडर) वाणी प्रकाशन, नवी दिल्ली, 2021
3. डॉ. अभिषेक सिंह, हिंदी कथा साहित्य मे ट्रान्सजेंडर, विकास प्रकाशन,कानपूर, 2022
4. वळसंगकर व्यं. ना, अर्धनारी, रजत प्रकाशन
5. डॉ. आगलावे प्रदीप, संशोधन पद्धती आणि तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर 2020

समकालीन साहित्याचे सामाजिक संबंध

प्रा. डॉ. राजीव वैजनाथराव यशवंते
शास्त्रीनगर, वसमत, ता. वसमत, जि. हिंगोली- 431512

गेल्या दशकभरातील मराठी साहित्याचा सामान्यपणे विचार करताना एक गोष्ट कबूल करावी लागते की साहित्य हे सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळीपासून दूर जात आहे. यापूर्वीच्या काळातील दशकभराच्या साहित्याचा विचार करताना परिवर्तनाच्या चळवळीच्या शेवटचा आविष्कार या काळातील साहित्यातून होत होता. या काळातील मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि चळवळ ही दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य आणि आदिवासी व थोड्याफार प्रमाणात स्त्रीवादी चळवळीच्या खांद्यावर असल्याचे दिसत होते. मात्र पुढे या चळवळी क्षीण झाल्या आणि गेल्या दशकभरातील साहित्य हे परत एकदा व्यक्तिकेंद्रित व पांढरपेशी जाणिवांत अडकून पडलेले दिसते. लेखक ग्रामीण असो किंवा शहरी, स्त्रीवादी असो त्यांच्या लेखनातील सामाजिक बांधिलकी प्रतिक्रियेच्या स्वरूपात, उथळपणे आणि कृत्रिमपणे व्यक्त होताना दिसते. म्हणून आजचे साहित्य हे परिवर्तनाच्या चळवळीचा कोणताही आविष्कार सजीवपणे करताना दिसत नाही.

ज्या काळात दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य अत्यंत जोमाने निर्माण होत होते त्या काळात अन्य मागासलेल्या समाजांतूनही अनेक लेखक, कलावंत साहित्यनिर्मिती करीत होते. आजच्या काळात लेखकाचा सामाजिक स्तर कोणताही असला तरी विषयाचे फरक वगळता जाणिवांचे स्वरूप हे मध्यमवर्गीय रचनाबंधातून व्यक्त होताना दिसते. म्हणून आजच्या साहित्यातून समाजाला परिवर्तनाच्या दिशा दाखविण्याची किंवा समाजात परिवर्तनाचा संघर्ष उभा करण्याची शक्ती दिसत नाही. लेखक हे लेखक होण्यासाठी लेखन करतात; कवी होऊन वेगळी प्रतिष्ठा प्राप्त करण्यासाठी धडपडतात मात्र साहित्याच्या, समाजाच्या आणि व्यवस्थेच्या सखोल संवेदना साहित्यातून सापडत नाहीत. अर्थात केवळ नकारात्मक दृष्टीने साहित्याकडे बघायचे की काहीतरी सहानुभूती दाखवायची या प्रश्नातून साहित्याकडे पाहातानाही साहित्यावर फारसा परिणाम होणार नाही. कारण या साहित्याला नकार देणारी चळवळ जवळच्या काळात निर्माण होण्याच्या शक्यता नाही आणि सहानुभूतीने साहित्याचा विकास होण्याऐवजी ते अधिकच खुजे होण्याचा धोका असतो.

समाजामधले ज्वलंत प्रश्न संपलेले नाहीत. ज्वलंत प्रश्नांच्या धगीतून साहित्य निर्माण होते असे मांडले तर तसेही चांगले साहित्य निर्माण होताना दिसत नाही. याचे उत्तर कदाचित हेही असू शकते की समाजाला त्यांचे ज्वलंत प्रश्न सोडवण्याचे साहित्याशिवाय अन्य मार्ग सापडले असतील आणि ते सोयीचे व सहज वाटले असतील म्हणूनही ज्वलंत प्रश्नांच्या धगीची संवेदना वाङ्मयीन जाणिवेच्या रूपातून साहित्याद्वारे व्यक्त होताना दिसत नाही. भा. ल. भोळे यांनी अशीच एक तक्रार एका लेखातून व्यक्त केली आहे की - सवंग प्रतिष्ठा आणि प्रसिद्धीचा सोपा मार्ग म्हणून काही आर्थिक स्थैर्य प्राप्त झालेले लेखक उदयास आले. त्यांना प्रश्नांची जाण नव्हती, चळवळीचे भानही नव्हते आणि वैचारिक दृष्टीही नव्हती. केवळ सवंग प्रतिष्ठा मिळविण्याचा सोपा मार्ग म्हणून या

क्षेत्रात लेखक आले आणि त्यांनी वाचकांचे मनोरंजन केले. स्वतःला लेखक म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून घेतली. मात्र साहित्यातून सामाजिक जाणिवा बाहेर झाल्यात.

भारतीय अर्थव्यवस्था वेगाने बदलत आहे. दारिद्र्याचे निकषही बदलू लागले आहेत. जगण्याच्या संघर्षाचे स्वरूप व त्याची तीव्रता बदलली आहे. म्हणून आर्थिक धगीचे परिणाम साहित्यातून येत नाहीत. सामाजिक परिवर्तन गेल्या अर्धशतकात वेगाने झालेले आहे. राजकीय स्वार्थापोटी समाजात जाती मजबूत बनवल्या जाताना दिसतात. परंतु व्यवहारिक पातळीवर जातीबंधने ठिसूळ झालेली आहेत. याची अनेक कारणे असून मुख्यतः दोन कारणे आहेत. एक, शिक्षणाचा प्रसार वेगाने झालेला आहे आणि दुसरे आर्थिक पर्याय काही प्रमाणात उपलब्ध झालेले आहेत. परंतु समाजाच्या सगळ्याच स्तरांवर आर्थिक प्रश्न तीव्र नाहीत असे नव्हे, तर त्यांचे संदर्भ बदललेले आहेत. म्हणून आजच्या काळामध्ये दलित साहित्यात प्रारंभीच्या काळात निर्माण झालेली चरित्रे, त्यातील चरित्रनायक किंवा दलित कवितेतील जाती आणि दारिद्र्याची तीव्रता आज व्यक्त होताना दिसत नाही. दलित लेखक आत्मकथने आजही लिहीत आहेत. परंतु अभिव्यक्तीचा रूपबंध जात आणि आर्थिक घटकांपासून अलग होताना दिसतो. ग्रामीण साहित्यामध्येही पाचोळासारखा किंवा धगसारखा संघर्ष असलेली कथानके येताना दिसत नाहीत. तर उलट परंपरेच्या प्रेमाकडे लेखक वळताना दिसतात. परंपरेच्या प्रेमातून परिवर्तनाचे भान जोपासता येत नाही. संत साहित्यातून त्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर जोपासनेतून भक्तिचळवळ उभारता आली. आज संपूर्ण देशातील समाजावर अनेक प्रकारची व्यापक संकटे असूनही इतका प्रचंड आवाका व वैचारिकता असलेली शक्तिमान चळवळ निर्माण होण्याची चुणूकही आजच्या साहित्यातून दिसत नाही.

समाजांच्या गरजा बदलतात; मात्र संघर्षाची तीव्रता कधीच कमी होत नाही. म्हणूनच संघर्षाच्या तीव्रतेतून लेखकाचे मन तावून-सुलाखून निघायला हवे. बहिणाबाई चौधरींच्या पुढे ग्रामीण कविता जात नाही. रूपे वेगळी असली तरी व्यापक आवाका तिच्यातून व्यक्त होत नाही. कवितेमधून विषय केंद्र बनतात. व्यापक जाणिवा त्यांच्यातील अनेक रूपांसह व्यक्त होत नाही. रुचिपालटासारखे नवे विषय आले म्हणून साहित्याच्या विकासप्रक्रियेला साधा धक्क नाही. खरे तर समाजामध्ये अनेक प्रकारचे नवनवे साहित्यप्रवाह किंवा परिवर्तनवादी नवनव्या जाणिवा व्यक्त करणारे वेगळे साहित्य सतत निर्माण होत राहायला हवे. परंतु जागतिकीकरणाच्या आकर्षक भुलभुलैय्यामध्ये नवी मने अडकून पडलेली दिसतात. आणि कुठल्याही प्रकाराचं देशीय भान आकलन न करता सवंग विषयांची शब्दरचना असलेले लेखन बाजारात दिसते. मनाला यामुळे कितीही दुःख वाटले तरीही हे सत्य स्वीकारणाशिवाय पर्याय दिसत नाही.

आपल्याला विषय मिळावेत म्हणून कलावंताने समाजाला संघर्षाच्या खाईत लोटण्याची अपेक्षा करता येत नाही. येणाऱ्या काळातील येऊ घातलेली संकटं समजून घेतल्याशिवाय आणि सामाजिक परिवर्तनाचे संदर्भ काळाच्या अनुरूप बनवल्याशिवाय समाजातील प्रश्नांचे स्वरूप आकळत नाही. ते आकळले तरच वेगळे साहित्य किंवा खऱ्या अर्थाने समकालातील सामाजिक भान असलेले व समाजाला संघर्षासाठी आणि परिवर्तनासाठी नवी दिशा देऊ शकणारे साहित्य निर्माण होऊ शकेल. डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांनी ग्रामीण साहित्याची आणि पर्यायाने कृषिप्रधान भारतीय समाजाच्या

एकूणच साहित्याची मर्यादा एके ठिकाणी स्पष्ट केली आहे. त्यांच्या मते ग्रामीण लेखकांचे अनुभवविश्व अजूनही पुरेसे व्यापक झालेले नाही. त्यांना ग्रामीण समाजाचे कृषिकेंद्रित असणे अजूनही नीट आकलन झालेले नाही. एखाददुसरा अपवाद वगळला तर चांभार, कुंभारापासून कोल्हाटी-कैकाड्यांपर्यंत सर्वच घटक ग्रामसंस्कृतीशी, कृषिजीवनाशी बांधलेले असतात हे कुणी लक्षात घेतलेले दिसत नाही. प्रत्यक्षात राबणाऱ्या, शेती करणाऱ्या शेतकरी समाजाच्याही पलीकडे ग्रामीण भागात प्रचंड मोठा आणि विस्तृत समान पसरलेला आहे. त्याचीही दखल ग्रामीण साहित्यिकांनी घेतली पाहिजे. चिरफळलेल्या समाजातील विविध घटकांचे नातेसंबंध, विविध जातीजमातींमधील ताणतणाव, जातीय अहंकार, ग्रामीण भागातील दलितांचे प्रश्न इ. चे वास्तव दर्शन अजूनही ग्रामीण साहित्यातून घडत नाही. वरील भूमिकेतून त्यांनी व्यक्त केलेली खंत आणि मर्यादा आजही मराठी साहित्याच्या अभिव्यक्ती रूपाला समजून घेताना तशाच लागू पडताना दिसतात.

भारताची अर्थव्यवस्था खऱ्या अर्थाने राष्ट्रीय आणि मिश्र स्वरूपाची होती. त्यामधून विकासाला गती नव्हती असे मानले तरी बऱ्याच अंशाने आत्मनिर्भरता होती असे मानता येते. परंतु राजकीय अधोगतीच्या काळात व दूरदृष्टीचे नेतृत्व नसलेल्या काळात ती व्यवस्था निष्क्रिय झाली. भारतीय राष्ट्रवाद हा पुरोगामीत्वात स्वातंत्र्यानंतर घडत गेलेली एक नवी परिणती होती व त्यातून एक नवे राष्ट्रीय वास्तव आकाराला आले होते. विकेंद्रीकरण व राष्ट्रीय मालकी यातून राष्ट्रीय निर्भरता स्थिर झालेली होती. असे असतानाही सत्तर ते नव्वदच्या काळात ही व्यवस्था निष्क्रिय होऊन राष्ट्राचे सामाजिक अस्तित्वच धोक्यात आल्यासारखे वाटत होते. यापुढे ग्लोबल व्यवस्थेशी भारतीय अर्थव्यवस्था जोडून जगाच्या आर्थिक नीतीचे सूत्र स्वीकारून आपण मुक्तअर्थव्यवस्था अंगिकारली. मुक्तअर्थव्यवस्था कोणत्याही अर्थाने मालकधार्जिणी, व्यक्तिकेंद्रित व नफेखोरीचे मूल्य असलेली भांडवलदारी व्यवस्था असते. राष्ट्रीय समाज, सामाजिक विकास हे तिचे मूलभूत ध्येय नसते. अशी व्यवस्था विकासासाठी गतिमान व योग्य वाटत असली आणि उच्चदर्जाचे राहणीमान हा तिचा गाभा असला तरी सामूहिक विकास तिच्या केंद्रस्थानी कधीच नसतो. म्हणूनच एक सत्य दोन दशकांनंतर स्पष्ट झाले की अशा व्यवस्थेचे सामाजिक परिणाम न दिसता व्यक्तिनिष्ठ परिणाम म्हणून समोर येतात. याची दोन उदाहरणे म्हणजे महाराष्ट्रातील आणि इतरही राज्यांतील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व आजकाल होत असलेल्या कोवळ्या वयातील विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्या.

जेव्हा वरील प्रकारच्या समस्या या सामूहिक किंवा सामाजिक परिणाममूल्य म्हणून विचारात घेतल्या जात नाही आणि केवळ व्यक्तिपरिणाम या अर्थाने अशा समस्यांकडे पाहिले जाते तेव्हा या समस्यांची तीव्रताही कमी होते आणि साहित्यासारख्या कलारूपातून त्यांची अभिव्यक्तीही होत नाही. यासाठी असे म्हणता येईल की मुक्तअर्थव्यवस्था स्वीकारताना कृषिप्रधान भारतीय अर्थनीती व भारतीय समाजव्यवस्था याच्यावरचे परिणाम विचारात घेऊन स्वतंत्रपणे त्याचे व्यवस्थापन व्हायला पाहिजे होते. असे न झाल्याने आणि मुक्तअर्थव्यवस्थेचे केवळ आर्थिक फायदे आणि तेही ज्यांच्याकडे ते फायदे उपटण्याची क्षमता आहे त्यांनाच फायदे होतात याचा साकल्याने विचार न झाल्याने दूरगामी परिणाम समाजाला भोगावे लागत आहेत. जेव्हापर्यंत शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या किंवा विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्या यांच्याकडे राष्ट्रीय आणि सामाजिक समस्या म्हणून पाहिले जात

नाही, तेव्हापर्यंत त्या आत्महत्यांना व्यक्तिनैराश्याच्या कल्पनेतून पाहिले जाऊन सामान्यांवर सतत अन्यायच होत राहील. म्हणजेच भारतीय कृषिप्रधानता ही मुक्तअर्थव्यवस्थेचे पायाभूत सूत्र बनवले गेले आणि राष्ट्रनिर्भरता असे सूत्र न मानता आत्मनिर्भरता असे मुख्य सूत्र अर्थनीतीत असले तर या समस्येतून बाहेर पडण्याचा मार्ग सापडू शकतो असे अमर्त्य सेन यांच्यासारख्या अर्थतज्ज्ञांना वाटते.

भारतीय अर्थव्यवस्था, समाज आणि साहित्य असे तिहेरी संबंध मराठी साहित्याने गेल्या पन्नास वर्षांत घट्ट केले होते. परंतु 1960 पूर्वीच्याच पांढरपेशी चेहऱ्याच्या चक्रासारखेच चक्र आजच्या साहित्याला वेढत असलेले दिसते. म्हणून नव्यानेच समाजाच्या आजच्या जीवनव्यवस्थेला व समाजाच्या जगण्यापुढच्या समस्यांना समजून घेण्याची गरज आहे. तरच नैराश्याच्या नव्या गर्तेत अडकत असलेल्या समाजाला बाहेर काढण्याची शक्ती देणाऱ्या जाणिवा साहित्यातून व्यक्त होऊ शकतील. केवळ साहित्याचे विषय किंवा साहित्याचे क्षेत्र बदलून सामाजिक समस्या साहित्यातून येऊ शकणार नाहीत. आजच्या साहित्यातील नेमके वास्तव हेरताना म.सु.पाटील म्हणतात, या पार्श्वभूमीवर असे वाटू लागते की नागर माणसांच्या जगण्यात आता कादंबरीला अनुरूप असे काही उरलेले नाही. त्याचा बाह्य जगाबरोबरील संबंध जिव्हाळ्याचा राहिलेला नाही. त्याचे जे स्वेतर विश्व आहे ते औपचारिक संबंधांवर उभे आहे. मालक-सेवक, साहेब-हाताखालचा माणूस, गिऱ्हाईक - दुकानदार, रोगी- डॉक्टर असे संबंध बरेचसे कामापुरते असतात. नवरा-बायको आणि फार तर मुलगा-मुलगी अशा चतुष्कोनी वा त्रिकोणी संबंधाच्या पलीकडे जिव्हाळ्याचे संबंध आता उरलेले नाहीत. आज जीवनाला आलेली गती मित्रमैत्रिणीबरोबरील नाती फार काळ टिकू देत नाही. तिशी ओलांडताना ही नातीही विरळ होऊ लागतात आणि जिव्हाळ्याच्या कौटुंबिक नात्यांतही यांत्रिकता येत जाते. त्यामुळे माणसांचे जगच फार खुरटे, छोटे, भावविरल होत जाते. पूर्वी घराण्यातील सगळी माणसे जशी एका शरीराच्या अवयवांसारखी जोडलेली असायची तशी आता ती उरलेली नाहीत. त्यामुळे महाकाव्याला अनुरूप मानवी संबंधांचाच आज दुष्काळ पडला आहे. उत्कटत्वाने आपले म्हणावे असे कोणी उरलेले नाही की कोणाशी कोणाचे हाडवैरही नाही. गेला दिवस आपला म्हणत आजची चौकोनी वा त्रिकोणी कुटुंबे आपले कोमट जिणे जगत आहेत.

वरील आशय हाच आजच्या साहित्याचा मुख्य पाया बनू पाहात आहे. त्यामुळे अशा साहित्याकडून आजच्या तीव्र समस्या साहित्यातून व्यक्त होण्याची अपेक्षा बाळगणे निराश करणारे आहे. म्हणून समकालीन साहित्यातून आजचे वास्तव व्यक्त होत नाही व आजचे साहित्य त्यापासून आपल्या वाङ्मयीन अहंकाराची कलात्मक भूक भागवण्यासाठीच निर्माण होत आहे की काय अशी शंका यायला लागते.

खरेतर सामाजिक अस्मिता अशी समूह कल्पना आजच्या समाजातून बाद होत आहे, असे मानता येते. किंवा सामाजिक अस्तित्व अशी समूहजाणीवही साहित्यातून बाद होताना दिसते. त्याची जागा व्यक्तिअस्मिता किंवा व्यक्तिअस्तित्व अशा कल्पना घेताना दिसतात. अशा प्रकारचे निराश करणारे चित्र आजच्या साहित्यातून व्यक्त होताना पाहायला मिळते. एका लेखामधून भा.ल.भोळे यांनी हे वास्तव अत्यंत प्रखरपणे सांगितलेले आहे. अस्तित्वाचे प्रश्न मागे पडून अस्मितांच्या प्रश्नांना सार्वजनिक जीवनात प्राधान्य देण्याचे या काळाचे दुसरे एक युगसूत्रही पकडण्याचा अभावानेच प्रयत्न

मराठी सारस्वतांच्या हातून झालेला आढळतो. किंबहुना जनजाणिवांचे स्वरूप किती व्यामिश्र व बहुआयामी असते याचा सूक्ष्म वेधच कधी मराठी लेखकांना घ्यावासा वाटत नाही. जनसमूहांच्या अस्मिता जणू काही स्थिर व निश्चित स्वरूपाच्या संरचना असतात असे समजून त्याचा ठोकळेबाज ऊहापोह करणाऱ्या कित्येक लेखनकृती मराठीत दाखवता येतील. बहुतेक राजकीय कादंबऱ्यांमधून हाच प्रकार झालेला असल्यामुळे जिवंत माणसांपेक्षा लेखकाच्या मनातील पूर्वनिर्धारित प्रारूपांमध्ये बसवलेले जनसमूहच आपल्याला त्यात भेटतात. माणसांची अस्मिता ही एक प्रक्रिया असते. विविध आगहांतून, अभिनिवेशांतून, वाटाघाटींतून आणि बचावांतून ती अभिव्यक्त होते. विशिष्ट काळाच्या संदर्भात घडणाऱ्या कृती आणि आविष्कृतीतून परस्परव्यापी प्रतीकांच्या स्वरूपात साकार होणाऱ्या या अस्मितांची तीव्रता व घनता त्या त्या समूहापुढील खऱ्या व कल्पित संकटांच्या गांभीर्यानुरूप असते. श्याम मनोहरांसारखा एखादा अपवाद वगळता कोणत्याच मराठी लेखकाने समूहजाणिवेचा हा गुंता नीट लक्षात घेऊन सोडवण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसत नाही.' या भूमिकेतून एकूणच मराठी मन, वास्तव व मराठी साहित्याचे आजचे रूप स्पष्ट होते आणि असे मान्य करता येते की मराठी साहित्य हे आपल्या समकालीन समाजाला व समकालीन समाजाच्या तीव्र समस्यांना आकलन करून आपल्या जाणिवेत मुरवून ते साहित्यातून अभिव्यक्त करण्यात अपयशी ठरत आहे आणि आपल्या बांधिलकीपासून दूर जात आहे.

संदर्भ-

1. भा.ल.भोळे साहित्य प्रत्यय, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, 2001, पृ. 129.
2. प्रस्तावना, ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, 2007, पृ.25.
3. आर्थिक विषमताएं, राजपाल एण्ड सन्स, 1999, पृ.40.
4. साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध, शब्दालय प्रकाशन, 2001, पृ.188.
5. साहित्य प्रत्यय, स्वरूप प्रकाशन, 2001, पृ.125.

ना. धो. महानोर यांच्या कवितेतील ग्रामीण लोकजीवनाचा अविष्कार

डॉ लक्ष्मण बळीराम थिट्टे
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय नळदुर्ग. ता. तुळजापूर जि. धाराशिव पिन 413602

प्रास्ताविक मराठी साहित्यात स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात अनेक वांग्मयीन प्रवाह उदयास आले जसे की दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य इत्यादी. यातील एक महत्त्वाचा प्रवाह म्हणजे ग्रामीण साहित्य. कादंबरी, कथा, कविता या प्रकारात ग्रामीण साहित्यात मोठ्या प्रमाणावर लेखन झाले आहे. नाटकं मात्र फार लिहिली गेली नाहीत. ग्रामीण कवितेची सुरुवात 1920 पासून झालेली दिसून येते. भा. रा. तांबे यांची गुराख्याचे गाणे ही पहिली कविता मानली जाते. त्यानंतर रविकिरण मंडळातील कवींनी काही कविता लिहिल्या. 1933 साली सुगी हा निवडक कवितांचा संग्रह प्रकाशित झाला. नंतरच्या काळात अनेक ग्रामीण कवी उदयास आले. ग. ह. पाटील रानजाई व लिंबोळ्या ग. ल. ठोकळ मीठ भाकर, बहिणाबाई चौधरी, आनंद यादव हिरवे जग, मळ्याची माती, ना. घ. देशपांडे इत्यादी. या क्रमवारीतील पुढचं नाव म्हणजे ना. धो. महानोर.

महानोर यांचा जन्म पळसखेड या गावी झाला. हे एक शेतकरी कुटुंब होते. मातीशी असलेलं नातं सांगणारा हा कवी रानातलं अनुभव विश्व आपल्या काव्यातून मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला आहे. त्यांचा पहिला कवितासंग्रह 1967 साली प्रसिद्ध झाला. वही गाथा शिवरायांची, तिची कहाणी, पळसखेडची गाणी, पक्षांचे लक्ष थवे, पावसाळी कविता, रानातल्या कविता, आणि पानझड हे कवितासंग्रह लोकप्रिय आहेत, ना. धो. महानोर यांनी कवितेतील हिरवं जग सांगत असताना ग्रामीण मनाचे स्वरूप स्पष्ट केलेले आहे. त्यांची कविता जशी रानाची आहे, तशीच ती रानामधूनच अवतरलेली आहे. कारण ओल्या मातीचा सुगंध त्यांच्या कवितेला येताना दिसतो. शेतीमध्ये देखील एक नंदनवन फुलवण्याची दृष्टी त्यांच्याकडे असल्यामुळे निसर्गाची जी पानगळ होते. ती पानझड मधून स्पष्ट झालेली आहे. महानोर आणि खेड्यातल्या आईचं तिच्या मुलांचं जीवनाचे एक स्वरूप संसाराशी कसे निगडित आहे. हे पानझड मधल्या पुढील कवितेतून स्पष्ट झाले आहे. जात्यातून जसं पीठ गळे तसं पाणी गळे डोळ्यातून आई करपले हात तुझी भाकरी भाजून शिळ्या भाकरी न उभा माझ्या संसाराचा जीव तुझ्या ओवीच्या शब्दांनी मला केलं चिरंजीव. महानोरांची कविता जशी कौटुंबिक नात्यातला सुगंध स्पष्ट करते तशी संसारामधल्या दुःखातला गंध देखील स्पष्ट करते. आपल्या आईचे एक मोठेपण स्पष्ट करताना कवी म्हणतात, की जात्यामधून जसं पीठ गळतं तसं आईच्या डोळ्यातून पाणी गळत असतं कारण भाकरी भाजत असताना आईचा हात देखील भाजलेला असतो. पण आपल्या चिमणी पाखरांना घास भरवल्यानंतर हात भाजल्याचे दुःख विसरतं. एवढं मातृ-सामर्थ्य आईच्या ठिकाणी आहे. शिळ्या भाकरीनेच आपला जीव पोसलेला आहे. पण आईच्या ओवीतल्या शब्दानेच मला श्रीमंत केले आहे. त्यामुळे मला चिरंजिव बनवण्याचं सामर्थ्य आईच्या शब्दात आहे. कवीने आयुष्यामध्ये असल्याचा सुगंध व आईच्या शब्दातला सुगंध या कवितेतून व्यक्त केलेला आहे. कारण वाकडं झाड उध्वस्त होणारच आहे. परंतु जुन्या देवळाकडे सांज वेळेला

आपले पाय देवळाच्या दिशेला जाणार आहेत. हे अनुभव विश्व स्पष्ट करत असताना महानोर यांनी ती दिवा लावते देवळात आणि देवळातला गडद अंधकार नष्ट होऊन मंदिरातला गाभारा प्रकाशित होतो. तसं मानवी जीवनाचे देखील आहे. थरथरती पणती देखील अंधाराला प्रकाशित करते. हे सांगत असताना कवीने आईचं सुखदुःख अत्यंत सूचक शब्दातून स्पष्ट केलेले आहे. आईच्या दुःखाचं डोळाभर पाणी दाटली कहाणी आयुष्याची गलबला सोसले सोडताना घर माझे झाले. जात्याच्या ओवीचा संपला वेदांत देव्हाऱ्यात वात करपली. ना. धो. महानोर यांनी या कवितेमध्ये देखील आईच्या दुःखातलं जे प्रतिबिंब आहे. ते डोळ्याच्या अश्रू मध्ये व्यक्त आणि डोळ्यावर पाणी हिच्या आईच्या आयुष्याची कहाणी आहे. आपल्या संसाराला तोलण्याचा प्रयत्न ती सर्वतोपरी केलेली आहे. म्हणून तिची ओवी म्हणजे एक वेदांतच आहे. देव्हाऱ्यात असलेली वात जशी करपून होरपळून जावं तशी आईची देखील अवस्था झालेली आहे. म्हणून याविषयीचा एक भक्ती भाव महानोर यांनी या कवितेमधून व्यक्त केलेला आहे. मानवी जीवनाची एक विदारकता स्पष्ट करत असताना ते म्हणतात, “भल्यासाठी खेड्याला हे असे काही दिले भरलेल्या आयुष्याचे क्षण त्यांना दिले पाहिले मी माझ्यासाठी फास्ट बांधणारे ज्याना माझ्या भाकरीचे अर्धे घास दिले कवी न खेड्याच्या माणसातील प्रगतीसाठी राजकारणांनी आपापल्या राजकारणाचे आराखडे घातलेले आहेत. त्यामुळे हा ग्रामीण माणूस आपला क्षण त्या राज्यकर्त्याला दिले आहेत राज्यकर्त्यांनी राजकारणच केलं. शेतकऱ्यांच्या माथी मात्र फक्त दुःखच आलं हे सांगत असताना की ज्यांना आपण आपल्या भाकरीतला अर्धा घास जाना दिला तीच माणसं आता आपल्यासाठी खास बांधतात त्यामुळे हे माणसाचं जीवन गढूळ व कसं निर्माण झालं त्याला शुभ्र स्वार्थीच माणूसच कारणीभूत आहेत. कारण लांडग्याच्या जातीने तळ या लोकांनीच निर्माण केलेलं आहेत. त्यामुळे महात्मा गांधींनी खेड्याकडे चला या घोषणेचा अंगीकार केला. या राजकर्त्यांनी स्वार्थासाठी केलेला आहे. त्यामुळे भर पावसात उभं गाव कसं ऊस झालेला आहे. हा एक अनुभव कवितेतून व्यक्त झालेला आहे. मानवी जीवन काट्याकुटयान भरलेला आहे. हे वास्तव आहे. परंतु वाट्याला करत असताना मुक्या शब्दांनीच एक मुख गाणं बोली भाषेतूनच निर्माण होणार आहे. महानोर यांची कविता जशी मानवी जीवनातली वास्तवता व्यक्त करते तशी भाऊ बहिणी यांच्या मनातील भावना व्यक्त करताना दिसते.

भाऊ बोले बहिणीला ग बोले बहिणीला भाऊबीजेच्या सणाला का डोळा ओलावला आता हिरवा पाल्याची ग डांग आयुष्याला तरी गलबल दुकान का जीव व्याकुळला हे जीवनविश्व महानोरांच्या कवितेमधून व्यक्त झालेले आहे. ना. धो. महानोर आणि कौटुंबिक जीवनातील लडिवाळपणा व्यक्त करत असताना खोप्यातील पिलांना चिमणी अंगाई गीत कशी गाते. हे अनुभवविश्व देखील व्यक्त झालेले आहे. राघू मैनाच प्रेम जीवन सांगत असताना मागल्या जन्मीचा रिमझिम पाऊस हा कसा व्यापून राहिलेला आहे. हे सांगत असताना पावसाळ्यात संपूर्ण शिवार ओलचिंब कसं होतं हे सांगत असताना म्हणतात, चिंब पावसानं रानं झालं आबादानी झाकु कशी पाठीवरली चांदणं गोंदणी या पावसाळ्यातल्या चिंब भिजण्यातून केव्हाच चांदणं आणि गोंधण हे प्रियकरांनी प्रेयसीच्या भावविश्वातून स्पष्ट होत असताना राजा तुझे हात माझ्या हातात गुंफुनी उन्हात चांदणं आलं लाज पांघरूनी हा जीवनातला लाजरेपणा आणि प्रेमातला आपलेपणा महानोर यांच्या कवितेमधून व्यक्त

झालेला आहे. जीवनातलं रूसणं फुगणं हे अबोल स्वरूपात आहे. कारण राधा यमुनेच्या काठावर गर्वार होते आहे. कारण बासरीच्या स्वरांनी तिचा अंबाडा देखील सुटलेला आहे. मोरपिसाच्या रंगान आभाळान एक रंग धारण केलेला आहे. या निसर्गातल्या पानझडीचं रूप व्यक्त करत असताना काही लावण्यांच्या मधून शृंगारिक अनुभव कवीने व्यक्त केलेला आहे. लाल पैठणी रंग माझ्या चोळीला तुम्ही यावं सजना रंग होळीला शपथ गळ्याची तुम्हा सांगते सारा शिनगार होऊन बसते. या लावणीतील लावण्याचं वर्णन करत असताना गोऱ्या पायातील पैंजणाचे वर्णन देखील महानोरनी केलेला आहे. काही कवितांमधून पती-पत्नीच्या मधील एक भावविश्व कवितेमधून व्यक्त झालेला आहे. डोंगरदऱ्यातील हिरव्या गर्द निसर्गाचं आणि निर्झराचं वर्णन करत असताना रानातल्या उज्वल सोन्याचं वर्णन कवीने केलेलं आहे. आमराईतल्या भाविश्वातून चिंचेचा धिंगाणा व्यक्त केलेला आहे. जीवनाचे भाष्य करत असताना मोठ्या साठी खोटे हसू तळागाळासाठी असो जरी भेटला माणूस तसेच सोंग आम्ही फासू हे सांगत असताना अनेक प्रकारची नकली मुखवटे धारण करून जीवन जगू पाहणारा माणूस हा जातीमध्ये धर्मामध्ये कसा विभागलेला आहे. हे सांगत असताना खेड्याचं जीवन उद्ध्वस्त होत असताना सुद्धा या खेड्यातील माणसाच्या वेदना राज्यकर्त्याला देखील ऐकायला येत नाहीत. सांगावी वेदना कोण ऐकणार ऐकलेच नाही. त्यांच्या असण्याला नाही दुःखाची लागणी लाख युवो मोर्चे यांची मात्र पूजा राज्य बोडो आले तरी वांजुटीच चर्चा समाजकारणातील राजकारणातील एक वास्तव सत्य या कवितेमधून व्यक्त झालेले आहे. लाखो मोर्चे जरी आले तरी हे राज्यकर्ते मंडळी आपली सत्ता टिकवण्यासाठी संघटना फोडतात राज्य बुडाले तरी बेहत्तर म्हणून ती राज्य वाचवण्याची वांजुठी चर्चा ही राज्यकारणी मंडळी करतात. त्यामुळे ही राज्यकर्ते मंडळी पाषाणासारखी निर्दयी आहेत. हे सांगत असताना आपल्या शिवारातलं रानातलं एक भाव विश्व महानोर यांच्या कवितेतून व्यक्त झालेला आहे. काळा तांबड्या मातीचा टिळा दगड धोंड्यांना आम्ही भरलं मरठ हिरव्या बिल्लोरी झाडांना हे तांबड्या मातीचा त्या मातीतील असलेल्या आत्महत्याच वर्णन करत असताना येऊ दे का पिक पाणी जन्म दुःखाची कारणे सोनसळी मातीतला गंध भरू दे अस्मानी असा एक आशावाद कवीच्या कवितेतून व्यक्त होतो गोदा गंगोत्रीच पाणी झालं पावन दंडात क***** गर्भार भोईला सपन पडे चांदण्यात असं निसर्गाचं व्यापक रूप महानोरांच्या अनेक कवितांमधून व्यक्त झालेला आहे. आणि निसर्गाचे मानवी जीवनाचे समाज जीवनाचे स्वरूप सांगत असताना खेड्यातला माणसाचं सुख दुःख देखील पानझड मधून व्यक्त झालेल्या आहे. आणि समाजातील विदारक राजकारणाचे स्वरूप सांगत असताना निसर्गाचे भावविश्व पानझड मधून व्यक्त झालेला आहे.

प्रथमोपचाराचे महत्त्व

प्रा. डॉ. फड एल. एच.

शा.शि. संचालक कै.सौ. शेषाबाई सी. मुंढे कला महाविद्यालय, गंगाखेड.

प्रस्तावना :

आधुनिक युगात व्यक्तीच्या जीवनामध्ये धावपळीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारात सदैव गोंधळ झालेला पहावयास मिळतो. इतकेच नव्हे तर व्यक्ती सदैव कार्य करताना तणावग्रस्त झालेला दिसून येतो. त्यामुळे तो चालताना, कार्य करताना किंवा बसलेल्या स्थितीत सुद्धा विचार करीत असलेला दिसून येतो, त्यामुळे अपघात होत असतात. अपघात हे सुद्धा केव्हा, कुठे व कशाप्रकारे होईल हे सांगता येत नाही. आणि त्याचे स्वरुप कसे असेल हे सुद्धा विचार करण्या पलिकडची गोष्ट आहे. झालेल्या अपघातावर शक्य तितक्या लवकर उपचार करण्याची गरज असते. परंतु दवाखाना अपघात झालेल्या स्थळापासून जवळ असेलच असे नाही. अशा वेळेस अपघाती व्यक्तीवर करण्यात येणाऱ्या उपचाराला प्रथमोपचार असे म्हणतात.

खेळ म्हटल्यावर चालणे, पळणे ह्या सारख्या क्रिया तसेच वेगवेगळ्या प्रकारच्या शारीरिक हालचाली ह्या कराव्या लागतात आणि अशा प्रकारच्या हालचाली करत असताना खेळाडूंना स्वत:च्या शरीराचे सुद्धा भान राहत नाही. मैदानावर तो किती वेळा पडतो, पडल्यानंतर त्याला काही सामान्य स्वरुपाच्या जखमा होतात. जसे खरचटणे, मुरगळणे, स्नायू दुखणे, स्नायू ताणने तर या पेक्षाही गंभीर स्वरुपाचे जसे त्वचा जास्त फाटणे, हाड तुटणे, जास्त रक्त वाहणे, विजेचा धक्का बसणे, पाण्यात बुडणे, सर्पदंश, विष प्राशन करणे अशा प्रकारचे अपघात होत असतात. तेव्हा त्यांच्यावर डॉक्टर येण्यापूर्वी इलाज करणे फार आवश्यक असते. अपघाती व्यक्तीचे प्राण सुद्धा जाण्याची शक्यता असते. त्यासाठी त्या व्यक्तीवर योग्य उपचाराची आवश्यकता असते. आणि असे उपचार करण्याच्या पद्धतीला प्राथमिक उपचार असे म्हणतात.

व्यक्ती जीवन जगत असताना अपघात केव्हा, कुठे आणि कसा घडेल हे सांगता येत नाही. घरी, रस्त्यावर, मैदानावर, पाण्यामुळे, अग्नीमुळे किंवा अन्य कोणत्या प्रकारामुळे अपघात होतात. इतकेच नव्हे तर युद्धाच्या काळात प्रत्यक्ष लढाईच्या मैदानापासून दुरच्या ठिकाणी बॉम्ब पडल्यामुळे अनेक लोक मरण पावतात व अनेक लोक जखमी होतात. त्या परिस्थितीत त्या व्यक्तीवर प्राथमिक उपचाराची नितांत आवश्यकता असते आणि त्यातून त्या व्यक्तीचे प्राण वाचू शकतात. तशा परिस्थितीमध्ये अपघाती व्यक्तीस आराम वाटेल व त्याची इजा विकोपास न जाईल असे काही इलाज त्वरीत अंमलात आणले गेले पाहिजेत.

प्रथमोपचार हे नुसत्या पुस्तकाने अथवा व्याख्याने ऐकून प्राप्त होणारे ज्ञान आहे असे नाही. त्यासाठी शरीराच्या वेगवेगळ्या अवयवावरती पट्टया बांधणे, कृत्रीम श्वासोच्छवास देणे, दाबबिंदुवर दाब देणे, तसेच इजाचे स्वरुप जाणून घेण्याचे ज्ञान अवगत असणे फार गरजेचे असते, आणि ह्या सर्व क्रिया प्रत्यक्षात करुन व त्याचा सराव करुन अवगत केला पाहिजे. अपघात हे कसे होतात व झालेला अपघात कशा स्वरुपाचा आहे

आणि त्यावर कोणकोणते उपचार करावेत याचे सुद्धा ज्ञान प्रथमोपचार करणाऱ्या व्यक्तीस माहित असणे गरजेचे आहे.

प्रथमोपचार म्हणजे काय? :-

१) संकट काळामधील प्रारंभिक साहयतेलाच प्रथमोपचार असे म्हणतात.
२) एच.जे. आटो :- यांच्या मते, "प्राथमिक चिकित्सामध्ये तात्कालीन चिकित्सा शिवाय काही असू नये."
३) सामान्यत: अपघाती व्यक्तीवर वैद्यकीय मदत मिळण्यापूर्वीच लवकरात लवकर पण तात्पुरत्या उपायाला प्रथमोपचार असे म्हणतात.
४) इजे वरचा पहिला आणि तात्पुरता इलाज म्हणजे प्रथमोपचार होय.
५) अपघात प्रसंगी किंवा आकस्मात आजार उद्भवल्यास डॉक्टरी मदत मिळण्यापूर्वीच प्राणहानी टाळण्यासाठी अपघाती व्यक्तीच्या जखमावर आणि दुखापती जास्त वाढू नयेत व जखमा आणि दुखापती लवकर बरी व्हावी म्हणून शल्य शास्त्रावर आधारलेल्या प्राथमिक उपचार पद्धतीला प्रथमोपचार असे म्हणतात.

अभ्यास विषयाची निवड :-

माणसाला आपले शरीर पूर्णपणे तंदुरुस्त, आरोग्यदायी रितीने ठेवण्यासाठी आपली रोजची दिनचर्या व्यवस्थीत ठेवावी लागते. आधुनिक युगात व्यक्तीच्या जीवनामध्ये धावपळीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे त्यांच्या विचारात सदैव गोंधळ झालेला पहावयास मिळतो. इतकेच नव्हे तर व्यक्ती सदैव कार्य करताना तणावग्रस्त झालेला दिसून येतो त्यामुळे तो चालतांना, कार्य करताना किंवा बसलेल्या स्थितीत सुद्धा विचार करीत असलेला दिसून येतो, त्यामुळे अपघात होत असतात. अपघात हे सुद्धा केव्हा, कुठे व कशाप्रकारे होईल हे सांगता येत नाही आणि त्याचे स्वरुप कसे असेल हे सुद्धा विचार करण्यापलिकडची गोष्ट आहे. झालेल्या अपघातावर शक्य तितक्या लवकर उपचार करण्याची गरज असते, म्हणून अभ्यासासाठी हा विषय घेण्यात आलेला आहे.

प्रथमोपचाराचे महत्त्व :-

अपघाताचे प्रमाण हे दिवसेंदिवस वाढत आहे आणि त्या मागची कारणे सुद्धा अनेक आहेत. एखाद्या व्यक्तीला अचानक अपघात होतो. अशा परिस्थितीत अपघाती व्यक्तीस प्राथमिक चिकित्सा देण्याचे आवश्यक असते. त्यामुळे झालेली दुखापत वाढत नाही व ती लवकर बरी होण्यास मदत होते.

प्रथमोपचार करणाऱ्या व्यक्तीने अपघाती व्यक्तीला धीर देणे आणि जखमा जाणून त्यावर उपचार करणे हे त्या व्यक्तीचे आद्यकर्तव्य असते. इतकेच नव्हे तर अशा प्रथमोपचार करणाऱ्या व्यक्तीला प्राथमिक चिकित्सेत कोणकोणत्या साधनांचा वापर करावा याचे ज्ञान असणे गरजेचे असते.

प्रथमोपचाराची आवश्यकता :-

ज्या ठिकाणी लोकसंख्या जास्त असते त्या ठिकाणी अपघात होण्याचे प्रमाणही जास्त असलेले आपणांस दिसून येते. इतकेच नव्हे तर शाळेमध्ये खेळताना आणि प्रयोग करताना सुद्धा अपघात घडत असतात. अशा परिस्थितीमध्ये एका कुशल शिक्षकाचे हे प्रथम कर्तव्य आहे की, परिस्थिती समजून त्याप्रमाणे त्या अपघाती विद्यार्थ्यावर वेळ वाया न घालता त्यावर प्राथमिक उपचार करावेत. इतकेच नव्हे तर झालेल्या इजेचे निदान करण्यापूर्वी ती इजा कशा स्वरुपाची आहे हे समजून घेणे गरजेचे असते.

अपघात केव्हा घडेल हे सांगता येत नाही, परंतु अपघात घडल्यानंतर उद्‌भवणाऱ्या गंभीर परिणामापासून मात्र बचाव करता येतो त्यासाठी अपघाती व्यक्तीला वैद्‌यकीय साहाय्यता जर लवकर मिळाली नाही तर त्या व्यक्तीचे प्राण सुद्‌धा जाऊ शकतात. त्यासाठी प्रथमोपचारकाने वेळ वाया न घालता अपघात स्थळाकडे जावे. अपघात होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे लापरवाही असते. याच्या व्यतिरिक्त अनेक कारणे होऊ शकतात. प्रसंगावधान आणि सावधगिरीने वागणे त्यामुळे अपघात होण्यापासून बचाव करण्यात येतो व त्यात काही प्रमाणात कमीपणा आणता येतो. दुर्घटनेच्या प्रभावाला प्राथमिक चिकित्साद्‌वारे कमी करण्यात येते.

प्राथमिक उपचार करणाऱ्याचे गुण :-

प्राथमिक उपचार करणारा व्यक्ती अपघाती व्यक्तीसाठी तारणहार असतो, कारण त्याने जर योग्य उपचार केले तर तो व्यक्ती वाचू शकतो. उपचार करणारी व्यक्ती केव्हाही समजदारीने आणि परिस्थिती अनुरुप व अपघाती व्यक्तीवर योग्य उपचार करणारी असावी नाही तर जखमाची इजा कमी होण्याऐवजी त्याची तीव्रता वाढते. त्यासाठी प्राथमिक उपचार करणाऱ्या व्यक्तीकडे पुढील गुण असणे गरजेचे असते.

१) **फ्लेशर साचेत असावा :-**

प्राथमिक उपचार करणारी व्यक्ती आपल्या कामात निपुण असावी, रोग्याची स्थिती आणि लक्षणे यावरुन इजा कोणत्या स्वरुपाची आहे हे ओळखण्यासाठी त्याने निरीक्षण शक्तीचा उपयोग करावयास हवा. तसेच त्याला दुर्घटना होण्याची कारणे व त्याचे लक्षण ओळखण्याचे ज्ञान असावे.

२) **साधन कुशलता :-**

फ्लेशरने केव्हाही उपलब्ध वस्तूचा पुरेपुर उपयोग करुन अपघाती व्यक्तीची जखम आणि इजा कमी करण्यासाठी तसेच दुर्घटनाग्रस्त व्यक्तीची दुखापत जास्त होणार नाही यासाठी साधनांचा पुरेपुर फायदा घेणे गरजेचे असते.

३) **धैर्यवान :-**

प्रथमोपचार करणारी व्यक्ती घाबरणारी नसावी, ती धिट आणि धैर्यवान असली पाहिजे, अपघाती व्यक्तीवर इलाज करताना धाडस असणे गरजेचे असते.

४) **तिक्ष्ण बुद्‌धी :-**

प्रथमोपचार करणारा व्यक्ती केव्हाही कुशाग्र आणि तिक्ष्ण बुद्‌धी असलेला असा असावयास पाहिजे. कारण कोणत्या जखमेला प्राधान्य द्‌यावे व कोणत्या जखमेवर प्रथम उपचार करावा याचे, इतकेच नव्हे तर साधनांचा योग्य उपयोग त्या व्यक्तीने करावयास पाहिजे.

५) **चतूर :-**

प्राथमिक चिकित्सा करणारी व्यक्ती चतूर असावी, कारण अपघाती व्यक्तीला जास्त प्रश्न न विचारता अपघाताचे कारण समजून घेणारा आणि लवकरात लवकर उपचार करणारा असावा.

६) **सहानुभूती :-**

प्रथमोपचार करणाऱ्या व्यक्तीने रोगी व दुर्घटनाग्रस्त व्यक्तीशी सहानुभूतीपूर्वक वर्तन केले पाहिजे, कारण रोगी व दुर्घटनाग्रस्त व्यक्ती घाबरलेल्या स्थितीत असतो अशा वेळी प्राथमिक चिकित्सा करणाऱ्या व्यक्तीने अपघातग्रस्त व्यक्तीचे मनोबल वाढवणे गरजेचे असते.

प्राथमिक चिकित्सा करणाऱ्या व्यक्तीची कर्तव्य :-

प्रत्येक व्यक्तीचे काही कर्तव्य असतात. मग शिक्षक असल्यास अध्यापनाचे कार्य चांगल्या प्रकारे करणे, सैनिक असल्यास देश संरक्षणाचे कार्य करणे. तसेच प्राथमिक चिकित्सा करणाऱ्या व्यक्तीचे कर्तव्य पुढीलप्रमाणे आहेत-

१) **परिस्थिती अनुरुप वर्तन करणारा:-**

प्राथमिक चिकित्सा करणाऱ्या व्यक्तीने परिस्थिती सजमून घेणे गरजेचे असते. त्या व्यक्तीने अपघाताचे गांभीर्य लक्षात घेऊन वर्तन करावयास हवे.

२) **अपघात स्थळापासून दूर करणे :-**

अपघात घडल्यानंतर त्याच्या कारणाचा शोध घेणे गरजेचे असते व त्यानुसार व्यक्तीवर उपचार केला पाहिजे.

३) **रोगाचे निदान आणि उपचार करणे :-**

अपघातग्रस्त व्यक्ती शुद्धीवर आहे किंवा नाही हे प्रथम प्रथमोपचारकाने बघितले पाहिजे. जर रोगी बेशुद्ध अवस्थेत असेल तर त्याला लवकर शुद्धीवर आणण्याचे प्रयत्न करावेत. शुद्धीवर आल्यानंतर इजा कोणत्या भागाला आहे आणि कशा स्वरुपाची आहे त्यानुसार त्यावर ताबडतोब उपचार करण्यात यावा.

४) **एकाच ठिकाणी उपचार करणे :-**

दुर्घटना ही एकाच व्यक्तीला होईल असे नाही, तर ती अनेक व्यक्तीसोबत सुद्धा होऊ शकते. अशा परिस्थितीमध्ये सर्व व्यक्तींना एकाच ठिकाणी उपचार करणे हे प्रथमोपचारकाचे आद्य कर्तव्य आहे.

५) **उपचारास विलंब करु नये :-**

रोगाची कारणे समजल्यानंतर त्या इजांना प्राधान्य देऊन त्या प्रमाणात उपचार करण्यात यावा.

प्रथमोपचार करण्यासाठी आवश्यक गोष्टी :-

१) दुर्घटना ज्या ठिकाणी घडली असेल अशा ठिकाणी लवकर सहाय्यता पोहचवणे.
२) अपघाती व्यक्तीला खुल्या हवेत न्यावे.
३) रोगी व्यक्तीचा श्वास घेण्याचा मार्ग मोकळा करावा.
४) प्राथमिक उपचाराचे सर्व सामान एकाच वेळेस सोबत न्यावेत.
५) रक्तस्त्राव होत असल्यास त्वरीत बंद करण्याचा प्रयत्न करावा.
६) श्वासोच्छवास बंद असल्यास कृत्रीम श्वासोच्छवास द्यावा.
७) विषबाधा झाली असल्यास विष बाहेर पडेल असे उपाय करावेत.
८) शॉक लागल्यास त्यावर त्वरीत उपचार करण्यात यावेत.
९) शरीराच्या ज्या भागाला इजा झाली असेल अशा भागाला आराम मिळावा अशा स्थितीत ठेवावे.

प्रथमोपचारासाठी लागणारे साहित्य :-

अपघात कधी घडेल हे सांगता येत नाही. त्यासाठी सार्वजनिक ठिकाणी जसे- शाळा, महाविद्यालय, रेल्वे स्टेशन, बस स्टॅन्ड, खेळाचे मैदान, पोहण्याचे तलाव अशा ठिकाणी अपघात हे होतच असतात. त्यामुळे तातडीने उपाय करता यावेत यासाठी प्रथमोपचार पेटी असणे फार गरजेचे असते आणि त्या पेटीमध्ये रुई, विविध आकाराच्या पट्ट्या, सेफ्टीपीन, चिमटे, कार्बोलिक अॅसीड, नवसागर, टॉवेल, साधे ग्लास, चुना, साबण, मिठ, गोळ्या, औषधी असणे गरजेचे असते.

संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट्ये :-

१) राष्ट्राच्या विकासात आरोग्यवान समाजाची निर्मिती करणे.
२) सशक्त भारताच्या निर्मितीत चांगल्या समाजाचे विचार रुजविणे.
३) समानतेतून राष्ट्रीय एकात्मता जोपासणे.
४) राष्ट्रात व देशात मदतीची भावना विकसीत करणे.
५) प्रथमोपचाराच्या माध्यमातून समाजात सामाजिक सलोखा जोपासणे.
६) सहकार्याची भावना विकसीत करणे.
७) दुर्घटना टाळण्यासाठी सामाजिक प्रबोधन करणे.
८) प्रथमोपचाराचे महत्त्व पटवून सांगणे.

संशोधन लेखाचे गृहितके :-

१) मानवी विकासाबाबत आपली वाटचाल कायदा निर्मितीत पुढे व अंमलबजावणीत मागे आहे.
२) आरोग्यभिमुख शिक्षण, कौटुंबिक पाठबळ आणि राजकीय दबावमुक्त प्रशासकीय वातावरण अनिवार्य आहे.
३) मानवी विकासाचे मूळ उदारमतवादी विचार व सुधारणा परंपरेत दडले आहे.

निष्कर्ष :-

१) राष्ट्राला व देशाला समृद्ध बनविण्यासाठी.
२) राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चांगले संबंध प्रस्थापित होतात.
३) सामाजिक विकास साधला जातो.
४) शारीरिक गरजांची पूर्तता होते.
५) अधिक कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी.
६) मानसिक विकास योग्य तऱ्हेने करण्यासाठी.
७) शरीराची वाढ योग्य होण्यासाठी.
८) रोगापासून व्यक्तीला मुक्त ठेवण्यासाठी.
९) स्वत:चे व राष्ट्राचे रक्षण करण्यासाठी.
१०) स्पर्धेत होणाऱ्या इजांचे प्रतिबंध.

संदर्भ :-

१) प्रा. के.एन. गंदगे, प्रा. मारतळे- आरोग्य शिक्षण, योग व प्रथमोपचार, समर्थ पब्लिकेशन, नांदेड.
२) रमेशचंद्र कंवर- स्वास्थ्य शिक्षण.
३) के.के. वर्मा- स्वास्थ्य शिक्षण.
४) प्रा. मोहनकुमार सरपाते- शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि पाया- हर्षद पब्लिकेशन, जंगमवाडी, नांदेड.

राष्ट्रीय राजकारणांवर प्रादेशिक पक्षांचा वाढता प्रभाव

डॉ. नितीन आहेर
प्राचार्य व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कला महाविद्यालय, बीडकिन.

"राजनीतीक दल आधुनिक राजनीति के आधार स्तंभ है।" - एम. न्यूमैन

"राजनीतिक दल उन मनुष्यों का एक समूह है जो कुछ निश्चित सिद्धातों के आधार पर, जिनसे वे सहमत है, अपने संयुक्त प्रयत्नों से राष्ट्रीय हित को आगे बढाने के लिए संगठीत रहते है"

- एडमंड बर्क

Introduction :

स्वातंत्र्यानंतर भारताने उदारमतवादी लोकशाहीबरोबर संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. येथील भौगोलिक आणि सांस्कृतिक वैविध्य लक्षात घेऊन घटनाकारांनी बहुपक्ष पद्धतीचा अवलंब करुन आधुनिकतेचा पाया रचला. वास्तविकरित्या लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांना महत्त्वाचे स्थान आहे. जसे कि, Without political Parties there will be not successfull democracy. 26 जानेवारी 1950 पासून भारतात संविधानाचा प्रत्यक्षपणे अंमल सुरू झाला आणि 1952 मध्ये लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणूका झाल्या. सर्वात मोठा राजकीय पक्ष म्हणून 'राष्ट्रीय काँग्रेस' उदयास आला. तथापि जनसंघ, समाजवादी पक्ष, मार्क्सवादी पक्ष यांचा प्रभाव मात्र नगण्य होता.

सन 1967 पासून काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव ओसरला आणि प्रादेशिक व स्थानिक पातळीवर छोट्या-मोठ्या राजकीय पक्षांचा उदय झाला. दुसऱ्या बाजूस 1969 मध्ये काँग्रेस पक्षाचे विभाजन झाले. 1. इंदिरा काँग्रेस 2. संगटना काँग्रेस. 1975 मध्ये इंदिरा गांधींनी आणीबाणी घोषित केली, त्याचा परिणाम म्हणून सरकार कोसळले. पुन्हा 1977 मध्ये लोकसभेच्या निवडणूका झाल्या आणि विरोधी पक्ष राहिलेल्या 'जनता पार्टी' चे सरकार सत्तेवर आले. श्री. मोररजी देसाई यांच्या अध्यक्षतेखाली जनता पार्टीमध्ये लोकदल, संघटना काँग्रेस, जनसंघ आणि समाजवादी पक्ष यांचा समावेश होता. आपापसातील समन्वयाचा अभाव, योग्य मार्गदर्शनाच्या अभावी चार पक्ष मिळून बनलेले जनता पक्षाचे सरकार 15 जुलै 1979 मध्ये गडगडले.

1980 मध्ये लोकसभेच्या निवडणूका झाल्या आणि काँग्रेस पक्ष पूर्ण बहुमताने सत्तेवर आला. यावेळी छाटी-मोठी राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक पक्ष निष्प्रभ ठरली. जसे की लोकदल -41, मार्क्सवादी - 35, जनता पार्टी - 31 इ.

प्रादेशिक पक्षांचा प्रभाव 1996- 1999, 2004 च्या लोकसभा निवडणुकीतील वृद्धींगत झालेला दिसतो. अनुक्रमे 1996-97 मध्ये राष्ट्रीय स्तरावर कोणत्याही राजकीय पक्षाला बहुमत नसल्याने सरकार कोसळले आणि एकाच वर्षात देशाने तीन पंतप्रधानाचा अनुभव घेतला. त्यात एच. डी. देवेगौडा, आय. के. गुजराल आणि अटल बिहारी वाजपेयी यांचा समावेश होता. केवळ घटक पक्षाच्या असंतुष्टपणामुळे अटल बिहारी वाजपेयी याचे तेरा दिवसाचे सरकार पडले. तद्नंतर 1999 मध्ये तामिळनाडूच्या मुख्यमंत्री जयललिता यानी पाठिंबा काढून घेतल्याने वाजपेयी सरकार कोसळले. (तेरा महिने)

2004 लोकसभा निवडणूकीमध्ये कांग्रेस पक्षाने राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक पातळीवरील कार्यरत असणाऱ्या पक्षांना सोबत घेऊन गठबंधन करुन 'संयुक्त पुरोगामी आघाडी' ची स्थापना केली. (United Progreive Aliance) यात (R.J.D, DMK, NCP, PMK, TRS, JMM, LJP, MOMK, AIMIM, P.D.P IUML, RPI (A), RPI (G), KC (J) याचा समावेश होतो.

दुसरीकडे भाजप प्रणीत 'राष्ट्रीय लोकशाही आघाडी' (National Democratic Aliance) ची स्थापना केली. यात SAD, BJD, SS, JD (U), NTC, NPF, MNF, IFDP. इ. पक्षाचा समावेश होता. प्रादेशिक पक्ष उदयास येण्यास काही घटक कारणीभूत ठरले आहेत. ती म्हणजे राष्ट्रीय पक्षाची चुकीची ध्येय - धोरणे व त्याची अंमलबजावणी, भांडवलदार जमीनदार वर्गास (उच्च जाती) पक्षामध्ये अधिक प्रतिनिधित्व, वलयांकित पक्षीय नेतृतव, घराणेशाही, सत्तेचे विकेंद्रीकरण एस.सी, एस.टी, ओ. बी. सी. यांचा राजकारणातील अल्प प्रमाणात सहभाग इ.

याचा परिणाम असा झाला की, उपेक्षित घटकांमध्ये सामाजिक व राजकीय जनजागृती होऊन आपण देखील आपले प्रश्न घेऊन राजकारणात यावे या हेतूने प्रादेशिक पक्ष उदयास आले. शिवाय प्रादेशिक अस्मिता, प्रादेशिक असमतोल, योग्य पतिनिधित्वाचा अभाव ही देखील स्थिति कारणीभूत ठरली. या आणि इतर घटनाप्रक्रियेचा अभ्यास आपण प्रस्तुत लेखात खालीलप्रमाणे करणार आहोत.

Key words - Regional, Aliance, Back ground, Democratic, Reginal - partics, Intension ect.

Objectives :

1. राष्ट्रीय राजकारणाचा आढावा घेणे.
2. प्रादेशिक पक्षाच्या उदयाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
3. प्रादेशिक पक्षाच्या उदयास कोणते घटक जबाबदार ठरले यांचा अभ्यास करणे.
4. प्रादेशिक पक्षांचा राष्ट्रीय राजकारणांवर काय परिणाम होत आहे याचे विश्लेषण करणे.
5. भारतीय संघराज्य आणि प्रादेशिक पक्ष यांची साधक-बाधक चर्चा करणे इ.

Research Methodology -

प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी मी संशोधक राष्ट्रीय राजकारणात प्रादेशिक पक्ष का उदयास येत आहेत. यांचा शोध घेण्यासाठी निरीक्षणात्मक, विश्लेषणात्मक आणि अनुमानात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करणार आहे. तसेच प्रादेशिक पक्षाच्या वाढीवर शासकीय तथा अशासकीय स्तरावर प्रसिद्ध झालेले अहवाल एकत्रीत करुन त्यांचे विश्लेषण केले जाईल. शासन स्तरावर प्रादेशिक पक्ष वाढीवर काही उपाययोजना केल्या आहेत का? या संदर्भातील Data Collection (तथ्य संकलन) करुन त्याचे सविस्तर स्पष्टीकरण देणार आहे.

विषय प्रवेश:

भारतीय राजकारणात 80-90 च्या दशकात अनेक प्रादेशिक राजकीय पक्ष उदयास आले. यामुळे देशातील राजकीय ध्रुवियकरणास प्रारंभ झाला. यामुळे एक चांगली बाब अशी झाली की, लोकांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व मिळण्यास आरंभ झाला. पण दुसऱ्या बाजूस असे दिसून आले की, जर अशा प्रकारे प्रादेशिक पक्ष आपापले स्थानिक प्रश्न घेऊन पुढे येऊ लागले तर घटनेअंतर्गत

स्वीकारलेले संघराज्याचे तत्व संपुष्टात येते की काय, अशी स्थिती निर्माण होत आहे. राष्ट्रीय सरकारे दुबळी बनली तर संघराज्यास धोका पाहोचतो. घटनाकारांना याची जाणीव होती म्हणून घटनेत पहिल्याच कलमात असा उल्लेख केला - 'भारत पूर्ण संघराज्य नसून राज्याचा संघ आहे.'[1] India That is Bharat - Artical - 01 And there shall be India is a union of state.' त्यातून कोणत्याही राज्यात सहजासहजी संघराज्यातून बाहेर पडता येणार नाही. स्वायत्त राज्याची मागणी करता येणार नाही. भाषिक अस्मिता, प्रादेशिक असमतोल, यामुळे दक्षिणेकडील तसेच ईशान्य पूर्व व मध्य भारतातील काही राज्यांनी वेगळे राज्य निर्माण करण्याची मागणी लावून धरली आहे.

प्रादेशिक पक्षाच्या मुळाशी भाषिक तत्व आहे. या विषयी डॉ. आंबेडकर म्हणतात, भाषावार प्रांत रचनेच्या नावाखाली बहुसंख्यांक समुदाय शक्तीचा दुरुपयोग करुन अल्पसंख्यांक जातींना दाबून टाकेल. याच्याकरिता भाषावार प्रांत निर्मितीच्या मागे त्याचे निरीक्षण व त्यावर नियंत्रण करणाऱ्या उपयांवर सुद्धा विचार करण्याची आवश्यकता आहे.[2]

वेगळे प्रादेशिक पक्ष आणि राज्य निर्माण होण्यामागील वास्तव बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्पष्ट केले होते. संकुचित वृत्तीने निर्माण झालेले राज्य अथवा पक्ष निरपेक्षपणे राज्य अथवा समाजाचा विकास करतीलच असे नाही त्याची प्रचिती आजदेखील आपणास येत आहे. (उत्तर - मध्य भारत आणि दक्षिण, ईशान्य पूर्वेकडील राज्य)

खरे पाहता राजकीय पक्ष आणि लोकशाही यांचे परस्परपूरक नाते आहे. डॉ. आंबेडकर देखील म्हणायचे की, "लोकशाही सक्षम करावयाची असेल तर राजकीय पक्ष असणे जरुरीचे आहे. त्याचबरोबर सत्तारुढ पक्षांतर अंकुश ठेवण्यासाठी विरोधी पक्ष देखील असणे गरजेचे आहे.[3] ज्याशिवाय लोकशाहीचा गाढा पुढे जाऊ शकत नाही. भारतीय संघश्राज्याच्या दृष्टीने हे फार महत्त्वाचे वाटते. कारण भारत हा विविध जाती, धर्म, पंथ, भाषा, प्रदेश, असणारा देश आहे. तेव्हा राज्यघटनेत स्वीकारलेले सांघिकतेचे तत्व कायम राखणे आपले कर्तव्य ठरते.

भारतीय संघराज्यात उदयास येणारे विभिन्न राजकीय पक्ष आणि अधून-मधून अलग राज्याची मागणी यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय राजकारणांवर नकारात्मक परिणाम होत आहे. जसे की, राज्यघटनेतील 1. मानवतावादी तत्वाचे उल्लंघन 2. निवडणूक काळातील संकुचित राष्ट्रवाद 3. जातीचे राजकीयीकरण आणि 4. हिंसा व भिती चे वातावरण.[4]

ही बाब भारतीय संघराज्य आणि लोकशाहीला देखील बाधा आणणारी आहे. यावेळी बाबासाहेबांच्या विचारांची आठवण होते. ते म्हणतात, प्रगलभ लोकशाही हीच लोकशाही भारतीय संघराज्यास वाचवू शकेल. त्यासाठी 'राजकीय साक्षरतेची' गजर (Political Literacy) व्यक्त केली.

"Problem arose when no party could secure enough mejority to form a singal party goverment and in such circumstances the alternative was the co-alition or multi - party government this sitution invariably idea to some change in the traditional paradigm of parliamentary democracy."[5] जेथे एका पक्षाचे बहुमतातील शासन सत्तेत नसेल तर अशावेळी व्यापक स्वरूपात अनेक पक्षांचे मिळून अर्थात आघाडी सरकार निर्माण

होईल. ही बाब संसदीय शासन पद्धतीच्या परंपरेला छेद देणारी आहे. यात अपवाद म्हणून वर्तमान परिस्थितीत मागील दहा वर्षात भारतीय जनता पक्षाचे पूर्ण बहुमताचे सरकार सत्तेवर आले.

प्रसिद्ध पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत लॉर्ड ब्राइस देखील असे म्हणतो की, त्याच्या (In modern Democracy (1921)) या पुस्तकात "That a government formed by a coalition of parties is bound to be weak because of the unstable and conflicting charector of the come promise involved."[6] जेथे आघाडी शासन असलेल्या शासनाकडून स्थिर शासनाची हमी मिळू शकणार नाही. कारण ते शासन अशक्य आणि अस्थिर असते. अशा शासनाकडून कोणतीही वनपूर्ती होऊ शकत नाही. तेव्हा स्थिर सरकार केवळ बहुमत असणारा पक्ष देऊ शकतो. भारतीय जनता पक्षाच्या नेतृत्वाखाली मागील दहा वर्षापासून सरकार अस्तित्वात होते. पण या पक्षाच्या नेतृत्वाने संसदीय परंपरेला छेद देण्याचा प्रयत्न केल्याने स्थिरता निर्माण करण्याऐवजी अस्थिरता आणि असुरक्षितता निर्माण केली याचे पर्यावसान सन 2024 मध्ये झालेल्या लोकसभेच्या सार्वजनिक निवडणूकात या पक्षास स्पष्ट बहुमत मिळू शकले नाही. आता त्यांना (BJP) शासन बनवण्यासाठी इतर घटक पक्षाची मदत घ्यावी लागली आहे. अधून-मधून घटक पक्षाचे नेतृत्व चंद्राबाबू नायडू आणि नितीशकुमार विशेष राज्याचा दर्जा देण्याची मागणी करत असतात.

राजकीय पक्षाची कार्य :

लोकशाही राजकीय पक्ष महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. नव्हे तर त्यांच्या हातीच संघराज्याची व्यवस्था असते. प्रामुख्याने राजकीय पक्ष पुढील कार्ये करतात. 1. निवडणूका लढविणे 2. सरकार स्थापन करणे 3. विरोधी पक्षाची भूमिका पार पाडणे 4. लोकांना राजकीय शिक्षण प्रदान करणे 5. जनतेच्या प्रश्नांकडे शासनाचे लक्ष वेधणे 6. शासन चालविणे इ.

भारतीय राजकारण दिवसेंदिवस अस्थिर आणि अकार्यक्षम होत आहे. याचे कारण म्हणजे राज्य तसेच राष्ट्रीय पातळीवरील युती वा आघाडी शासन सत्तेवर येत आहे. घटक पक्षांना योग्य न्याय दिला नाही तर शासनाला दिलेला पाठिंबा काढून घेतात. जसे की, माजी पंतप्रधान अटल बिहारी वाजपेयी यांचे केंद्रातील सरकार 13 दिवसात कोसळले (1996-97) यामुळे निर्माण होणारी व राजकीय अस्थिरता लोकशाहीला मारक आहे.[7]

सत्तारूढ अथवा विरोधी पक्षातील नेतृत्वाचे वर्तन देखील संविधानिक मूल्यास बाधक ठरू शकते, पर्यायाने लोकशाहीस माजी सांसद श्री माधवराव सिंधिया ने 8 अगस्ट 1991 में सदन में कहा था, "कोई भी पार्टी का नेता चाहे वो किसी भी धर्म के हो यदी देश को धर्म के नाम पर बाँटना चाहता है, तो नि:संदेह राष्ट्रहीत के खिलाफ काम कर रहे है और मेरे शब्दकोश में उनके किए देशद्रोही के अलावा और कोई परिभाषा नहीं."[8]

वरील विधान आजदेखील भारतीय नेतृत्वात लागू पडते. आपले राजकीय हित साध्य करण्यासाठी अतिशय खालच्या पातळीवर जाऊन राजकारणात, जातीमध्ये द्वेष निर्माण करण्याचे काम करतात. याचा प्रत्यय भारतात स्थानिक पक्ष दबाव गट व नेतृत्व यांच्याकडून होताना दिसतो. म्हणून अशावेळी डॉ. आंबेडकरांचे शब्द मला आठवतात, "जोपर्यंत सामाजिक घडण तुम्ही बदलत नाही, तोपर्यंत कोणतीही सुधारणा घडवून आणणे असंभव आहे. या बद्दल मला मुळीच शंका नाही.

जातीच्या आधारावर कोणत्याही योजनेची इमारत उभारता येणार नाही. तुम्ही राष्ट्र निर्माण करु शकत नाही अथवा चारित्र्य संपन्न पिढी तयार करु शकत नाही. तुम्ही जातीच्या आधारावर काहीही करायला जाल तर ते कोसळून पडल्याशिवाय राहणार नाही.[9]

यासाठी बाबासाहेबांचा विचार असा होता की भारतीय संघराज्याच्या दृष्टीने संघ राज्यामध्ये संतुलन साधणे हे एकसंघ संयुक्त राज्याच्या स्थापनेकरीता आवश्यक आहे. जर असमानतेत फरक हा खूपच असेल तर याने केवळ अविश्वास, द्वेष आणि भेदभाव वाढील लागेल, एवढेच नव्हे तर देशाची सुरक्षितता सुद्ध धोक्यात येईल.[10]

बाबासाहेबांनी व्यक्त केलेली ही भिती आजदेखील कमी-अधिक प्रमाणात विशेषत: निवडणूकीच्या काळात याचा प्रत्यय येतो. ही बाब निंदणीय आहे. मला असे वाटते की, मागील काही वर्षात भारतीय संघराज्यात ज्या-ज्या प्रदेशातून अलगत्वाची मागणी समोर येत आहे. नवीन राज्य स्थापन करयाची मागणी समोर येत आहे. यास हे देखील घटक कारणीभूत आहेत. 1. सामाजिक आणि आर्थिक मागासलेपण 2. इतर राज्याच्या तुलनेत नगण्य आर्थिक विकास 3. राजकीय नेतृत्वाचा स्वार्थी दृष्टीकोन 4. स्थानिक भाषेला दिले जात असलेले दुय्यम स्थान आदी.

विशेषत: निवडणूकीच्या काळात राजकीय पक्ष आपणास हवा असलेला मतदार संघ निर्माण करुन बहुसंख्यांक जात समुहांच्या हिताचे राजकारण व हितरक्षण करण्याच्या उद्देशाने संकुचित राजकीय दृष्टीकोन अंमलात आणत आहेत.[11]

या प्रक्रियेत महाराष्ट्र, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार, गुजरात ही राज्य अधिक प्रमाणात सामिल आहेत. जमीनदार, भांडवलदार, उच्च जाती आपला प्रभाव समाजावर कायम राहावा यासाठी वरील कृत्य करतात. यातून प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे अल्पसंख्यांक समाज तसेच राष्ट्रहितावर दूरगामी परिणाम होत आहे.

संघराज्य, लोकशाही, राजकीय पक्ष, निवणूका, शासन हे सर्व घटक सुस्थितीत असावे यासाठी वृत्तपत्रे कार्य करतात. वर्तमानपत्राच्या महत्त्वावरूनच वृत्तपत्राना लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ असे म्हटले जाते. प्रो. डेव्हिड ह्यूम यांच्या शब्दात जनसंचार ही बतलाता है कि राजसत्ता या शासन कि व्यवस्था का आधार क्या होना चाहिए? सरकार का रूप क्या होना चाहिए, स्वेच्छाचारी राजा या सैनिक अधिकारियों का शासन ही स्वतंत्र और लोकप्रिय सरकार हो जनसंचार माध्यम से ही इसका पता चलता है।"[12]

म्हणून भारतीय संघराज्य वाचवण्याची जबाबदारी केवळ शासन कर्त्यावर राजकीय पक्ष यावर नसून त्या देशातील वृत्तमानपत्रे कशाप्रकारे लोक शिक्षणाचे काम करतात. समाजाचे प्रश्न वृत्तपत्रातून कशाप्रकारे व्यक्त करतात. यावरून देखील लोकशाहीचे स्वरुप स्पष्ट होते.

थोडक्यात भारतीय संघराज्यावर वर्तमान परिस्थितीत उदयास येत असलेल्या नवनवीन राजकीय पक्षाचा प्रभाव वाढत आहे. त्यामुळे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येत आहेत. तरी पण गेल्या 75 वर्षात एकसंघ भारतीय संघराज्य टिकून आहे. याचे सर्व श्रेय जाते ते भारतीय संविधानास

सारांश :

सदरील संशोधन लेखाच्या विश्लेषणावरुन आपणास असे दिसून येते की, राष्ट्रीय राजकारणावर प्रादेशिक पक्ष प्रभाव पाडत आहेत. शिवाय यामुळे देशातील समाजजीवन सुद्‌धा प्रभावीत होत आहे. जिथे राज्यघटनेने देशातील सर्वांना समान हक्क दिले. सत्तेत सहभागी होण्याची संधी दिली आणि उदारमतवादी लोकशाहीच्या माध्यमातून भारतीय संघराज्य भक्कम करण्यासाठी जी कायद्‌याची संहिता दिली ती संरक्षित करणे प्रत्येक भारतीयाचे कर्तव्य आहे. उपाय म्हणून मला असे सांगावेसे वाटते की, लोकसंस्था, प्रसार - प्रचाराची साधने, राजकीय पक्ष, दबाव गट, विविध खाजगी संस्था या सर्वांनी भारतीय लोकशाहीस बळकटी देण्याचे काम करावे. संकुचित विचारापेक्षा सहिष्णु वृत्तीने अनुसरन केले तर भारतीय संघराज्य कायम टिकून राहिल.

संदर्भ सूची :

1. Dr. B. R. Ambedkar, State on Lingustic, Rodge Publicatin, Nagpur, p. 10
2. कित्ता, पृ. 5
3. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची गाजलेली भाषणे, खंड - 18, पृ. 302
4. A. K. Tripathi, Regional Politics in India, Murari Lal & sons Ansari Road, Darya Ganj, New Delhi - 110002 P. 45
5. N. Jose Chander, Coalition Politics, the Indian experiernce consept publication com new Delhi - 110059, P. 01
6. कित्ता, पृ. 04
7. कित्ता, पृ. 4-5
8. के कृपाशंकर चौबे, पत्रकारिता के उत्तर आधुनिक चरण, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली - 110002, प्रथम संस्करण, 2003 पृ. 40
9. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, जातीसंस्थेचे उच्चाटन, आनंद प्रकाशन, जयसिंगपूरा, औरंगाबाद, पृ. 67
10. उपरोक्त संदर्भ क्रमांक 01 मधून, पृ. 17
11. उपरोक्त संदर्भ क्रमांक 04 मधून, पृ. 52
12. के. डॉ. सुरेश अग्रवाल, जनसंचार माध्यम, नमन प्रकाशन, नई दिल्ली, 110002, पृ. 12

मी शिक्षक बोलतोय.......

करुणा बाबुराव मोहिते
विज्ञान विषय शिक्षिका, जि. प. केंद्रशाळा निगडी ता. शिराळा जि. सांगली.

"विधीलिखित असे की आपण शिक्षकी पेशात यावे, दुःख अंतरी गिळून सारे चांदणे शिंपीत जावे"........

भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉक्टर सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांचा 5 सप्टेंबर रोजी जन्मदिन शिक्षक दिन म्हणून उत्साहात साजरा केला जातो. त्यानिमित्ताने प्रथम आई-वडील, गुरुजन, समस्त शिक्षक रुपी देवांना माझे नमन.

आयुष्याला कलाटणी देणारी प्रेरणा, ध्येयपूर्तीसाठी मार्ग दाखवणारी दिशा, कधी बिकट परिस्थितीत प्रेमाची साथ तर कधी कौतुकाचे गोड शब्द तर कधी हातावर बसणारा छडीचा मार...... शिक्षक म्हणजे चांगले संस्कार करणारी मूर्ती.... शिक्षक म्हणजे एक समुद्र ज्ञानाचा, पवित्र्याचा, एक आदरणीय प्रत्येक व्यक्तीच्या मनातला शिक्षक.... अपूर्णाला पूर्ण करणारा ....शब्दांनी ज्ञान वाढवणारा अशा या शिक्षकाची कथा व कर्म कहानी त्याच्याच तोंडून ऐकूया म्हणून मी विषय मांडत आहे" मी शिक्षक बोलतोय......मी
शिक्षक बोलतोय.........

मी एक शिक्षक बोलतोय शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे सर्वश्रेष्ठ प्रभावी साधन आहे पण खरे पाहता प्रत्यक्षात शिक्षण प्रक्रियेमध्ये राबणाऱ्या शिक्षकाचे आजच्या स्थितीमध्ये समाजाच्या मनात काय स्थान आहे, याचा खरोखर अभ्यास केला तर मोठी भ्रमनिराशाच होते शिक्षकांची आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, मानसिक अशी चोहोबाजूंनी होणारी कुचंबना तो सहन करत आपले कर्तव्य पार पाडण्याच्या प्रयत्नात शिक्षक सर्व त्रास सहन करत आहे.

मी म्हणजे एक शिक्षक, शिक्षक म्हणजे प्रचंड सहनशीलता, नम्रता असणारी एक आदर्शवाद जपणारी अशी एक गरीब व प्रामाणिक व्यक्तिमत्व आहे. अशा प्रकारची एक प्रतिमा आम्हा शिक्षकांची समाजात झालेली आहे. पूर्वीच्या काळात शिक्षकांना गुरुचे सर्वात उच्च स्थान असायचे .गुरुची देवाप्रमाणे पूजा केली जायची. परंतु आजच्या या तंत्रज्ञानाच्या युगात मात्र त्यांचे काम खूप आव्हानात्मक झाले आहे. तंत्रज्ञान दिवसेंदिवस प्रगती करत आहे .जग तंत्रज्ञान वेगाने विकसित होत आहे तेथे नवनवीन तत्वे पुढे येत वाटत. त्यातून नवनवीन संकल्पना उपक्रम विद्यार्थ्यांना आम्हालाही ट्रेनिंग दिले जातात. रोज आम्हीही नवनवीन गोष्टींचा अभ्यास करून विद्यार्थ्यांपुढे सादर करत असतो.

कोविड 19 म्हणजेच कोरोना विषाणूच्या साथीमुळे जगात लोक डाऊन करण्यात आले त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण सुरू करण्यात आले, त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण विद्यार्थ्यांना कशा पद्धतीने द्यावे याबाबत शिक्षकांची कसरत सुरू झाली. भारतात 15 लाख शाळा बंद करण्यात आल्या त्यामुळे 26 कोटी विद्यार्थी घरी बसले. त्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण केल्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता त्याचबरोबर कोरोना काळात शिक्षकांना माझे कुटुंब माझी जबाबदारी सर्वेक्षण, चेक पोस्ट द्यावी, लसीकरण ड्युटी

अशी विविध कामे करावी लागत होती. सध्या कोरोनाची समस्या ही आटोक्याची आहे असे मानले पण या संकटाला शैक्षणिक समस्यांची बाजू आहे हे सुद्धा लक्षात घेणे आवश्यक आहे. सर्वात जास्त संभ्रमाचे वातावरण हे शिक्षण क्षेत्रातच आहे. एवढा संभ्रम मी माझ्या आयुष्यात यापूर्वी कधी पाहिला नाही शाळा कधी सुरू होणार याबाबत कधीच निश्चित माहिती नाही. त्यात ऑनलाईन शिक्षणामध्ये अनेक अडचणी मोबाईल, रेंज, बॅलेन्स अशा अनेक समस्यांना तोंड देत विद्यार्थ्यांचे शिक्षण शिक्षकांनी तारेवरची कसरत करत चालू ठेवले. या सर्व परिस्थितीत शिक्षकाची व विद्यार्थ्यांची मानसिक स्थिती कशी असेल त्याचा गेलेला वेळ त्याची भरपाई कशी करता येईल.

त्यामध्ये सांगली जिल्हयात मॉडेल स्कूल ची संकल्पना आकार घेत आहे. शाळेच्या भौतिक सुविधा, बांधकाम, लोकसहभागातून पूर्ण करावयाचे वाटत. शाळेतील विविध उपक्रम, शासकीय उपक्रम स्पर्धा, लोकसहभागासाठी धावपळ यामध्ये शिक्षक खूपच भरडला जात आहे आणि विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता कुठेतरी दुर्लक्षित होत असल्याचे जाणवते या चिंतेने आजच्या शिक्षकांची खूपच गालमेल होत आहे. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्याकडे जाण्यासाठी व शिकवण्यासाठी वेळ मिळावा ही सुविधा जिवाच्या आकांतापासून विनवणी करणारा शिक्षक शासनापुढे व अवाजवी कामामुळे हतबल झाला आहे. शिक्षकांनी केलेल्या चांगल्या कामाची अधिकारी वर्गाने दखल घेऊन कौतुकाची थाप द्यावी म्हणजेच शिक्षक प्रोत्साहनाने अजून जोमाने काम करेल परवाच एक शासकीय जीआर वाचला त्यामध्ये गणेशोत्सवासाठी गावी येणाऱ्या चाकरमान्यांची चहापानासाठी व वाहतुकीचे नियोजन करण्यासाठी शिक्षकांना ड्युटी दिले बाबतचे आदेश होते. अशी कामे शिक्षकांना देऊ नयेत शिक्षकांना अशी कामे देऊन त्यांचा अवमान् केला जात आहे याची दखल शासनाने घ्यावी. शिक्षकांना योग्य सन्मान देऊन त्याचे समाजातील स्थान उंचावणे गरजेचे आहे.

शिक्षक आपले प्रत्येक काम प्रामाणिकपणे व इमानदारीने करत आहेत त्याला शाबासकीची थाप मिळणे गरजेचे आहे.

माझ्या मते जगाचे भविष्य घडविणाऱ्या शिक्षण या अत्यंत महत्त्वाच्या गुंतवणुकीकडे अत्यंत महत्त्वपूर्ण दृष्टिकोनातून पाहने गरजेचे आहे. त्यासाठी आपल्या देशातील शिक्षण विभाग व प्रशासन यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे

शिक्षकांना प्रशासनाचे धारेवर धरणारे आदेशाचे पालन करत असतानाच समाज- पालक यांच्या अपेक्षांना सामोरे जावे लागते. शाळेमधील ऑनलाईन- ऑफलाइन माहिती शालेय पोषण आहार, जनगनना, निवडणूक, सर्वेक्षण, विविध उपक्रम अशी अनेक कामे करावी लागतात. शाळेमधील शिक्षकांची कमतरता यामुळे गुणवत्तेबाबत पालकांना तोड द्यावे लागते. या सर्वामुळे शिक्षक वर्ग खचून गेला आहे. अशैक्षणिक कामे व माहित्यांचा तगादा बंद झाल्याखेरीज शाळेची गुणवत्ता पालकांच्या अपेक्षा आणि मॉडेल स्कूल संकल्पना साकार होऊ शकणार नाही याचा प्रशासनाने गंभीर विचार करावा अशी शिक्षक म्हणून कळकळीची विनंती आहे आम्हाला शिकवू द्या..... आम्हाला शिकवू द्या......

Study of Momordica Charantia L. a Medicinal Vegetable

M. A. Bangar
Department of Botany,
Netaji Subhashchandra Bose college, Nanded. Dist. Nanded.

Abstract

Momordica charantia L. (bitter melon) is a popular bush that has traditional use as a supplement in the treatment of various diseases with its rich bioactive ingredient content.

In traditional treatments, plants are applied in a variety of forms, either directly or prepared by isolation and / or enrichment of biologically active ingredients. The plant has common pharmacological potential, including antimicrobial, antimutagenic, antidiabetic, antioxidant, antilipolytic, hypoglycemic, anticancer, antimicrobial, antiviral and hepatoprotective activities. This study provides a short of the traditional and medicinal uses of given medicinal vegetable

Keywords: Momordica charantia, Bitter melon, Traditional Medicine.

INTRODUCTION

All parts of the Momordica charantia L. (bitter melon) plant from the Cucurbitaceae family have bitter taste. Members of the Cucurbitaceae family have medicinal and nutritionally beneficial plants that contain many components with pharmacological activity. M. charantia is rectangular like and looks like a small cucumber. The young fruit becomes emerald green and turns orange yellow when it ripens. The seeds are reddish in color. Despite being of Asian origin, it has a wide distribution in various parts of the world, including Central and South America and Africa2 . M. charantia contains many biologically active compounds such as glycosides, oils, alkaloids, proteins, triterpenes, saponins and steroids.

Unripe fruits are a storage of vitamin C, but also have phosphorus, Vitamin A, and iron content. Bioactive compounds are isolated from fruit, seeds and leaves of the plant. As a result of phytochemical analysis studies on M. charantia plant, it was determined that the plant contains cardiac glycoside, alkaloid, tannin, falconoid, saponin and steroid group chemicals. Phytosterol groups with up to 30 carbon atoms in total have been reported to have anticancer, atherosclerotic, anti-inflammatory and antioxidant activities. Terpenoid derivatives are known to have anti-inflammatory and anticancer activities. Six new triterpenoids isolated from M. charantia have been reported to cause up to 72.4% blockade and no cytotoxicity on proliferation of vascular smooth muscle cells. Thus, it has been noted that M. charantia is rich in supportive bioactive molecules in the treatment of cardiovascular diseases through inhibition of proliferation of vascular smooth muscle cells . M. charantia has high level of fatty acids. It contains fatty acids, that reduce the risk of developing cardiovascular disease such as omega3 . It has been reported that the fatty acid content may act as antimicrobial agents against bacteria and fungi. Phenolic compounds containing coumarins, phenolic acids, lignins, tannins, lignanes and flavonoids are among the secondary metabolites that are abundant in the plant1. Phenolic compounds in M. charantia have important activities such as antimicrobial, antioxidant, anticancer and anti-HIV-1 activities. These activities of M. charantia, which is a plant species rich in biological activity, are thought to originate from rich complex chemical compounds such as flavonoids, tannins, carbohydrates, resins, terpenoids, anthraquinones, saponins, sterols, phylobatamines, amino acids, glycosides, fatty acids and phenolic compounds. Bioactive compounds can be extracted with the help of many different organic solvents using traditional extraction techniques and new technological techniques. Polysaccharides are primary active ingredients that perform various pharmacological activities of M. charantia. There are studies investigating the blood sugar levels of the polysaccharides isolated from the plant and their biological activities on the regulation of antioxidant, antibacterial, antitumor and immune system

functions. protein isolated from seeds, has been proposed as the agent responsible for antiviral and antineoplastic properties . charantia's chemicals responsible for hypoglycemic action are a mixture of steroidal saponins known as charantins, alkaloids and insulin-like peptides. Therefore, it is recommended to consume charantia fruit extracts for antihyperglycemic activity . It is known that M. charantia provides a very good supportive treatment in the treatment of diabetes in lowering blood glucose levels, in the treatment of inflammatory wounds, in nutritive disorders such as stomach and intestines. It is also known to be used as a supportive in the treatment of various infections, in preventing tumor formation, in the treatment of measles, hepatitis, HIV and AIDS viruses, in the treatment of diseases such as infertility, gastrointestinal cramps, cancer, eczema and psoriasis. α- and β- momarcharin are two proteins in the M. charantia that are known to inhibit the AIDS virus. It is known to use both internally and externally for the prevention of worms and parasites locally for the treatment of wounds. Ripen fruits are used for traditional therapies for skin wound healing externally and against to peptic ulcer internally . Studies on antidiabetic, antitumor, antioxidant, antileukemic, antibacterial, immune stimulant, anthelmintic, antiviral, antimutagenic, hypocholesterolemic, antiulcer, anti-inflammatory, insecticidal, hypotriglyceridemic, hypotensive and anti mycobacterial properties of M. charantia are common.

It has been reported that M. charantia polysaccharides have a neuroprotective effect that can reduce neuronal death caused by thrombin in primary hippocampal neurons. The hepatoprotective effect of M. charantia water soluble polysaccharides has been investigated on the CCl4 liver damaged mouse model, and it has been shown that plant water soluble polysaccharides can reduce mouse serum ALT damage to 10.6% and AST damage to 30.7% 104. In another study, the effects of pectic polysaccharide supplement isolated from M. charantia against female reproductive toxicity and infertility triggered by sodium arsenite in Wistar rats were investigated. Pectic polysaccharide has been reported to significantly reduce ovarian and uterine lipid peroxidation and the formation of reactive oxygen species from sodium arsenite by regulating superoxide dismutase, catalase and glutathione peroxidase activities. It has been noted that pectic polysaccharide therapy reduces sodium arsenite toxicity by modulating S-adenosine methionine pool components such as B12, folate and homocysteine. Thus, a successful fertility was reported in rats receiving supplements instead of infertile condition.

MAP30 isolated from M. charantia has been reported to inhibit the HIV viral integrase and cause irreversible relaxation of superhelix viral nucleic acids. These changes caused by the MAP30 protein have been reported to prevent viruses from integrating themselves into host cell genomes .

Toxicity

Although there have been many studies on M. charantia, strong enough, randomized, placebo controlled clinical trials are needed to properly determine safety and effectiveness before being routinely recommended. It is likely to cause additional side effects, especially when taken with other glucose-lowering agents. There are no other data on pediatric dosages. Convulsions and hypoglycemic coma were observed in two children, whose glycemia decreased strongly 1-2 hours after M. charantia tea was given on an empty stomach. It has been reported as the most serious side effect known to humans. Other known side effects of M. charantia are the reduction of fertility in mice, an increase in γ-glutamyltransferase and alkaline phosphatase levels and headaches in possible damage to the development of the fetus in pregnant diabetic patients due to the teratogenicity of the seed extract and fruit extract cardiac toxicity.

Conclusion

More studies are needed where M. charantia extracts or bioactive chemicals isolated from the plant are combined with chemotherapeutic drugs to see if they increase drug effectiveness or reduce side effects. There is also a gap in the field of clinical testing of all activities. Few clinical studies on M. charantia focused only on the effects on type 2 diabetes and were performed on a small number of subjects. Better clinical studies are needed on hyperglycemic efficacy.

In addition, plant efficacy should be verified by increasing in vitro, in vivo and well-organized clinical trials in other areas where its use has traditionally been reported. It is known that the use of M. charantia herb together with the drugs used in the treatment of diabetes causes rapid decreases in blood sugar. Better safety studies are needed to perform the safety tests of the plant, to clarify the side effects and to adjust the doses in a controlled manner.

References

1. Basch E, Gabardi S, Ulbricht C. Bitter melon (M. charantia): a review of efficacy and safety. American Journal of Health-System Pharmacy. 2003;60(4):356-359.
2. Lij W, Veseras J. Drug Discovery and Natural products: end of an era or an endless frontier?[J]. Science. 2009;325(5937):161-165.
3. Ding X. Development of polymorphic microsatellite loci in M. charantia (Cucurbitaceae) and their transferability to other cucurbit species. Scientia horticulturae. 2012;140:115-118.
4. Choi JS, Kim HY, Seo WT, Lee JH, Cho KM. Roasting enhances antioxidant effect of bitter melon (M. charantia L.) increasing in flavan-3-ol and phenolic acid contents. Food Science and Biotechnology. 2012;21(1):19-26.
5. Yaldız G, Sekeroglu N, Kulak M, Demirkol G. Antimicrobial activity and agricultural properties of bitter melon (M. charantia L.) grown in northern parts of Turkey: a case study for adaptation. Natural product research. 2015;29(6):543-545.
6. Mada S, Garba A, Mohammed H, Muhammad A, Olagunju A, Muhammad A. Antimicrobial activity and phytochemical screening of aqueous and ethanol extracts of M. charantia L. leaves. Journal of Medicinal Plants Research. 2013;7(10):579-586. Oragwa Leonard N, Efiom Otu O, Okwute Simon K. Phytochemicals, anti-microbial and free radical scavenging activities of M. charantia Linn (Palisota Reichb) seeds. African Journal of Pure and Applied. 2013;7(12):405-409.
7. Ramprasath VR, Awad AB. Role of phytosterols in cancer prevention and treatment. Journal of AOAC International. 2015;98(3):735-738

दलित साहित्य: जाणिवा, प्रेरणा आणि विद्रोह

प्रा. राजेश गणपत देसले
सहाय्यक प्राध्यापक
मराठी विभाग, जी. पी. पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, भिवंडी, ठाणे.

गोषवारा:

नाकारलेल्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय हक्कांच्या लढयातून 'दलित साहित्य' प्रवाह पुढे आला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षित दलितांच्या समाजाप्रती संवेदना जागृत झाल्या, नवीन दृष्टीकोन रूजला. सामाजिक प्रश्नांकडे बघण्याच्या 'जाणिवा' संवेदनशील तितक्याच टोकदार बनल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळे 'प्रेरणा' मिळाली. लिहिण्याची उर्मी निर्माण झाली. दलितांचे जगणेच लेखन झाले, मुळात हा साहित्य प्रवाह चळवळीतून आलेला असल्याने त्यात वैचारिक आक्रमकपणा जाणवतो. तोच पुढे 'विद्रोह' म्हणून पुढे आला. प्रस्तुत शोधनिबंधातून दलित साहित्यामागील 'जाणिवा' त्या निर्माण होण्यामागची 'प्रेरणा' आणि प्रेरणेतून आलेला 'विद्रोह' मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्यात १९६० नंतर उदयास आलेल्या विविध साहित्य प्रवाहांमध्ये 'दलित साहित्य' हा साहित्य प्रवाह आपल्या सामाजिक जाणिवा, प्रेरणा आणि विद्रोहामुळे इतर साहित्य प्रकाराहून वैशिष्टयपूर्ण ठरला. या साहित्य प्रवाहाच्या मुळाशी मागील शतकातील विविध सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक घडामोडी आहेत. शतकानुशतके अन्याय सहन केल्यानंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महान विचारांची प्रेरणा घेऊन दलित साहित्य उदयास आले आहे. तथागत गौतमबुद्ध, संत कबीर, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना दलित साहित्यात प्रेरणा स्थान मानले गेले आहे. त्यातूनच 'दलित साहित्य' प्रवाहाला सध्या 'फुले–आंबेडकरी प्रेरणेचे साहित्य' या नावाने ओळखले जाते. 'दलित साहित्य' प्रकाराच्या मुळाशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सारख्या प्रचंड विद्वान आणि वैश्विक साहित्यिकाचे अधिष्ठान आणि प्रेरणा असल्याने दलित साहित्य फक्त भारतातच नव्हे, तर बदलत्या काळात विश्वस्तरावरही चर्चिला जात आहे.

वर्षानुवर्षे गावकुसाबाहेर जीवन जगणाऱ्या अडाणी आणि अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिकदृष्टया सतत उपेक्षित राहिलेल्या समाजाविषयीच्या जाणिवा 'दलित साहित्य' प्रकारामध्ये पाहायला मिळतात. आयुष्यभर नकार, दु:ख, अपमान, लाचारी, गुलामगिरी, शोषण आणि वेदना सहन करून हा वर्ग जगत आला या सर्वांना छेद देऊन विद्रोह करण्यास 'दलित साहित्य' शिकवते. चातुवर्ण्य व्यवस्थेने लादलेली गुलामी नाकारून माणसाला माणूस म्हणून वागवण्याचा ध्यास धरते. समता, बंधुता, प्रज्ञा, शील आणि करुणा या मूल्यांचा पुरस्कार करते.

समाजवादी, जीवनवादी आणि नीतिवादातून दलित साहित्यविषयक वेगळी वैचारिक भूमिका हे दलित साहित्य प्रकाराचे वैशिष्टय राहिले आहे. 'कविता' या साहित्य प्रकारामधून दलित साहित्यिकांनी प्रथम दलित जाणिवांना प्रभावीपणे मांडल्या. या नंतर कथा, कादंबरी, नाटक, आत्मकथा या साहित्य प्रकारामधून दलित साहित्य अधिक समृद्ध होत गेले.

दलित साहित्य: संकल्पना व स्वरूप:

दलित साहित्याच्या निर्मितीच्या मुळाशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अथक कार्य, विचार आणि तत्वज्ञान आहे. डॉ. बाबासाहेबांनी दलितांच्या उद्धारासाठी दिलेल्या अनेक लढयांमुळे दलित समाजाचे आत्मभान जागृत झाले. त्यांच्यात नवचैतन्य निर्माण झाले. जीवनविषयक जाणिवांमध्ये आमुलाग्र बदल घडून आला. सामाजिक आणि राजकीय जाणिवा तीव्र बनल्या. वर्षानुवर्षे अज्ञान अंधकारात बुडालेला समाज जागृत होत गेला. शोषण करणाऱ्या वर्गाविषयी चीड निर्माण झाली. आत्मभानातून आत्मशोधाला बळ मिळू लागले. ती चीड साहित्यातून प्रकट होऊ लागली. संताप, विद्रोह, नकार आणि वेदना दलित साहित्याचा गाभा बनला. दलित साहित्य शोषितांचा हुंकार

असल्याने इतर साहित्य प्रकारापेक्षा तो वैशिष्टयपूर्ण ठरतो. परिणामी इतर कोणत्याही साहित्य प्रकारामध्ये आपल्याला दलित साहित्यामध्ये असलेली तीव्रता अभावाने पाहायला मिळते.

तथागत गौतम बुद्धांची शिकवण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराची प्रेरणा हा दलित साहित्याचा मूलभूत आधार आहे. परिणामी समाजातील अन्याय, अत्याचार, शोषण आणि विषमता याविरूद्ध बंड पुकारते. लोकशाही, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि मानवतावाद अशा मानवी मूल्यांचा पुरस्कार करत असल्याने दलित साहित्यात त्याचे प्रतिबिंब पाहायला मिळते. वर्षानुवर्षे सहन केलेल्या अत्याचारांना दलित साहित्यामुळे वाट सापडली. कदाचित त्यामुळे दलित साहित्य आक्रमकपणे पुढे आले. मानवी मूल्यांशी बांधिलकी जोपासून, माणसांचे माणूसपण नाकारणाऱ्या प्रथांविरोधात दलित साहित्य आसूड ओढते.

'दलित साहित्य' हा शब्दप्रयोग 'मराठवाडा (दि. अं. १९६९) यामध्ये आयोजित करण्यात आलेल्या परिसंवादामध्ये प्रथम करण्यात आला. असे काही जण मानतात. या परिसंवादामुळे 'दलित साहित्य' या शब्दप्रयोग जनमानसात रूळला असला तरी, तो पूर्वीपासून वापरात होता. पहिल्या संमेलनात यासंबंधी ठराव देखील झाला होता. या परिसंवादामधील आण्णाभाऊ साठे यांचे भाषण 'दलित साहित्याला' दिशा देणारे ठरले.

दलित म्हणजे नेमके कोण?

'दलित' कोणाला म्हणावे आणि 'दलित साहित्य' कशाला म्हणावे यासंबंधी वेगवेगळी मते आहेत. आर्थिक विषमतेचा बळी असलेला 'कामगारवर्ग' आणि सामाजिक विषमतेचा बळी झालेला 'अस्पृश्य' समाज या दोन्ही 'दलितां'च्या जीवनाचा समावेश करून घेणारे आणि त्यांच्या उद्धाराची दिशा दाखवणारे, मार्क्सवाद आणि आंबेडकरवाद हयांचा समन्वय ज्यात घडलेला आहे. अशा तत्वज्ञानाची प्रेरणा असलेले साहित्य निर्माण होणे इष्ट आणि आवश्यक आहे. असा विचार डॉ. स. दा. कऱ्हाडे यांनी मांडला आहे. याशिवाय 'दलित' या शब्दाच्या अर्थासंबंधी विविध समीक्षकांनी देखील विचार मांडलेले आहेत. त्यातून विषम मूल्यांवर आधारित आणि पिळवणूकीचा पुरस्कार करणाऱ्या भारतीय समाजव्यवस्थेत आखून दिलेल्या चाकोरीप्रमाणे जीवन जगणारे धनदरिद्री, ज्ञानदरिद्री आणि म्हणूनच शक्तीहीन, सत्ताहीन, लाचार दीनदुबळे असे जे लोक ते सर्व 'दलित' होय. अशी व्याख्या करता येते.

दलित साहित्यासंबंधी काही महत्वाच्या व्याख्या:

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी–'दलित हा मानवी प्रगतीत सर्वात मागे पडलेला आणि मागे रेटलेला सामाजिक वर्ग आहे.

बाबुराव बागूल– 'माणसांच्या मूक्तिचा पुरस्कार करणारे, माणसाला महान मानणारे, वंश वर्ण आणि जातिश्रेष्ठत्वाला कठोर विरोध करणारे जे साहित्य ते दलित साहित्य'

डॉ. म. ना. वानखेडे– 'दलित साहित्य म्हणजे दलित लेखकांनी दलितांविषयी निर्माण केलेले प्रक्षोभक विद्रोही साहित्य'

प्रा. यशवंत मनोहर– 'दलित साहित्य हे वर्ण आणि वर्गबळीचे साहित्य. बाबासाहेबांच्या वाणीचा हा वाङमयीन वणवा आहे. संस्कृतीने ज्यांची पोटे आणि मनेही उपाशी ठेवली त्या उपेक्षितांच्या हृदयाच, मेंदूचे हे जिवंत ललिताकार आहेत. या साहित्याच्या पोटी एका मानवकेंद्री सुसभ्य युगाचा गर्भ वादळी निकराने लढतो आहे.'

प्रा. दत्ता भगत–'आंबेडकरी विचार आत्मसात केल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या जीवनविषयक दृष्टीकोनाधारे स्वत:ला आणि स्वत:भोवतीच्या वास्तवाला जाणून घेण्याच्या उत्कट इच्छा शक्तीचा शब्दरूप आविष्कार म्हणजे दलित साहित्य'

दलित साहित्य जाणिवा:

माणसाचा कलाव्यवहार अथवा जीवनातील कोणताही आविष्कार असो, त्यातून आविष्कार कर्त्याच्या जीवन विशेषांनी युक्त भूमिका व्यक्त होत असते. विशिष्ट अभिप्रायातून जीवन व्यवहाराकडे पाहणारी ही भूमिका म्हणजेच 'जाणीव' होय. ही जाणीव कलेच्या संदर्भात कलावंताचे मार्गदर्शक तत्व असते. याचा संबंध कलाकृतीच्या प्रकृतीशी, तिच्या सामान्यत्वाशी अथवा मोठेपणाशी, चांगल्या वाईटाशी असतो. लेखकाचा प्रत्यक्ष जीवनविषयक दृष्टीकोण म्हणजे जाणीव. वैचारिक लेखातील जाणीव तार्किकेतून घडते, तर ललित लेखातून ती जीवनाच्या प्रत्यक्ष

अनुभवातून व्यक्त होते. त्यामुळे लेखकाच्या प्रतिभेने सर्जिलेली प्रत्येक कलाकृती ही वैशिष्ट्यपूर्ण आणि वेगळी ठरते.

मराठी साहित्यातील जाणिवांचा आढावा घेता येतो. प्राचीन मराठी साहित्याची जीवन जाणीव भगवद्‌गीतेतील भक्तीभावाला अनुसरणारी आहे. अर्वाचीन साहित्यात मात्र मराठी साहित्यात दोन परस्परविरोधी जाणिवा पाहायला मिळतात. एक प्राचीन मराठीची पूजनीय जाणीव असते, तर दुसरी तिच्या विरूद्ध उभी राहिलेली स्वातंत्र्यसमतावादी जाणीव असते. यातील पहिल्या जाणिवेचे नेतृत्व प्रारंभीच्या काळात चिपळूणकर—टिळकांनी केले, तर दुसऱ्या जाणिवेचे नेतृत्व फुले—आगरकर—केशवसुतांनी केले.

'दलित जाणीव' ही मराठी साहित्य इतिहासातील महत्वपूर्ण जाणीव ठरते, कारण या जाणिवेचे नाते आगरकर—केशवसुत जाणिवेशी आहे, तसेच ते फुले—कोल्हटकर जाणिवेशी देखील आहे. याशिवाय इतरत्र आढळत नसलेली वैशिष्टये देखील या साहित्य प्रवाहात आढळतात.

दलित जाणिवेचे स्वरूपनिश्चित करण्याचा प्रयत्न काही अभ्यासकांनी केलेला आहे.

'विवक्षित सामाजिक वास्तव, त्याची सुस्पष्ट कारणमीमांसा व त्या वास्तवाच्या परिवर्तनाचा आशावादी दृष्टीकोण हा दलित दृष्टीकोण होय. दलित दृष्टीकोण व त्याबद्दलची तीव्र आस्था म्हणजे दलित जाणीव.'— शरच्चंद्र मुक्तिबोध याच लेखात दलित जाणिवेला शरच्चंद्र मुक्तिबोधांनी वेगळया शब्दात मांडताना, दलित जाणीव जशी विद्रोहात्मक आहे, तशीच ती मूलत: आशावादी आणि क्रांतीकारी आहे जाणीव आहे. हे देखील मांडले आहे.

प्रा. नरहर कुरुंदकर यांनी दलित जाणीव पुढीलप्रमाणे मांडली आहे. 'दलित साहित्य ही मी केवळ वाङमयीन चळवळ समजत नसून ती एक जीवनदृष्टी आहे असे मी मानतो. प्रत्येक मानवाला स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि भीतीशून्य सुरक्षितता मिळाली पाहिजे अशा भूमिकेवरून निर्माण झालेली एक जीवनदृष्टी वाङमयात अभिव्यक्त होत आहे त्याला मी दलित साहित्य मानतो.'

ज्ञानेश्वरांपासून एकोणिसाव्या शतकापर्यंतचे साहित्य प्रामुख्याने हिंदू धर्माच्या आणि चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेच्या चौकटीत निर्माण झालेले साहित्य आहे. जरी ते धर्मातीत असले तरी, त्यात प्रामुख्याने मध्यमवर्गीय चित्रण पाहावयास मिळते. यामध्ये काही मोजक्या साहित्यिकांनी दलित प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न केला, पण तो किनाऱ्यावर राहून समुद्राची खोली अनुभवण्याचा प्रकार होता.

दलित साहित्य प्रेरणा:

दलित साहित्य प्रेरणांचा शोध घेताना अनेक मतमतांतरे पाहायला मिळतात. काही अभ्यासक दलित साहित्याचा उगम बुद्धकाळात शोधतात, तर काही चोखामेळा पर्यंत जातात. काहींना ही प्रेरणा महात्मा फुले यांच्यापासून मिळाली असे मानतात तर, किसन बनसोडे हे दलित कवींना दलित साहित्याचा जनक मानतात. या सगळया मतमतांतरांना विचारात घेता लक्षात येते की, ज्यांनी दलितांच्या अन्याय अत्याचार आणि शोषणाविरूद्ध आपल्या लेखणीने वाचा फोडली ते सर्वजण दलित साहित्याचे प्रेरणास्त्रोत ठरतात.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर —

मात्र बहुतांश विचारवंत आणि अभ्यासक वस्तुनिष्ठदृष्टया 'दलित साहित्याचे उगमस्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे विचार, त्यांची जीवनदृष्टी आणि त्या अनुषंगाने त्यांनी केलेल्या चळवळी यामध्ये सापडते.' असे नमूद करतात. दलित समाज आज हालअपेष्टांच्या आणि त्यागाच्या अग्निदिव्यातून चालला आहे, पण त्यातून गेल्याशिवाय त्याला मोठेपणा मिळणार नाही. असे डॉ. बाबासाहेबांचे मत होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बंडखोर लेखणीने आणि क्रांतीकारी, तेजस्वी वाणीने दलित समाजात जनजागृतीचे मौलिक कार्य केले. सोबतच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व राजकीय क्षेत्रात देखील जनमानसात जागृती होण्याची निकड त्यांनी लक्षात घेऊन त्यांनी या संदर्भात दिशा ठरवून नियोजनपूर्वक धोरणे आखली. दलितांना देखील इतराप्रमाणेच जगण्याचा अधिकार आहे. ही गोष्ट त्यांनी समाजमनात खोलवर रूजवली. दलितांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला. वर्षानुवर्षे पशुपातळीवर जगणाऱ्या दलित समाजाला त्यांनी मनुष्यत्वाची जाणीव करून दिली. माणूस म्हणून जगण्यास प्रेरीत केले. आजपर्यंत दलित व दलितेतर समाजातील समाजसुधारकांना जे कार्य करता आले नाही. ते डॉ. बाबासाहेब

आंबेडकरांनी केले; म्हणूनच दलित लोकजीवनाची व दलित साहित्याची प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार आणि साहित्यामध्ये आहे असे म्हणता येईल.

शिक्षितांच्या दलित जाणीव प्रेरणा—

दलित साहित्य प्रवाहात 'दलित जाणीव' महत्वाची आहे. दलित जाणीव म्हणजे, 'दलित जीवनाच्या परिवर्तनाचा आशावादी दृष्टीकोन, दलित जीवनातील दु:खे तरलतेने टिपण्याची प्रवृत्ती, तसेच सामाजिक बांधिलकीशी असणारे अतुट नाते होय.' हीच जाणीव दलित साहित्याचा आधार ठरली. विविध समीक्षकांनी मांडलेल्या विचारांचा परामर्श घेतल्यावर हे स्पष्ट होते की, दलित साहित्य हे समाजातील जाणिवेचा प्रत्यय आणून देणारे साहित्य आहे. दलित संवेदनशीलता, जीवनविषयक दृष्टीकोन व दलित मानसिकता स्वीकारणारी ही जाणीव आहे. आशावादी दृष्टकोनातून ही जाणीव दलित साहित्यातून झिरपत राहते. शोषण विषयक जाणीव व शोषण निर्मूलनाचा विचार हया या जाणिवेच्या दोन बाजू आहेत. तसेच दलित जाणीवच या साहित्याचा मूळ आधार आहे. शिवाय या जाणिवेच्या केंद्रस्थानी 'माणूस' असल्याने ती जाणीव सामाजिक संघर्षाशी बांधली गेली आहे. त्यामुळे दलित साहित्य चळवळ ही व्यक्तीकेंद्री चळवळ न राहता सामाजिक चळवळ बनून प्रभावीपणे पुढे आली.

बदलत्या जीवन धारणेमधून आलेल्या प्रेरणा—

भारतात अनेक अनिष्ट प्रथा चालू होत्या. त्यात दलित समाज पूर्णपणे भरडला गेला. अनेक बंधनामुळे या समाजाची प्रगती होऊ शकली नाही. दलित समाजाला बहिष्कृत अथवा अस्पृश्य म्हणून ओळखले जाई. त्यांचा स्पर्श विटाळ मानला गेला. महार ही अस्पृश्य गणल्या गेलेल्या जातीमधील एक जात होती. डॉ. भीमराव आंबेडकर याच जातीतून आले. त्यांनी स्पृश्य—अस्पृश्यतेचा खोलवर अभ्यास केला. जनमाणसात क्रांती निर्माण केली. शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा हा मूलमंत्र दिला. त्या प्रेरणेने दलितांची जीवनधारणा बदलून गेली. नवी सुशिक्षित पिढी लिहू लागली. अन्याय अत्याचारांना वाचा फुटू लागली. त्यातूनच दलित साहित्याला आकार मिळाला. मुळात दलित साहित्याची निर्मिती ही वैचारिक भूमिकेतून झालेली आहे. हया भूमिकेने माणसाच्या शोषणाला विरोध केला. अर्थात त्यामुळे शोषणांच्या विरोधात लिहिणारे दलित साहित्यिकांचे प्रेरणा बनले. केशवसुत, कोल्हटकर, वरेरकर व मुक्तीबोधादी साहित्यिकांबद्दल आदरभाव व्यक्त केला आहे. याशिवाय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मार्क्स, महात्मा फुले आणि गौतम बुद्धांकडून दलित साहित्याला आत्मभान व्यक्त करणारा विचार प्राप्त झालेला आहे.

दलित साहित्य विद्रोह:

भारतातील चातुवर्ण्य व्यवस्था त्यात वर्षानुवर्षे भरडला गेलेला दलित समाज आपले आत्मभान जागृत झाल्यावर मवाळ भूमिका न घेता अत्यंत आक्रमकपणे समाजव्यवस्थेविरूद्ध उभा राहिला. गौतम बुद्धांची शिकवण आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांशी समतोल साधत दलित साहित्याने विद्रोहाची भूमिका अंगिकारली. नकार आणि विद्रोह हे आत्मभानातून आलेले असल्याने त्याला वैचारिक बैठक होती. शतकानुशतके सहन केलेल्या अन्यायाला केलेला प्रतिकार होता. हा विद्रोह मुख्यत्वे: धर्म, रूढी, परंपरा, संस्कृतीला श्रेष्ठ मानून त्या आधारे दलितांना वर्षानुवर्ष गुलाम ठेऊ पाहणाऱ्या व्यवस्थेवरचा हा विरोध होता.

विद्रोहाचे स्वरूप—

दलित साहित्य प्रवाह इतर भारतीय साहित्य प्रवाहामध्ये विशेष प्रभावशील राहिले आहे, कारण काल्पनिक जगाच्या पलिकडे अस्सल गावकूसाचे चित्रण यामध्ये होते. शतकानुशतकाच्या माणसाच्या माणूसपणाची लढाई होती. चातुर्वण्यांनी लादलेली गुलामी उलथवून टाकण्याची जाणीव होती. अस्वस्थ करणाऱ्या जाणिवेला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिशा दिली. प्रेरणा जागविली, परिणामी नकार आणि विद्रोहाने 'दलित साहित्य' चेतून उठले. नवस्फूर्ती निर्माण झाली. आपले जगणं ज्यांनी नाकारलं, त्या परंपरांना, त्या अमानवीय रूढींना छेद दिला. खरंतर, दलित साहित्य कुण्या व्यक्ती विरोधात नव्हते. तर व्यवस्थेने आपले हक्क नाकारले, त्या व्यवस्थेविरूद्ध होते. विषमतेविरूद्ध होते. सामाजिकदृष्टया समान समाजव्यवस्था निर्माण करणे हे या साहित्य प्रवाहाचे मुख्य उद्दीष्टे होते.

दलितांना नेहमीच सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनापासून दूर ठेवले गेले. अस्पृश्यतेच्या नावाखाली त्यांना शिक्षणापासून वंचित ठेवले गेले, परिणामी वर्षानुवर्षे उच्चवर्णियांकडून दलितांना शारीरिक आणि मानसिक

गुलामी सहन करावी लागली. भारत स्वातंत्र्य झाला. १९५० मध्ये संविधानाची निर्मिती झाली. सर्व भारतीय नागरिकांना एक समान अधिकार प्राप्त झाले; परंतु तरिही स्पृश्य—अस्पृश्य हा भेदभाव मिटला नाही. चातुर्वर्ण्याची उतरंड तशीच अबाधित होती. तिला छेद देण्यासाठी गावकूसाबाहेर राहून शिकलेल्या दलित लेखकांनी आवाज उठवायला सुरूवात केली. त्यातून दलित आंदोलने सुरू झाली. रिपब्लीकन पक्ष, महाराष्ट्र दलित साहित्य संघ, महाराष्ट्र बौद्ध परिषद, महाराष्ट्र बौद्ध साहित्य सभा इत्यादी संस्थांनी दलित चळवळी पुढे नेल्या.

त्याच दरम्यान बाबूराव बागूल यांच्या विद्रोही कविता प्रसिद्ध झाल्या. या कवितांमधून प्रस्थापितांविरूद्ध चीड, संताप अत्यंत दाहक शब्दात व्यक्त होताना दिसतो.

'ज्यांनी चूक केली इथे जन्म घेण्याची
त्यांनीच ती सुधारली पाहिजे
देश सोडून अथवा भीषण युद्ध करून'

या शब्दांत त्यांनी विद्रोह व्यक्त केला आहे. संघर्ष करावाच लागेल असे त्यांच्या कवितेचा बोध होता. त्यांच्या 'मी जात चोरली होती' या कथासंग्रहाने मराठी साहित्य विश्वाला हादरे दिले होते. त्यामुळे कित्येक लिहित्या हातांना बळ मिळाले.

समारोप:

एकंदरित दलित साहित्यात अनेक स्थित्यंतरे घडली, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या वैचारिक आणि वैश्विक विद्वानाचे नेतृत्व दलित चळवळींना पुढे घेऊन गेले. मराठवाडयामधील 'मिलिंद महाविद्यालय' या चळवळींचे केंद्र बनले. त्यातून शिक्षणाचा प्रचार प्रसार होऊ लागला. तत्कालीन 'अस्मिता' सध्याचे 'अस्मितादर्श' या त्रैमासिकातून सांस्कृतिक संघर्ष आणि वाङमयीन समस्यांवर चर्चा होऊ लागली. त्यातून दलित साहित्य प्रवाहाला बळ मिळाले. 'जाणिवा' तीव्र झाल्या, अंतस्थ 'प्रेरणा' मिळू लागली आणि विषमतेचे बुरूज ढासळवण्यासाठी 'विद्रोहा'चे सुरूंग लागत गेले.

संदर्भ—

१. दलित साहित्य एक अभ्यास, संपादक, अर्जुन डांगळे
२. दलित साहित्य, अभ्यासपत्रिका क्रमांक— ९ मुंबई विद्यापीठ, डिसेंबर २०२१
३. दलित साहित्य— रा. भि. जोशी
४. दलित साहित्य सिद्धांत आणि स्वरूप— यशवंत मनोहर
५. दलित साहित्य आणि सौंदर्य (समीक्षा)— डॉ. लिंबाळे शरणकुमार
६. दलित साहित्य दिशा आणि दिशांतर—भगत दत्ता
७. दलित साहित्य आजचे क्रांतीविज्ञान— बाबुराव बागूल

Role Of Industries In Economic Development

Dr. Sanjaykumar Machhinda Kamble
Head Department Of Commerce
Arts, Science And Commerce College Badnapur. Dist- Jalna.

Introduction :

Industry, group of productive enterprises or organizations that produce or supply goods, services, or sources of income. In economics, industries are generally classified as primary, secondary, tertiary, and quaternary; secondary industries are further classified as heavy and light. The production side of business activity is referred as industry.

It is a business activity, which is related to the raising, producing, processing or manufacturing of products. The products are consumer's goods as well as producer's goods. Consumer goods are goods, which are used finally by consumers. E.g. Food grains, textiles, cosmetics, etc. Producer's goods are the goods used by manufacturers for producing some other goods. E.g. Machinery, tools, equipments, etc. Expansion of trade and commerce depends on industrial growth. It represents the supply side of market. The term industry refers to that part of the business activity which is concerned with:

1. Extracting materials like coal, iron ore, petroleum (called extractive industry);
2. Processing and converting raw materials into finished products like soap, bread, fans, machines, cement (called manufacturing industry); and
3. Construction activity like buildings, dams, bridges, roads (called construction industry).

Thus, the activities of human beings engaged in extraction, production, processing, construction and fabrication of goods come under industry. In another sense, industry means a group of factories usually specializing in a particular product line. For example, all those factories which produce cotton textiles together constitute cotton textile industry. All the cement factories together constitute cement industry.

Classification / Types Of Industries :

There are various types of industries. These are mentioned as follows:-

(i) Primary Industry:

Primary industry is concerned with production of goods with the help of nature. It is a nature-oriented industry, which requires very little human effort. e.g. Agriculture, farming, forestry, fishing, horticulture, etc. An Industry An Agricultural Farm

(ii) Genetic Industry: Genetic industries are engaged in re-production and multiplication of certain spices of plants and animals with the object of sale. The main aim is to earn profit from such sale. e.g. plant nurseries, cattle rearing, poultry, cattle breeding, etc.

(iii) Extractive Industry: Extractive industry is concerned with extraction or drawing out goods from the soil, air or water. Generally products of extractive industries come in raw form and they are used by manufacturing and construction industries for producing finished products. e.g. mining industry, coal mineral, oil industry, iron ore, extraction of timber and rubber from forests, etc.

(iv) Manufacturing Industry: Manufacturing industries are engaged in transforming raw material into finished product with the help of machines and manpower. The finished goods can be either consumer goods or producer goods. e.g. textiles, chemicals, sugar industry, paper industry, etc.

(v) Construction Industry: Construction industries take up the work of construction of buildings, bridges, roads, dams, canals, etc. This industry is different from all other types of industry because

in case of other industries goods can be produced at one place and sold at another place. But goods produced and sold by constructive industry are erected at one place. (vi) Service Industry: In modern times service sector plays an important role in the development of the nation and therefore it is named as service industry.

Advantages Of Industry :

1. Strong and balanced economy, Due to the Indian economy being based on agriculture, industrial development is necessary to make it uncertain and unbalanced2
2. Industrial development, helpful in agricultural development, is also very important for agricultural development; alternative businesses can be made available through industrial development, and the burden of the increasing population on agriculture can be reduced. This will solve the problem of subdivision and fragmentation of holdings, and advanced means will be made available for agricultural development
3. The productivity of the means of production can be increased by industrial development. The use of machines and specialisation increases the productivity of labour. The per unit cost can be reduced by mass production using machines.
4. Rapidly increasing unemployment in the country can be easily solved by industrial development in the country and by providing alternative employment opportunities.
5. increase in per capita income because machines are utilised in the industry as opposed to agriculture, productivity is higher. Industrialisation also creates more job options, which raises household income.
6. Increase in national income, The abundant resources available in the country can also be used only through industrial development. Therefore, industrialisation will increase the national income.
7. Improving the standard of living Industrial development will increase the income of the people, increase the national income and at the same time, it will be possible to produce different types of goods and services in the country using the standard of living of the people will improve. Western countries like America, France, Germany etc., have become so prosperous and powerful today because of industrialisation.
8. Increase in savings and investment an important advantage of industrialisation would be that it would increase savings and investment. People start investing their income in productive work by cutting down on expenditure. This inculcates the habit of saving, which is essential for the economic development of the country.
9. All-round development of society Industrialization is essential for the all-around development of the individual and society. Due to this, many essential qualities, such as regularity, scientific outlook, technical progress, dutifulness, hard work etc., are created in man.
10. There is a special need for industrialisation for the security of the country. In the present era, many types of weapons and equipment related to war are required. We get this war material only from industries.

Role Of Industries In Economic Development

1. Modernisation of Industry: Industrial development is necessary for modernisation of agriculture. In India, agriculture is traditional and backward. The cost of production is high and productivity is low. We need tractors, threshers, pump sets and harvesters to modernise agriculture. To increase productivity, we need chemical fertilizers, pesticides and weedicides etc. These are all industrial products. Without industrial development, these goods cannot be

produced. Agricultural products like jute, cotton, sugarcane etc. are raw materials. To prepare finished products like flex, textiles and sugar etc. we need industrialisation. So industrial development is necessary for modernisation of agriculture.

2. Development of Science and Technology: Industrial development encourages the development of science and technology. The industrial enterprises conduct research and develop new products. Ethanol in the form of biofuel is an example of industrial development. Industry conducts research on its wastes and develops byproducts like biodiesel from Jatropha seeds. Due to industrialisation, we have made progress in atomic science, satellite communication and missiles etc.
3. Capital Formation: Acute deficiency of capital is the main problem of Indian economy. In agricultural sector, the surplus is small. Its mobilisation is also very difficult. In large scale industries, the surplus is very high. By using external and internal economies, industry can get higher profit. These profits can be reinvested for expansion and development. So industrialisation helps in capital formation.
4. Industrialisation and Urbanisation: Urbanisation succeeds industrialisation. Industrialisation in a particular region brings growth of transport and communication. Schools, colleges, technical institutions, banking and health facilities are established near industrial base. Rourkela was dense forest but now is ultra modern town in Orissa. Many ancillary units have been established after setting up of big industry.
5. Self-reliance in Defence Production: To achieve self-reliance in defence production, industrialisation is necessary. During war and emergency dependence on foreign countries for war weapons may prove fatal. Selfreliance in capital goods and industrial infra-structure is also necessary. Atomic explosion at Pokhran (Rajasthan) and Agni Missile are examples of industrial growth.
6. Importance in International Trade: Industrialisation plays an important role in the promotion of trade. The advanced nations gain in trade than countries who are industrially backward. The underdeveloped countries export primary products and import industrial products. Agricultural products command lower prices and their demand is generally elastic. While industrial products command higher values & their demand is inelastic. This causes trade gap. To meet the deficit in balance of payments we have to produce import substitute products or go for export promotion through industrial development.
7. Use of Natural Resources: It is a common saying that India is a rich country inhabited by the poor. It implies that India is rich in natural resources but due to lack of capital and technology, these resources have not been tapped. Resources should be properly utilized to transform them into finished industrial products. The British people took India's cheap raw-materials for producing industrial goods in their country. India was used as a market for their industrial products. So India fought with poverty and England gained during industrial revolution. Hence industrialisation plays important role for proper utilisation of resources.
8. Alleviation of Poverty and Unemployment: Poverty and unemployment can be eradicated quickly through rapid industrialisation. It has occurred in industrially advanced countries like Japan. The slow growth of industrial sector is responsible for widespread poverty and mass unemployment. So with fast growth of industrial sector, surplus labour from villages can be put into use in industry.

9. Main Sector of Economic Development: Industry is viewed as leading sector to economic development. We can have economies of scale by applying advanced technology and division of labour and scientific management. So production and employment will increase rapidly. This will bring economic growth and capital formation.
10. Fast Growth of National and Per Capita Income: Industrial development helps in the rapid growth of national and per capita income. The history of economic development of advanced countries shows that there is a close relation between the level of industrial development and the level of national and per capita income. For instance, the share of industrial sector to national income was 26% and the per capita income in year 2000 was 36,240 dollar in USA. The share of agriculture in the same year was only 2%. In Japan, the share of industrial sector in her GDP was 36% and her per capita income was 36210 dollar. In India due to industrialisation, the contribution of industrial sector to GDP has gone upto 28.5% in 2000-01 and per capita income has risen to Rs. 16,486 in 2000.
11. Sign of Higher Standard of Living and Social Change: A country cannot produce goods and services of high quality in order to attain decent living standard without the progress of industrial sector

Conclusion:

Industries are the lifeline of any economy and thus has the potential to be harnessed in an efficient manner to realise the dream of making India Super economy. Policy focusing on medium to long term impacts need to be envisaged upon by keeping near term objectives in mind. The industrial sector plays a crucial role in the overall economic growth of a country. It contributes to increased production, fixed investment, exports, employment, and capacity utilization. Industrial development is highlighted as strategically important for the overall economic development of a country.

References:

1. ^ *Norton, Norton (26 March 2015) [2007]. "General Motors: Lost Dominance". In Tremblay, Victor J.; Tremblay, Carol Horton (eds.). Industry and Firm Studies (4 ed.). London: Routledge (published 2015). p. 271. ISBN 9781317468028. Archived from the original on 10 October 2021. Retrieved 10 October 2021. It was noteworthy that GM's dominance was in an extremely important industry. In simplest economic terms, it is a foundational industry. [...] The motor vehicle industry is a bellwether industry—its success has long been a signal of the state of the American economy.*
2. ^ Compare: *"Industry". Merriam-Webster Dictionary. 4 August 2020. Archived from the original on 6 January 2006. Retrieved 11 August 2020. 1 b: a distinct group of productive or profit-making enterprises [...] c: a department or branch of a craft, art, business, or manufacture*
3. ^ *"'Definition of Industry' Investopedia". 2003-11-20. Archived from the original on 2017-07-22. Retrieved 2015-05-22. Individual companies are generally classified into an industry based on their largest sources of revenue. For example, while an automobile manufacturer might have a financing division that contributes 10% to the firm's overall revenues, the company would be classified in the automaker industry by most classification systems.*
4. ^ *International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC), Rev.4 (PDF). New York: United Nations Publication. 2008. p. 3. ISBN 978-92-1-161518-0. Archived (PDF) from the original on 2022-06-22. Retrieved 2022-06-21. 6. The classification is used to classify statistical units, such as establishments or enterprises, according to the economic activity in which they mainly engage. At each level of ISIC, each statistical unit is assigned to one and only one ISIC code, as set out below. The set of statistical units that are classified into the same ISIC category is then often referred to as an industr.*

विद्यार्थ्यांच्या शालेय गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी प्रभावी उपाय योजना

डॉ. अशा अशोक ब्राह्मणे

आदर्श शिक्षिका (BMC)

मढ मराठी मुंबई पब्लिक स्कूल मालाड (पश्चिम) मुंबई

गेल्या काही दशकांमध्ये, शिक्षण क्षेत्राने महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे, तरीही शाळांमधून विद्यार्थ्यांचे गळतीचे प्रमाण अजूनही एक गंभीर समस्या आहे. गळती म्हणजेच शिक्षण सोडणे किंवा अपूर्ण शिक्षण घेणे हे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक, सामाजिक, आणि आर्थिक विकासासाठी गंभीर परिणाम घडवते. विशेषतः सामाजिकदृष्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांमधील विद्यार्थ्यांमध्ये हे प्रमाण अधिक आहे. हे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यापासून रोखते आणि त्यांच्या जीवनात अविश्वास, गरीबी आणि अज्ञान वाढवण्यास कारणीभूत ठरते.गळतीच्या समस्येचे मुख्य कारणे विविध असू शकतात, जसे की आर्थिक अडचणी, कुटुंबाची सामाजिक स्थिती, शिक्षकांचे कमी अनुभव किंवा प्रेरणा, शैक्षणिक संसाधनांची कमतरता, आणि विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजांची पूर्तता न होणे. या समस्यांना ओळखून आणि त्यावर उपाययोजना करूनच आपण गळतीचे प्रमाण कमी करू शकतो.विद्यार्थ्यांची गळती कमी करण्यासाठी शाळांनी आणि शिक्षकांनी एकत्रितपणे विविध प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. यामध्ये विद्यार्थ्यांचे वैयक्तिक लक्ष घेणे, त्यांना प्रेरित करणे, त्यांच्यासाठी समुपदेशन सेवा उपलब्ध करणे, त्यांना शैक्षणिक आणि व्यावसायिक कौशल्ये शिकवणे, आणि त्यांच्या पालकांशी नियमित संवाद साधणे यांचा समावेश आहे. याशिवाय, शैक्षणिक साहित्य, इंटरनेट सुविधा, आणि शैक्षणिक सॉफ्टवेअरचा वापर करून विद्यार्थ्यांचे शिक्षण अधिक आकर्षक आणि प्रभावी बनवता येते. गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी विविध अध्यापन तंत्रे, शिक्षकांची कृती, विद्यार्थी कृती, प्रत्यक्ष वापरलेले साहित्य, आणि मूल्यमापन पद्धतींचा समन्वय साधणे आवश्यक आहे. हे उपाय न केवळ विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात टिकून राहण्यास मदत करतात, तर त्यांच्या उज्ज्वल भविष्याचा मार्गही सुकर करतात.या प्रबंधाद्वारे, आपण गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजना आणि तंत्रांची सखोल चर्चा करू आणि विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासासाठी एक ठोस आणि प्रभावी योजना तयार करू.

गळतीची विविध कारणे

विद्यार्थ्यांचे शाळा सोडण्याचे किंवा शिक्षण पूर्ण न करण्याचे अनेक कारणे आहेत. ही कारणे व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक घटकांवर आधारित असतात.

खाली गळतीची काही प्रमुख कारणे दिली आहेत.

आर्थिक अडचणी: गरीबी: अनेक विद्यार्थ्यांचे कुटुंब आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असतात, ज्यामुळे त्यांच्या शिक्षणासाठी पुरेसे पैसे उपलब्ध नसतात.

कामाची गरज : आर्थिक अडचणींमुळे विद्यार्थ्यांना कुटुंबाच्या उपजीविकेसाठी काम करावे लागते, ज्यामुळे ते शिक्षण सोडतात.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक कारणे:

लिंगभेद: काही समाजांमध्ये मुलींना शिक्षण मिळण्यास मर्यादा असतात, ज्यामुळे त्यांचे शिक्षण सोडले जाते.लग्न: मुलींना लहान वयातच लग्न लावले जाते, ज्यामुळे त्यांचे शिक्षण अपूर्ण राहते.

कुटुंबाचा विरोध: काही पालक शिक्षणाचे महत्त्व ओळखत नाहीत आणि मुलांना शाळेत पाठवण्यास तयार नसतात.

शैक्षणिक प्रणालीतील अडचणी: शिक्षणाचा दर्जा: कमी दर्जाचे शिक्षण आणि अप्रशिक्षित शिक्षक विद्यार्थ्यांना शिक्षणातून दूर करतात.

शाळेची उपलब्धता: ग्रामीण आणि दुर्गम भागात शाळांची संख्या कमी असते, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे अवघड होते.

शैक्षणिक साधनांची कमतरता: पुस्तके, प्रयोगशाळा, आणि तंत्रज्ञान यांची कमतरता असल्यास विद्यार्थ्यांना शिक्षणात आवड निर्माण होत नाही.

व्यक्तिगत आणि कौटुंबिक कारणे: स्वास्थ्याच्या समस्या: विद्यार्थ्यांच्या किंवा त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांच्या स्वास्थ्याच्या समस्यांमुळे शिक्षण सोडावे लागते.

शैक्षणिक अडचणी: शिक्षणात नियमित अपयश आल्यास किंवा अभ्यासात गती नसल्यास विद्यार्थी निराश होऊन शिक्षण सोडतात.

आवडीचा अभाव: शिक्षणात रुची नसेल तर विद्यार्थी शाळा सोडतात.

मानसिक आणि भावनिक कारणे:

मनोबलाचा अभाव: आत्मविश्वासाच्या अभावामुळे आणि सततच्या अपयशामुळे विद्यार्थी शिक्षण सोडतात.

बुलिंग आणि भेदभाव: शाळेत इतर विद्यार्थ्यांकडून होणारे बुलिंग किंवा शिक्षकांचा भेदभाव यामुळे विद्यार्थी शाळा सोडू शकतात.

विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण कमी करणे हे शिक्षण क्षेत्रातील अत्यंत महत्त्वाचे आणि आव्हानात्मक कार्य आहे. गळतीच्या समस्येमुळे लाखो विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शैक्षणिक आणि व्यावसायिक जीवनात मोठ्या अडचणींना सामोरे जावे लागते. आर्थिक अडचणी, सामाजिक दबाव, शैक्षणिक संसाधनांची कमतरता, आणि वैयक्तिक प्रेरणेचा अभाव ही काही मुख्य कारणे आहेत जी विद्यार्थ्यांना शाळा सोडण्यास प्रवृत्त करतात.

गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी पुढील मुद्द्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे:

वैयक्तिक लक्ष आणि समुपदेशन: प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्यांच्या शैक्षणिक आणि वैयक्तिक समस्यांवर वैयक्तिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन दिल्यास, त्यांची शाळेतील उपस्थिती आणि शैक्षणिक परिणामकारकता वाढते.

समावेशक शिक्षण: आर्थिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल विद्यार्थ्यांसाठी विविध शैक्षणिक संधी आणि संसाधने उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते शिक्षणात टिकून राहू शकतील.

प्रेरणा आणि आत्मविश्वास वाढविणे: विद्यार्थ्यांना त्यांच्या उद्दिष्टांबद्दल प्रेरित करणे आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास निर्माण करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे ते शैक्षणिक आव्हानांना सामोरे जाऊ शकतात.

व्यावसायिक शिक्षण आणि कौशल्य विकास: विद्यार्थ्यांना रोजगारक्षम कौशल्ये शिकवून त्यांना त्यांच्या भविष्यासाठी तयार करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे त्यांना शाळा सोडण्याची गरज भासणार नाही.

पालकांशी संवाद: पालकांशी नियमित संवाद साधून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीची माहिती देणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे पालक त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणात अधिक सहभाग घेऊ शकतात.

विशेष उपाययोजना:

प्रवासी शिक्षक योजना: दुर्गम आणि ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी प्रवासी शिक्षक योजना राबविणे, ज्यामुळे तिथे शिक्षणाची गुणवत्ता वाढेल.

स्मार्ट क्लासरूम: तंत्रज्ञानाचा वापर करून शाळांना स्मार्ट क्लासरूम बनवणे, ज्यामुळे शिक्षण अधिक आकर्षक आणि प्रभावी होईल.

कौटुंबिक सहभाग: विद्यार्थ्यांच्या पालकांना शैक्षणिक प्रक्रियेत सहभागी करणे, ज्यामुळे पालक-विद्यार्थी-शिक्षक यांच्यात सुसंवाद वाढेल.

विविध अध्यापन तंत्रे, शिक्षकांची सक्रिय भूमिका, आणि विद्यार्थी-केंद्रित कृतींचा समन्वय आवश्यक आहे.प्रत्यक्ष शैक्षणिक साहित्याचा वापर आणि मूल्यमापन पद्धतींचा योग्य वापर करून शैक्षणिक अनुभव अधिक प्रभावी बनवता येतो.शाळा, शिक्षक, पालक, आणि समाजाने एकत्रितपणे प्रयत्न केल्यास, विद्यार्थ्यांची गळती कमी करून त्यांना उज्ज्वल भविष्य घडवता येईल.गळतीचे प्रमाण कमी करणे हे न केवळ शैक्षणिक संस्थांचे कर्तव्य आहे, तर हे आपल्या समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी देखील आवश्यक आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला शिक्षणाची संधी देऊन आपण त्यांच्या जीवनात सकारात्मक बदल घडवू शकतो, ज्यामुळे समाजाच्या प्रगतीमध्ये महत्वपूर्ण योगदान देता येईल.

नदी, साहित्य और पर्यावरणीय संवेदना

कीर्तिमालिनी हनमंतराव पाटील
संशोधक विद्यार्थिनी

प्रकृति की सुंदरता से तो सभी अगवत है। ईश्वर ने ये प्रकृति इतनी सुंदर बनाई है कि इसकी जितनी प्रशंसा की जाए कम है। ये पहाड़, झरने, सागर और नदियाँ ये सब प्रकृति का ही रूप है। ये प्रकृति हमें केवल अपनी सुंदरता से मोहित ही नही बल्कि ये हमें नित नई प्रेरणा भी देती है। नदियाँ पुरातन काल से ही पूजनीय रही है। क्योंकि सदा से उन्होंने जीवन दायनी का कार्य किया है। ये नदियाँ केवल नदियाँ ही नहीं, बल्कि ये हमे सिखाती है कि कैसे रास्तों में बाधाओं को पार करके बहना और आगे बढ़ना है।

साहित्य समाज का दर्पण होता है। इसी दर्पण के सुंदर चित्र के साथ साहित्यधारा एक जलधारा के निसंकोच निच्छल, शितल, प्रवाह के समान निरंतर बहती रहती है। जिस प्रकार पर्यावरणीय दृष्टि से नदी प्रकृति का सबसे सुंदर आकृति कही जाती है, उसी प्रकार साहित्यधारा में हिंदी काव्य भी एक सुंदरता, सटीकता और निर्मल स्वच्छंदता का भाव उत्पन्न करता है। दोनों धाराएँ अलग-अलग क्षेत्र से बहती है लेकिन सही मायने में समाज के हित के लिए उसका एक ही उद्देश्य रहा है।

नदी प्रकृति की सुंदरता को बढ़ावा देती है। उसके बहने के प्रवाह से जिस प्रकार से पर्यावरणीय जीव-जंतुओं को मोहकता और प्रेरणा मिलती है, उसी तरह साहित्य की धारा हमेशा निरंतर बहने से समाज जागृती का संदेश देती है। नदी अपने प्रवाह में किसी प्रकार का कोई भेद, उच्च-निचता न रखते हुए, वह खुद पर विश्वास रखकर अपने से एक नया मार्ग ढुँढकर, जलद गति से बहती है। इसी प्रकार से आधुकि साहित्यधारा, भूमंडलीकरण के इस युग में प्रवेश करके अपने निस्वार्थी साहित्य से समाज के कुकर्म करनेवाले लोगों का पर्दाफाश करके उसे साक्षरता बनाने के लिए मदद करता है। याने कहने का तात्पर्य यहं है, कि नदी जिसप्रकार से एक प्रकृति में अपना अलग स्थान रखकर एक नयापन सिद्ध करके कई, जीव-जंतू, प्राणियों को जीवित रखती है, उसी तरह साहित्य भी अनुसंधान के दृष्टि से समाज में संवेदना, आचार-विचार, नयी सोच, नयी प्रेरणा, जीवित रखता है। इसलिए तो कहा जाता है कि जिसमें सबका हित होता है, उसे साहित्य कहा जाता है। साहित्य के इतिहास में कई विमर्शों का बोलबाला आधुनिक युग में नजर आ हा है। जिसमें किसान विमर्श, दलित विमर्श, अल्पसंख्यांक विमर्श, विकलांग विमर्श, किन्नर विमर्श और पर्यावरण विमर्श आदि। आज के दौर में पर्यावरण विमर्श ने साहित्य के माध्यम से अधिकता से अपना सिर उपर उठाकर साहित्य में अच्छी जगह प्राप्त कि है। इसी पर्यावरण विमर्श के अंतर्गत कई हिंदी साहित्य के इतिहासकारों ने तथा कवियों ने नदियों पर काव्य लिखकर नदी को प्रकृति का अहम हिस्सा माना है। इसी प्रकार के बाँदा में जन्में केदारनाथ अग्रवाल का हिंदी के प्रगतिवादी काव्य आंदोलन से गहरा संबंध रहा है। प्रगतिवादी कवियों में इनकी गणना भाव, विचार और शिल्प के स्तर पर अलग पहचान के रूप में की जाती है। प्रगतिवादी काव्य में कलात्मक शिल्प का जैसा सुंदर प्रयोग इनके काव्य में उपलब्ध है, वैसा अन्यत्र दुर्लभ है। केदारनाथ अग्रवाल लोक कवि है, इसलिए उनके काव्य में प्रकृति अपने आंचलिक रूप में चित्रित हुई है। केन नदी केदार के काव्य का आधार है। अपनी प्रतिभा के बल पर गांव की उपेक्षित प्रकृति को हिंदी साहित्य में स्थान ही नहीं दिलाया अपितु उसे सम्मान भी प्रदान किया।

केदारनाथ अग्रवाल की कविता 'आज नदी बिल्कुल उदास थी' में नदी का एक मानव से किस प्रकार संबंध रहा है। उसकी उदासीनता मानव को क्या कहना चाहती है, इसको बताने का प्रयास किया है -

"आज नदी बिल्कुल उदास थी,
सोयी थी अपने पानी में
उसके दर्पण पर
बादल का वस्त्र पडा था
मैंने उसको नहीं जगाया
दबे पाँव वापस घर आया।"

अज्ञेय भी प्रगतिवादी कवि और प्रकृति पर कविता करनेवाले प्रमुख कवि है। उनकी सबसे बड़ी निपुणता इस बात में है कि अपने अनोखे शिल्प के माध्यम से जीवन के आवरणों और परतों को अनावृत्त तथा विश्लेषित करते चलते हैं। इस कार्य में कवि प्रकृति को सर्वाधिक आत्मीय रूप में चुनता है। अज्ञेय ने अपनी कविताओं के शीर्षक इसी पर्यावरण से लिए हैं। जिसमें प्रमुख 'नदी के द्वीप' यह कविता है। इसमें व्यक्तित्व की इसी महत्ता को व्यंजित करने के लिए कवि ने सर्वाधिक उपयुक्त प्रतीक 'नदी के द्वीप' का चुनाव किया है वे इस प्रकार है -

"हम नदी के द्वीप है।
हम नदी कहते कि हमको छोड़कर स्त्रोतस्विनी बह जाए।
वह हमें आकार देती है
हमारे कोण, गलियाँ, अन्तरीय उभार, सैकत कूल,
सब गोलाईयाँ उसकी गढ़ी है
माँ है वह। हैं, इसी से हम बने हैं।
किन्तु हम है द्वीप
हम धारा नहीं है।"

कविता में नदी संस्कृति या समाज का प्रतिक है और द्वीप व्यक्ती का। द्वीप को इस बात से इन्कार नहीं है कि वह नदी का अंग है। अर्थात वह नदी का ही अंग है। अर्थात व्यक्ति अन आ को इसी समाज का अंग मानता है। किन्तु वह समाज की धारा के साथ बना नहीं चाहता है। क्योंकि बहने पर उसका अपना अस्तित्व ही समाप्त हो जायेगा। अज्ञेय समाज के साथ मिलकर व्यक्ति का आगे बढ़ाने की बात करते हैं -

"नदी तुम बहती चलो
भूखंड से जो दाय हमको मिला है, मिलता रहा है
मोजती, संस्कार देती चलो।"

नदी हमेशा बहती है। नदी के बहने का उद्देश्य कि वह कई पथ को पीछे छोड़कर एक उत्साह स्थीर बनकर किस प्रकार अपना अस्तित्व बनाने की कोशिश करती है, इसको निधि अग्रवाल ने अपनी कविता 'नहीं हूँ मैं' इसमें व्यक्त किया है-

"नदी हूँ में,
चली आई बहती निरंतर

अविरल धुन में मगन
छोड़ती पथ की बाधाओं को पीछे
बढ़ती रही मैं धीर बनकर।"

'पर्यावरण' अंग्रेजी शब्द **'एन्वायरमेंट'** का हिंदी पर्याय है। **'परि'** का शाब्दिक अर्थ है **-** घेरनेवाला। पृथ्वी के एक ओर से दूसरी ओर तक फैली हुई सभी प्राकृतिक घटकों के साथ वह संपूर्ण परिस्थितियाँ भी है। जिनसे मानव घिरा हुआ है। मानव और पर्यावरण का गहरा संबंध है। जीवन और पर्यावरण एक-दूसरे के पूरक है। जीवनधारियों का अस्तित्व पर्यावरण पर ही आधारित है। जब से जीव का इस सृष्टि में उद्गम हुआ है, तभी से उसका संबंध पर्यावरण से जुड़ गया है। पर्यावरण सजीव और निर्जीव घटकों का एक जटिल तंत्र है। पर्यावरण से अभिप्राय जीव को चारों ओर से घेरे उन सभी भौतिक स्वरूपों से है, जिसमें वह रहता है। दूसरे शब्दों में पर्यावरण वायु, जल, मिटी, पेड, पौधों जीव-जन्तु, मानव तथा उसकी विभिन्न गतिविधियों के परिणाम का मिला-जुला स्वरूप है। पर्यावरण शब्द का अर्थ है इर्द-गिर्द या परिधि। हम कह सकते हैं कि पर्यावरण उन सभी दशाओं और प्रभावों का योग हैं, जो जीवनधारियों के जीवन, उनकी जीवन शैली, उनकी दिनचर्या, उनके विकास और उनकी अनुक्रियाओं को प्रभावित करता है।

पर्यावरण एक व्यापक शब्द है। जिस माहौल या परिवेश में हम रहते हैं, वह हमारा पर्यावरण है। जिसका क्षेत्र अत्यंत विस्तृत होता है। प्रत्येक जीव पर्यावरण में पैदा होता है। पर्यावरण में ही अपना जीवन यापन करता है और अंततः पर्यावरण में ही लीन हो जाता है। मनुष्य के लिए निर्जीव पाँच उपघटकों, क्षितिज, जल, पावक, गगन तथा समीर व सजीव घटकों में छोटे-बड़े जीव-जंतु और पेड़-पौंधे पर्यावरण के प्रमुख अंग है। क्योंकि ये किस न किसी रूप में मानव तथा उसके पर्यावरण को प्रभावित करते हैं। मानव एवं पर्यावरण का परस्पर घनिष्ठ संबंध है। जीवन की मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति के साधन मनुष्य को प्रकृति से ही प्राप्त होते हैं। वायु, वषा्र, जल, भूमि, वनस्पति, पेड़-पौधे, वन्य जीव, पर्वत-पहाड़, नदी-तालाब, पशु-पक्षी, मनुष्य आदि सभी मिलकर, पर्यावरण की संरचना करते है। प्रकृति में इन सबकी मात्रा और रचना कुछ इस प्रकार से व्यवस्थित एवं नियंत्रित है कि धरती पर एक संतुलनमय जीवन करोड़ों वर्षों से चल रहा है। संतुलित पर्यावरण का ताना-बना ही पृथ्वी पर जीवन प्रक्रिया को ठीक से चलाने में मदद करता है। मानव जीवन विकास के जिन शिखरों को आज छू रहा है, उसका निर्माण प्रकृति के विविध रूपों से ही हुआ है।

मनुष्य और प्रकृति का घनिष्ठ संबंध है। मनुष्य का जीवन प्रकृति के आंगन में पुष्पित मनुष्य की सर्वदा ही प्रेरक एवं आकर्षण का केंद्र रही है। हिंदी साहित्यकार भी प्रकृति की प्रेरणा से ही अपनी सर्जना को पल्लवित एवं पुष्पित कराता आया है। पर्यावरण का प्रभाव व्यक्ति के शारीरिक, मानसिक एवं बौद्धिक विकास को प्रभावित करता है। फिर भला साहित्य कैसे न प्रभावित होता। रचनाकार तो हमेशा ही प्रकृति प्रेमी रहे हैं। प्रकृति ही उनके सुख-दुख का सहचरी रही है। आदिकाल से लेकर समकालीन हिंदी साहित्य प्रकृति प्रेम, पर्यावरण, संरक्षण, संवर्धन के संदर्भों से भरा पड़ा है। मध्यकाल के संत कवि कबीरदास जी उद्धृत करते हैं-

"वृक्ष कबहूँ न फल भखें नदी न संचे नीर।
परमारथ के कारण साधुन धरा शरीर।"

हमारा जीवन भी जल के बिना कुम्हला जायेगा। जल की रक्षा हमें हर हाल मं करनी चाहिए क्योंकि वह उन पाँच तत्वों में से एक हैं, जिन के कारण सृष्टि का निर्माण हुआ है। इस संदर्भ में कबीर कहते हैं -

"जल में कुंभ, कुंभ में जल है, बाहर भीतर पानी।
फूटा कुंभ जल जलहि समाना, यह तन
कहयोगियानी।"

जल मनुष्य का प्रकृति द्वारा एक ऐसा अमूल्य वरदान है, जिसके बिना मानव जीवन के साथ-साथ चराचर जगत के अस्तित्व की भी कल्पना नहीं की जा सकती। जल का महत्व अनुपमेय है। कहा जाता है कि सृष्टि के पूर्व सब जलमय था और अंत भी जलमय होगा। छायावादी कवित जयशंकर प्रसाद ने भी कामायनी में इस तथ्य को स्वीकारते हुए कहा है -

"नीचे जल था, उपर हिम या एक तरल था एक सघन।
एक तत्व की प्रधानता, कहो उसे जड़ या चेतन।"

निश्चित ही समष्टि का कण-कण जलधारा से स्पन्दित है जल से सिंचित बीज, पौंधे, पुष्पित पल्लवित और फलित होते है। भूमि शस्य शामल बनती है। हरीतिमा औढे धरती सबको आकर्षित करती है। छायावादी कविओं की मूल आत्मा प्रकृति प्रेम ही है। प्रकृति चित्रण की विविध प्रणालियाँ आधुनिक हिंदी साहित्य की विशिष्ट उपलब्धि है। छायावादी कवियों ने मनसा, वाचा, कर्मणा, प्रकृति की आराधना की है। इस प्रकार प्रकृति उनके लिए विशाल आश्रयदायी के रूप में परिवर्तित हो गयी। प्रकृति प्रेमी सुमित्रानंदन पंत तो प्रकृति की छाया छोड़न को तैयार ही नहीं थे -

"घोड हमों की मृदु छाया, तोड़ प्रकृति से भी माया।
बाले। तेरे बाल-जाल में कैसे उलझा हूँ लोचन।"

सुमित्रानंदन पंत प्रकृति के सुकुमार कवि है। उनके लिए बाल्यकाल से ही प्रकृति प्रेरणा की अजस्त्र स्त्रोत रही है। परंतु आज हम ठीक इसके विपरीत जा रहे हैं। प्रकृति की कोमल छाया को छोड़कर भौतिकता के गर्त में जा रहे हैं। निराला का प्रकृति प्रेम तो सर्वत्र जीवन की वर्षा करता प्रतीत होता है। वे संपूर्ण जलती हुई धरती को शीतलता प्रदान करने की प्रार्थना करते हैं -

"विकल, विकल, उन्मथ थे उन्मन,
विश्व के निदांध के सफल जन
आये अज्ञात दिशा से अनन्त के मन
तप्त धरातल से फिर शीतल कर दो।"

इक्कीसवीं सदी की दहलीज पर खडे मनुष्य को यह फैसला करना है वे वैदिक संस्कृति को अपनाकर आनेवाले पीढ़ी को स्वस्थ्य जीवन का वरदान देना चाहते ळें या उनके पैरों के नीचे की जमीन छीनना चाहते हैं। पर्यावरण का बेहतर बनाये रखने के लिए हमें प्रकृति के प्रति सचेत रहने की आवश्यकता है। कवि त्रिलोचन अपने उदगारों को अभिव्यक्त करते हुए कहते हैं -

"इस पृथ्वी की रक्षा मानव का अपना दायित्व है,
इसकी वनस्पतियाँ चिड़ियाँ और जीवजंतु
उसके सहयात्री है, इसी तरह जलवाय और सारा आकाश

उसकी रक्षा में मानव की या तो रक्षा है,
नहीं सर्वनाश अधिक दूर नहीं।"

इस प्रकार पर्यावरण का संवर्धन करना हमारा दायित्व बनता है। इसके लिए आज हमारे देश में कई शोध संस्थान कार्यरत है, जिसमें नागपूर सर्वाधिक महत्वपूर्ण है। नदी पर्यावरण का एक अभिन्न अंग है। जिसको कभी भी मिटाया नहीं जा सकता। लेकिन यह बहुत दु:ख का विषय है, कि वर्तमान समय में लोगों ने नदियों की दुर्दशा बना रखी है। धीरे-धीरे यह अपना महत्व खो रही है। इसके लिए हमको प्रयास करना होगा। ये नदियाँ हमारी प्रकृति का हिस्सा है, हमें निरंतर इसका संरक्षण करना होगा।

संदर्भ :

1. फूल नहीं रंग बोलते हैं, केदारनाथ अग्रवाल, पृ. 64
2. नदी के द्वीप, अज्ञेय, पृ. 87
3. वही, पृ. 70
4. https:// www. poetryadventure. in/2022/03/ poem river in hindi. html
5. भारतीय धर्म संस्कृति एवं पर्यावरण संरक्षण, डॉ. बी. ए. कपूर, पृ. 114
6. पर्यावरण अध्ययन, डॉ. विनोद चंद्र पांडेय, पृ. 67
7. कामायनी, आशा सर्व, जयशंकर प्रसाद, पृ. 128
8. पंथ ग्रंथावली, सुमित्रानंदन पंत, पृ. 385
9. निराला की साहित्य साधना, रामविलास शर्मा, पृ. 380
10. भारतीय साहित्य में पर्यावरण संरक्षण, डॉ. सुमन सिंह, पृ .102

सामाजिक विषमता आणि आधुनिकीकरण

डॉ. अशा अशोक ब्राह्मणे
आदर्श शिक्षिका(bmc)
मढ मराठी मुंबई पब्लिक स्कूल मालाड(पश्चिम) मुंबई.

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे जगभरात वेगवान बदल होत आहेत. तंत्रज्ञान, शहरीकरण, आणि ग्लोबलायझेशनमुळे जगाचे स्वरूप बदलत आहे, ज्यामुळे जीवनशैली, आर्थिक व्यवस्था, आणि सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये मोठे परिवर्तन होत आहे. या आधुनिकीकरणामुळे अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत, परंतु त्यासोबतच सामाजिक विषमताही वाढत चालली आहे.

सामाजिक विषमता म्हणजे समाजातील विविध गटांमध्ये असलेल्या आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य, आणि सांस्कृतिक संधींमध्ये असमानता. ही असमानता व्यक्तींच्या जीवनमानावर विपरीत परिणाम करते आणि सामाजिक तणाव वाढवते. सामाजिक विषमतेचे मूळ कारणे विविध असू शकतात, जसे की आर्थिक विषमता, शैक्षणिक असमानता, आरोग्य सेवांमध्ये तफावत, आणि सांस्कृतिक भेदभाव.

आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे, नवीन तंत्रज्ञान आणि संसाधनांचा वापर वाढला आहे, ज्यामुळे काही लोकांना भरभराट झाली आहे, तर काही लोकांना या बदलांचा लाभ मिळालेला नाही. शहरीकरणामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये असमानता वाढली आहे. शिक्षण आणि कौशल्यांच्या संधींमध्ये असमानता असल्यामुळे, गरीब आणि दुर्बल गटांना प्रगतीच्या प्रवाहात सामील होण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

हा प्रबंध सामाजिक विषमता आणि आधुनिकीकरणाच्या परस्पर संबंधांचा अभ्यास करतो आणि त्यांच्या परस्पर संवादामुळे समाजावर होणाऱ्या परिणामांचा विचार करतो. सामाजिक विषमतेच्या निराकरणासाठी आधुनिकीकरणाच्या फायद्यांचा सर्व समाजाच्या घटकांपर्यंत समतोल वितरण सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. यासाठी शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक संधी, आणि सांस्कृतिक प्रबोधन यांमध्ये समानता आणणे महत्वाचे आहे.

आधुनिकीकरणाच्या फायद्यांचा लाभ सर्वांपर्यंत पोहोचवून, एक न्याय्य आणि समृद्ध समाजाची निर्मिती करणे हे आपल्या सर्वांचे ध्येय असले पाहिजे. सामाजिक विषमतेचे निराकरण केल्याने समाजातील सर्व घटकांना एकसमान संधी उपलब्ध होईल आणि एकात्मिक प्रगती साधता येईल.

सामाजिक विषमतेचे घटक

सामाजिक विषमता म्हणजे समाजातील विविध गटांमध्ये असलेल्या आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य, आणि सांस्कृतिक संधींमध्ये असमानता. हे असमानतेचे स्वरूप विविध प्रकारचे असू शकते, जसे की,

आर्थिक विषमतेचे प्रकार

उत्पन्न विषमता: विविध व्यावसायिक, उद्योग आणि क्षेत्रांमध्ये उत्पन्नातील फरक. उच्च आणि निम्न उत्पन्न गटांमधील तफावत. श्रमिकांचे वेतन आणि व्यवस्थापकांचे वेतन यामधील अंतर.

संपत्तीची विषमता: संपत्तीचे असमान वितरण. संपत्तीचे वारसाहक्कानुसार वितरण.स्थावर मालमत्तेचे वितरण.

आर्थिक संधींची विषमता: आर्थिक विषमता ही एक अशी समस्या आहे जी समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला आडकाठी आणते. आर्थिक विषमतेमुळे समाजात तणाव, असंतोष, आणि अस्थिरता वाढते, ज्याचा परिणाम सर्वसामान्य लोकांच्या जीवनावर होतो. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील अंतर वाढत चालल्याने, समाजात विभाजन आणि असमानतेची भावना बळावते. हे फक्त व्यक्तींच्या जीवनमानावरच नाही तर एकूणच राष्ट्राच्या प्रगतीवरही प्रतिकूल परिणाम करते.

आर्थिक विषमतेची कारणे

शिक्षण आणि कौशल्यांचा अभाव: शिक्षणाची गुणवत्ता आणि प्रवेशात असमानता. कौशल्य विकासाच्या संधींचा अभाव.

आरोग्यसेवा: आरोग्य सेवांची असमान उपलब्धता. गरीब आणि श्रीमंतांमधील आरोग्य सुविधांमध्ये फरक.

भ्रष्टाचार आणि प्रशासनातील अनियमितता: सरकारी धोरणे आणि योजना कार्यान्वयात भ्रष्टाचार. आर्थिक संसाधनांचे असमान वितरण.

व्यवस्थित बाजारपेठांचा अभाव: अपारदर्शी बाजारपेठा. आर्थिक साधनांच्या असमान उपलब्धता.

आर्थिक विषमतेचे परिणाम

गरीबी वाढ: गरीब वर्ग अधिक गरीब होतो. आर्थिक सुरक्षिततेचा अभाव.

सामाजिक असंतोष: सामाजिक अशांतता आणि असंतोष वाढतो.सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षितता.

आरोग्य आणि शैक्षणिक परिणाम: गरीब वर्गासाठी आरोग्य आणि शिक्षणातील असमानता. समाजातील गुणवत्तापूर्ण आरोग्य आणि शिक्षणात अंतर.

आर्थिक विकासावर परिणाम: आर्थिक विकासामध्ये अडथळा. आर्थिक संसाधनांचा असमान वितरण.

आर्थिक विषमतेचे निवारण समतोल धोरणे: उत्पन्न वितरणाचे संतुलन साधण्यासाठी सरकारच्या योजना. समतोल कर प्रणाली.

शिक्षण आणि कौशल्य विकास: गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची उपलब्धता. कौशल्य विकासाचे कार्यक्रम.

आरोग्यसेवा सुधारणा: सर्वांसाठी समान आरोग्यसेवा उपलब्धता. गरीब वर्गासाठी विशेष आरोग्य योजना.

आर्थिक संधींचे समतोल वितरण: सर्वांसाठी रोजगाराच्या संधी. व्यवसाय आणि उद्‌यमशीलतेला प्रोत्साहन

शैक्षणिक विषमता: शैक्षणिक विषमता म्हणजे समाजातील वेगवेगळ्या घटकांमध्ये शिक्षणाच्या संधी, गुणवत्ता आणि परिणामांमध्ये असणारी असमानता. ही विषमता वेगवेगळ्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिक कारणांमुळे निर्माण होते. शैक्षणिक विषमतेमुळे व्यक्ती आणि समाजाच्या विकासावर मोठा परिणाम होतो.

शैक्षणिक विषमतेचे प्रकार

प्रवेशाची असमानता: शहरी आणि ग्रामीण भागांतील शाळांच्या उपलब्धतेत फरक. शैक्षणिक संस्थांमध्ये प्रवेश घेण्याच्यासंधीं मध्ये असमानता.

गुणवत्तेची असमानता: विविध शाळांमध्ये शिक्षणाच्या गुणवत्तेत फरक. शिक्षकांची गुणवत्ता आणि प्रशिक्षणाची असमानता.

साधनांची असमानता: शिक्षणासाठी लागणारी साधने, ग्रंथालये, प्रयोगशाळा, तंत्रज्ञानाची उपलब्धता. गरीब आणि श्रीमंत शाळांमधील साधनांमध्ये असमानता.

शैक्षणिक परिणामांची असमानता: शैक्षणिक यश, परीक्षेतील गुण, आणि शैक्षणिक प्रगतीत फरक. शैक्षणिक साधनांच्या अभावामुळे विद्यार्थ्यांच्या यशात अंतर.

शैक्षणिक विषमतेची कारणे

आर्थिक परिस्थिती: गरीब कुटुंबातील मुलांना शिक्षणासाठी आवश्यक साधनांची उपलब्धता नसणे. उच्चशिक्षणाची खर्चिकता.

सामाजिक आणि सांस्कृतिक घटक: सामाजिक भेदभाव आणि लिंगभेद. विशेष समुदायांमधील शिक्षणाची कमी प्रतिष्ठा.

भौगोलिक अंतर: ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये शाळांची अभाव. शहरी भागांमध्ये शैक्षणिक संस्थांची संख्यात्मक उपलब्धता.

शासन आणि धोरणात्मक त्रुटी: सरकारी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत त्रुटी. शैक्षणिक व्यवस्थेतील अपारदर्शकता आणि भ्रष्टाचार.

शैक्षणिक विषमतेचे परिणाम

व्यक्तिगत विकासावर परिणाम: व्यक्तीच्या कौशल्य, ज्ञान, आणि आत्मविश्वासात कमतरता. रोजगाराच्या संधींमध्ये मर्यादा.

सामाजिक विकासावर परिणाम: समाजातील समानतेचा अभाव. सामाजिक असंतोष आणि असुरक्षितता.

आर्थिक विकासावर परिणाम: कुशल कामगारांची कमी उपलब्धता. आर्थिक विकासाची मर्यादा.

शैक्षणिक विषमतेचे निवारण

सरकारी हस्तक्षेप: गरीब आणि दुर्गम भागांमध्ये शाळांची स्थापना आणि सुधारणा. शैक्षणिक अनुदान आणि शिष्यवृत्ती योजना.

गुणवत्तापूर्ण शिक्षण: शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि गुणवत्ता सुधारणा. शाळांच्या मूलभूत सुविधांची उपलब्धता.

साधनांची समान उपलब्धता: शैक्षणिक साधनांचे समतोल वितरण. डिजिटल शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाचा वापर.

सामाजिक जागरूकता: शिक्षणाच्या महत्त्वाबाबत जनजागृती. लिंगभेद आणि सामाजिक भेदभावाच्या विरोधात अभियान.

सांस्कृतिक विषमता: सांस्कृतिक विषमता म्हणजे समाजातील विविध सांस्कृतिक गटांमध्ये असलेल्या असमानता, भेदभाव, आणि विभाजन. ही विषमता समाजाच्या विविध घटकांमधील परस्पर संवाद, आदर, आणि समानतेवर परिणाम करते. सांस्कृतिक विषमतेमुळे सामाजिक एकता आणि सहकार्यावर विपरीत परिणाम होतो. सांस्कृतिक विषमतेचे प्रकार आदिवासी आणि पारंपारिक **गटांमध्ये असमानता:**

आदिवासी आणि पारंपारिक समुदायांना त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे रक्षण करण्याच्या संधींची अभाव. सामाजिक आणि आर्थिक संसाधनांची उपलब्धता नसणे.

भाषिक असमानता: भिन्न भाषिक गटांमध्ये संवादाची अडचण. शैक्षणिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रात एका विशिष्ट भाषेचा प्राधान्य.

धार्मिक असमानता: विविध धार्मिक गटांमध्ये असमानता आणि भेदभाव. धार्मिक स्वतंत्रतेवर निर्बंध.

सांस्कृतिक आणि कलात्मक असमानता: विविध कलात्मक परंपरांना प्रोत्साहनाचा अभाव. सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये भेदभाव.

सांस्कृतिक विषमतेची कारणे

ऐतिहासिक आणि पारंपारिक कारणे: ऐतिहासिक भेदभाव आणि अत्याचार. पारंपारिक रुढी आणि प्रथांचा प्रभाव.

शैक्षणिक आणि आर्थिक परिस्थिती: शिक्षण आणि आर्थिक संसाधनांची असमान उपलब्धता. गरीबी आणि बेरोजगारीचा प्रभाव.

सामाजिक आणि राजकीय कारणे: समाजातील वर्चस्ववादी गटांचा दबाव. राजकीय असमानता आणि प्रतिनिधित्वाची अभाव.

माध्यमांचा प्रभाव: माध्यमांतून एकाच प्रकारच्या सांस्कृतिक मूल्यांना प्राधान्य. विविध सांस्कृतिक परंपरांना कमी प्रोत्साहन.

सांस्कृतिक विषमतेचे परिणाम

सामाजिक एकतेवर परिणाम: सामाजिक तणाव आणि संघर्ष. समुदायांमध्ये विभाजन.

सांस्कृतिक संपत्तीची हानी: विविध सांस्कृतिक परंपरांची हानी. सांस्कृतिक ओळख गमावणे.

आर्थिक आणि शैक्षणिक विकासावर परिणाम: शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींमध्ये असमानता. सांस्कृतिक संसाधनांचा अभाव.

सांस्कृतिक विषमतेचे निवारण

शिक्षण आणि जनजागृती: सांस्कृतिक विविधतेच्या महत्त्वाबाबत शिक्षण. सांस्कृतिक जागरूकता कार्यक्रम.

सांस्कृतिक हक्कांचे संरक्षण: विविध सांस्कृतिक गटांच्या हक्कांचे संरक्षण. सांस्कृतिक वारसा जपण्यासाठी कायदे.

सांस्कृतिक आदान-प्रदानाचे प्रोत्साहन: सांस्कृतिक कार्यक्रम आणि महोत्सवांचे आयोजन. विविध सांस्कृतिक गटांमध्ये संवाद वाढवणे.

सामाजिक आणि आर्थिक उपाय: आर्थिक आणि शैक्षणिक संसाधनांची समतोल वितरण. आदिवासी आणि पारंपारिक समुदायांच्या विकासासाठी योजना.

लिंग विषमता: लैंगिक विषमता म्हणजे पुरुष आणि स्त्रिया, तसेच इतर लैंगिक गटांमध्ये असलेल्या असमानता आणि भेदभाव. ही विषमता विविध सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक घटकांमुळे निर्माण होते. लैंगिक विषमतेमुळे समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर विपरीत परिणाम होतो.

लैंगिक विषमतेचे प्रकार

शैक्षणिक विषमता: मुली आणि महिलांच्या शैक्षणिक संधींमध्ये फरक. मुलांच्या शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित करणे.

आर्थिक विषमता: पुरुष आणि स्त्रियांमधील वेतनातील अंतर. महिलांच्या रोजगार संधींमध्ये मर्यादा. आर्थिक निर्णयांमध्ये महिलांचा कमी सहभाग.

राजकीय विषमता: महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व कमी. राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा कमी सहभाग.

सामाजिक विषमता: लैंगिक भेदभाव आणि हिंसा. पारंपारिक भूमिका आणि अपेक्षांमुळे महिलांचे स्वातंत्र्य कमी.

आरोग्य विषमता: आरोग्य सेवांच्या उपलब्धतेत फरक.महिलांच्या आरोग्यविषयक गरजांकडे दुर्लक्ष.

लैंगिक विषमतेची कारणे

सांस्कृतिक आणि पारंपारिक कारणे: पारंपारिक लिंग भेद भूमिका आणि अपेक्षा.सांस्कृतिक आणि धार्मिक रुढी.

शिक्षणाचा अभाव : मुलींना शिक्षणाच्या संधी कमी मिळणे. शिक्षणातून महिलांच्या हक्कांची आणि समानतेची माहिती कमी मिळणे.

आर्थिक निर्बंध: महिलांचे आर्थिक स्वातंत्र्य कमी. कौटुंबिक उत्पन्नातील सहभाग मर्यादित असणे.

कायद्याची त्रुटी: लैंगिक समानतेच्या कायद्यांचा अभाव किंवा अपूर्ण अंमलबजावणी. न्यायप्रणालीत लैंगिक भेदभाव.

लैंगिक विषमतेचे परिणाम

व्यक्तिगत विकासावरपरिणाम: महिलांच्या स्वातंत्र्य आणि आत्मविश्वासावर परिणाम. शैक्षणिक आणि व्यावसायिक संधींमध्ये मर्यादा.

सामाजिक विकासावर परिणाम: समाजातील लैंगिक भेदभाव वाढणे. सामाजिक एकता आणि न्याय्यतेवर परिणाम.

आर्थिक विकासावर परिणाम: महिलांचा आर्थिक योगदान कमी होणे. श्रमशक्तीचा अपूर्ण वापर.

आरोग्य आणि कल्याणावर परिणाम: महिलांच्या आरोग्यविषयक समस्यांमध्ये वाढ. लैंगिक हिंसा आणि अत्याचार.

लैंगिक विषमतेचे निवारण

शैक्षणिक सुधारणा: मुली आणि महिलांना शिक्षणाच्या संधींमध्ये समानता. लैंगिक समानतेचे शिक्षण.

आर्थिक स्वातंत्र्य: महिलांच्या रोजगार संधी वाढवणे. समान वेतन धोरणे.

कायदे आणि धोरणे: लैंगिक समानतेचे कायदे आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी.

महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करणारी धोरणे.

सामाजिक जागरूकता: लैंगिक समानतेबाबत जनजागृती.पारंपारिक लिंग भूमिकांचे परिवर्तन.

राजकीय सहभाग: महिलांचे राजकीय प्रतिनिधित्व वाढवणे.निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सक्रिय सहभाग.

सामाजिक विषमता आणि आधुनिकीकरण यांचा सहसंबंध जटिल आहे. आधुनिकीकरणामुळे समाजात प्रगती आणि विकास होतो, परंतु हा विकास सर्व घटकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी ठोस

उपाययोजना आवश्यक आहे. सामाजिक विषमतेचे निवारण करण्यासाठी सरकार, सामाजिक संस्था, आणि व्यक्तींच्या पातळीवर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी, आधुनिकीकरणाचे लाभ सर्व समाजातील घटकांपर्यंत पोहोचवणे अत्यावश्यक आहे. शिक्षण, आरोग्य, आणि आर्थिक संधींमध्ये समानता आणून, एक न्याय्य आणि समृद्ध समाजाची निर्मिती केली जाऊ शकते. आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना आणि सामाजिक प्रबोधन आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान आणि विचारसरणीचा समतोल वापर करून, समाजातील सर्व घटकांना प्रगतीची संधी मिळावी, हे सुनिश्चित करणे महत्वाचे आहे.

भारतातील१९९१ च्या आर्थिक सुधारणा व अनौपचारिक क्षेत्रातील स्त्री व्यावसायिक

Alkabai Shivaji Nagare

Prof. Dr. Vijaykumar Wawle G.
HOD- Economics Department, H.P.T. College ,Nashik

सारांश Abstract –

अनौपचारिक क्षेत्र विशाल आणि महाकाय आहे अनेक विखुरलेले उद्योग छोटे व्यवसाय या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. रोजगार निर्मितीचे प्रमुख केंद्र असलेल्या अनौपचारिक क्षेत्रात ९० भविष्यातील सर्वाधिक रोजगार असणार आहे. अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यवसायात स्त्री व्यावसायिकांची संख्या अधिक आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या स्त्री व्यावसायिकांच्या रोजगार स्थितीचा व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास केला आहे.

प्रस्तावना - Introduction

भारतातील १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांच्या अंमलबजावणी नंतर जागतिक बाजार पेठ भारतासाठी खुली झाली अनेक व्यावसायिक परिवर्तन या काळात झाले. पूर्वी कृषी क्षेत्रात कार्यरत असणारे व्यावसयिक कमी मोबदला मिळतो म्हणून नवीन व्यवसायात आले. व्यवसायाची बदललेली संरचना अनेक अर्थानी महत्वपूर्ण ठरते. भारतात स्त्रिया कायम विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहिलेल्या आहेत. स्वतंत्र प्राप्ती नंतर स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या दृष्टीकोनातून शासकीय योजना राबविल्या आहेत. आज नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले असले तरी कोणत्याही धोरणाचे अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम देशातील उद्योग व्यवसाय आणि आर्थिक रचनेवर पडतात. प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये या परिणामांचा अभ्यास करायचा आहे. कोणत्याही धोरणाचा परिणाम अर्थव्यवस्थेतील सर्वच उत्पादन घटकांवर होतो यात पुरुष व स्त्रियां दोन्हीचाही समावेश होतो. अनौपचरिक क्षेत्रातील व्यवसाय प्रामुख्याने स्वमालकीचे व छोट्या स्तरावर चालतात. या व्यावसायिकांच्या व्यवसायात कुटुंबातील सदस्य उत्पादन निर्मितीत सहकार्य करतात.

अनौपचारिक क्षेत्रातील उद्योग आणि व्यवसायामध्ये स्त्रीयांचा सहभाग बघायला मिळतो. ९० टक्के व्यावसायिकांची उपजीविका भागविणाऱ्या अनौपचारिक क्षेत्रात घरगुती व्यवसायात सर्वधिक स्त्री व्यावसायिक बघायला मिळतात. सुखदेव थोरात यांनी आपल्या “वंचितांचे वर्तमान” या पुस्तकात याचे विश्लेषण करतांना म्हटले आहे की, घरात चालणाऱ्या व्यवसायात कुटुंबातील सदस्यच काम करतात व यात स्त्रियांचा समावेश अधिक असतो. स्त्रीं व्यावसायिकांची समस्या त्यांच्या उत्पादकतेवर परिणाम करणाऱ्या बाबी या अजूनही तशाच आहे. भारतातील जवळ पास सर्वच राज्यामध्ये स्त्री व्यावसायिकांचे समान प्रश्न बघायला मिळतात.

अनौपचारिक क्षेत्राचा आवाका हा अधिक मोठा आहे. प्रचंड अवाढव्य महाकाय असलेल्या या क्षेत्रात कृषी उद्योग व व्यापार सर्वच क्षेत्र समाविष्ट्य आहेत. रोजंदारीवर काम करणारे मजूर स्वयंरोजगारातील व्यावसायिक या दोन्हीचा समावेश यात होतो. भारतातील श्रम मंत्रालयाने अनौपचारिक क्षेत्रातील

व्यावसायिकांचे, कामगारांचे त्यांचे कार्य, रोजगाराचे स्वरूप या नुसार चार विभागात वर्गीकरण केले आहे. यात १) व्यावसायिक स्वरूपानुसार अनौपचारिक क्षेत्रातील रोजगार २)रोजगाराच्या स्वरूपानुसार कार्य करणारे अनौपचारिक कामगार ३)आपत्तीग्रस्त श्रेणीतील व्यावसायिक ४) व्यापार श्रेणीत कार्यरत व्यावसयिक

व्याख्या - Definition– अंतरराष्ट्रीय श्रम संघटना (ILO) २००२ मध्ये अनौपचारिक क्षेत्रातील व्यवसायांची केलेल्या व्याख्या करतांना म्हटले आहे की, अनौपचारिक क्षेत्रातील उपक्रम म्हणजे असे उपक्रम की ज्यांची नोंदणी झालेली नसते. उपक्रमांची मालकी व्यक्ती अथवा कुटुंबाकडे असते. वैयक्तिक भांडवल उपक्रमांच्या भांडवलापासून वेगळे करता येत नाही विश्वसनीय माहितीचा लेखा जोखा नसल्यामुळे फर्मच्या योग्य कार्यकलापाबद्दल माहिती शोधणे अथवा देणे शक्य नसते.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये - Objectives Of the Study

१. अनौपचारिक क्षेत्राचा अर्थ स्पष्ट करणे.
२. अनौपचारिक क्षेत्रातील स्त्रियांची व्यावसायिक प्रगती अभ्यासणे.
३. स्त्रीयांच्या आर्थिक स्थितीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास करणे.

गृहीतके – Hypothesis

१. अनौपचारिक क्षेत्रात स्त्रियांचा व्यावसायिक सहभाग वाढला आहे.
२. स्त्री व्यावसायिकांच्या शिक्षण स्तरात वाढ झाली आहे.
३. स्त्रीयांना मिळणाऱ्या योजनांच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे.
४. सामाजिक पर्यावरणाचा स्त्रियांच्या उत्पादन क्षमतेवर परिणाम होतो.

संशोधन पद्धती : Research Method - संशोधन समस्येसाठी महिती संकलन करत असतांना प्राथमिक व दुय्यम माहिती संकलन स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. या साठी संदर्भ ग्रंथ वेबसाईट यामधून माहिती घेवून विश्लेषण केले आहे.

दोन शब्द – Keywords : अनौपचारिक क्षेत्र , स्त्री व्यावसयिक , जागतिकीकरण , सामाजिक पर्यावरण.

समस्या विधान – अनौपचारिक क्षेत्रावर नवीन आर्थिक धोरणाचे झालेले परिणाम कोणत्याही सुधारणा आपल्या सोबत चांगल्या आणि वाईट दोन्ही परिणाम घेवून येतात. या संशोधन पेपर मध्ये आपण अनुकूल आणि प्रतिकूल दोन्ही सुधारणा अभ्यासणार आहोत.

शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे.

नवीन आर्थिक धोरणाचा परिणाम म्हणून अनेक प्रकारच्या भौतिक सुधारणा आपल्या देशात झाल्या आहेत. दुर्गम भागात शैक्षणिक सुविधांची निर्मिती झाल्यामुळे स्त्री व्यावसायिकांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे.

तक्ता क्र . १ .१

साक्षरता दर (टक्केवारीमध्ये)

वर्ष	पुरुष	स्त्रिया	एकूण
१९५१	२७.२	८.९	१८.३
१९९१	६४.१	३९.३	५२.२
२००१	७५.३	५३.७	६४.८

२०११	८२.१४	६५.४६	७४.०४
२०२१	९०.९४	८७.३३	७७.७
२०२२	-	-	७४.०४

Source- https://jansankhya.itshindi.com

वरील तक्त्यात दाखविल्याप्रमाणे १९५१ पासून ते २०२१ पर्यंतच्या कालखंडात स्त्रियांच्या साक्षरता दरात वाढ झाली आहे १९५१ मध्ये ८.९ टक्के असलेला स्त्री साक्षरता दर २०२१ मध्ये ८७.३३ क्के इतका झाला. पुरुष व्यावसायिकांच्या तुलनेत स्त्री व्यवसायीकांचा साक्षरता दर कमी असला तरी देखील साक्षरतेचा प्रसार त्यांच्या मध्ये होतोय ही एक महत्वपूर्ण बाब आहे.

विविध क्षेत्रात स्त्री व्यावसायिकांची सहभागीता वाढली आहे.-

अनौपचारिक क्षेत्रात होणारे व्यवसाय घरगुती स्तरावरील असल्यामुळे या व्यवसायात घरातील स्त्रियांचा समावेश अधिक असतो. खालील तक्त्यात अनौपचारिक क्षेत्रातील विविध व्यवसायात स्त्रीयांचा असलेला सहभाग दाखविला आहे.

तक्ता क्र. १.२

अनौपचारिक क्षेत्रातील विविध क्रीयाकालापांमध्ये स्त्री व्यावसायिकांची संख्या

		टक्के (%)		
क्र	**उद्योगांचा गट**	**पुरुष**	**स्त्रिया**	**एकूण**
१	कृषी, शिकार ,वनीकरण	५३.१७	७५.२५	६०.५९
२	किरकोळ व्यापार,खाजगी क्षेत्रात घरगुती वस्तू दुरुस्ती	१०.७९	३.१४	८.२२
३	बांधकाम	८.०६	१.९०	५.९९
४	जमिनीवरील वाहतूक	४.८४	०.१०	३.२५
५	कापड उत्पादन	१.८५	२.७९	२.१७
६	पोशाख परिधान उद्योग फर रंगविणे	१.५५	१.९७	१.६९
७	हॉटेल आणि रेस्टॉरंट	१.६६	०.८०	१.३७
८	इतर सेवा आणि क्रिया	१.४६	१.०४	१.३२
९	शिक्षण	०.९१	१.९३	१.२५
१०	होलसेल व्यापार आणि व्यापार आयोग	१.७५	०.२०	१.२३
११	लाकडापासून बनविण्यात येणारे उत्पादन	१.२९	१.०९	१.२२
१२	खादान्य पेये आणि उत्पादन	१.३४	०.९६	१.२१
१३	खाजगी उद्योग आणि उत्पादनातील कामगार	०.४७	२.३८	१.१२
१४	फर्निचर आणि इतर उत्पादने	१.३३	०.५०	१.० ५

Source: computed from NSSO 55th (1999-2000)and 61th (2004-05) Round survey on Employment Un Employment

वरील तक्त्यात दाखविल्या प्रमाणे ६०.५९ टक्के व्यावसायिकांपैकी ७५.२५ टक्के स्त्री व्यावसायिक कृषी, शिकार व वनीकरणाच्या व्यवसायत आहेत. तर ३.१४ टक्के स्त्रिया किरकोळ व्यापारात व घरगुती दुरुस्तीत आहेत. १.९० टक्के स्त्री व्यावसायिक बांधकाम क्षेत्रात आहेत.०.१० टक्के स्त्री व्यावसायिक

जमिनीवरील वाहतूक च्या व्यवसायात आहेत. पोश्कः व परिधान उद्योगात १.९७ टक्के स्त्री व्यावसयिक आहेत.०.८० टक्के स्त्री व्यावसायिक हॉटेल व्यवसायात आहेत.शिक्षण क्षेत्रात असणाऱ्या स्त्री व्यावसायिकांचे प्रमाण १.९३ टक्के आहे. होलसेल व्यापारात असणाऱ्या स्त्री व्यावसायिकांचे प्रमाण ०.२० टक्के आहे. खादान्य पेये आणि उत्पादनात असलेल्या व्यावसायिकांचे प्रमाण ०.९६ टक्के आहे. वरील तक्त्यातील आकडेवारीच्या आधारे स्पष्ट निदर्शनास येते कि, अनौपचारिक क्षेत्रातील सर्वच व्यवसायात स्त्री व्यावसायिकांची संख्या वाढती आहे.

स्त्री व्यावसायिकांचे स्थलांतर अधिक प्रमाणात घडून येते- भारतीय अर्थव्यवस्थेत स्त्री व्यावसायिकांचे स्थलांतर सर्वाधिक होते. याचे कारण स्त्रियांच्या विवाहानंतर त्यांचे पतीच्या घरी जाणे आहे. ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागात स्त्री व्यावसायिकांचे स्थलांतर पुरुष व्यावसायिकांपेक्षा अधिक आढळते.

तक्ता क्र . १.३.

स्त्री व्यावसायिकांचे स्थलांतर

क्षेत्र	ग्रामीण		शहरी	
	पुरुष	स्त्रिया	पुरुष	स्त्रिया
प्राथमिक	४%	७५%	२०%	६५%
उत्पादन उद्योग	१३%	५९%	३८%	५१%
सार्वजनिक सेवा	१६%	६९%	४०%	५६%
बांधकाम	८%	७३%	३२%	६७%
परंपरागत सेवा	१०%	६५%	२९%	५५%
आधुनिक सेवा	१६%	६६%	४०%	५२%
एकूण	६%	७३%	३३%	५६%

Source : NSS 2007-08 using the National Industrial Classification codes of 2004 (NIC)primary includes agriculture ,hunting ,forestry ,fishing, mining and quarrying (NIC01-14),Manufacturing is NIC 15-37 public services are NIC 40-41 , transport via Railways (NIC6010),National postal activities (NIC64110), and public Administration (NIC 751,752 and 753) ,Construction is NIC 45),Traditional services include wholesale and retail trade , hotels and restaurants , transport, storage and communications (NIC 50-52,55,60-64, except 6010 and 64110) and Modern services includes financial intermediation , real

ग्रामीण भागात पुरुष व्यावसायिकांचे स्थलांतर प्राथमिक क्षेत्रात **४% व शहरी भागात २० टक्के आहे.** स्त्री व्यावसायिकांचे प्राथमिक क्षेत्रातील स्थलांतर ७५ टक्के व शहरी भागात ६५ टक्के आहे. उद्योग क्षेत्रात ग्रामीण भागात १३ टक्के ३८ टक्के पुरुष व्यावसयिक शहरी भागात स्थलांतर करतात.उद्योग क्षेत्रात ग्रामीण भागात ५९ टक्के तर शहरी भागात ५१ टक्के स्त्रिया स्थलांतर करतात. परंपरागत सेवा क्षेत्रातील स्त्रियांचे स्थलांतर ग्रामीण भागात ६५ टक्के व शहरी भागात ५५ टक्के आहे. आधुनिक सेवांमध्ये स्त्री व्यावसायिकांचे स्थलांतर ग्रामीण भागात ६६ टक्के व शहरी भागात ५२ टक्के आहे. तर पुरुष व्यावसायिकांच्या स्थलांतर प्रमाण ग्रामीण भागात १६ टक्के व शहरी भागात ४० टक्के आहे. वरील तक्तेवारीच्या आधारे हे स्पष्ट होते की, स्त्री व्यावसायिकांचे स्थलांतर पुरुष व्यावसायिकांपेक्षा अधिक प्रमाणात होते.

पुरुष प्रधान मानसिकतेचा स्त्रियांच्या उत्पादन क्षमतेवर परिणाम घडून येतो .

अनौपचारिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या स्त्री व्यावसायिकांच्या उत्पादन क्षमतेवर पुरुष प्रधान मानसिकतेचा परिणाम नकारात्मक होतो. काही व्यवसाय अद्यापही पुरुषांचे क्षेत्र म्हणून ओळखले जात

असल्यामुळे स्त्रियांचा सहभाग त्यात अल्प आढळतो. मुलगा अद्यापही वंशाचा दिवा समजला जात असल्यामुळे मुलींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यांची उत्पादकता कमी होण्या मागे ही सामाजिक कारणे अधिक आहेत.

अनौपचारिक क्षेत्रातील स्त्री व्यावसायिकांसमोरील आव्हाने.

१. **प्रथा परंपरा –** अनौपचारिक क्षेत्रातील स्त्री व्यावसायिकांसमोर प्राचीन परंपरा आणि प्रथांचे सामाजिक आव्हान आहे. समाजात आजही पुरुषी मानसिकतेचा बळी स्त्रीया ठरत आहेत घरातून पाठबळ नसल्यामुळे आपल्या आवडीचा व्यवसाय करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना नाही. पुरुष प्रधान संस्कृती अस्तित्वात असल्यामुळे त्यांना काही व्यवसाय आपोआपच प्रतिबंधित होतात.

संदर्भ :

१. थोरात सुखदेव (एप्रिल २०२१) वंचितांचे वर्तमान. लोकवाङ:मय गृह, मुंबई.
२. लेच फिओना (१९९६) "women in informal sector ;The contribution of Education and Training "
३. computed from NSSO 55th (1999-2000)and 61th (2004-05) Round survey on Employment Un Employment
४. NSS 2007-08 using the National Industrial Classification codes of 2004 (NIC)primary includes agriculture ,hunting ,forestry ,fishing, mining and quarrying (NIC01-14),Manufacturing is NIC 15-37 public services are NIC 40-41 , transport via Railways (NIC6010),National postal activities (NIC64110), and public Administration (NIC 751,752 and 753) ,Construction is NIC 45),Traditional services include wholesale and retail trade , hotels and restaurants , transport, storage and communications (NIC 50-52,55,60-64, except 6010 and 64110) and Modern services includes financial intermediation , real
५. https://jansankhya.itshindi.com

भारतीय शेती - समस्या आणि उपाय

श्री. सोपान काशिनाथ घोनशेट्टे

संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी महाविद्यालय,उदगीर

प्रो. डॉ. श्री. ई. डी. कोरपकवाड

महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे कारण भारतामध्ये ५८% लोक मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी शेतीवर अवलंबून आहेत भारतातील बहुतांश लोकसंख्या ही खेड्यात राहत असून त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भारताच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत संपूर्ण मदार शेतीवर अवलंबून आहे म्हणून शेतीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा संबोधले जाते. १९९६-९७ मध्ये देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये २६.१% वाटा शेतीचा होता तोच २००९-१० मध्ये १६.९%पर्यंत कमी झाला त्यास विविध कारणे आहेत. मुख्य कारण म्हणजे शेतीचा लहान आकार,लोकसंख्येचा वाढता भार, दोषपूर्ण भू सुधारणा पद्धती, सुधारित बी-बियाणांचा अभाव, भांडवलाचा अभाव इत्यादी आहेत.भारताच्या जीडीपी मध्ये कृषी क्षेत्राचे प्रमाण घटत चालले आहे. परंतु मत्स्यव्यवसाय आणि वनीकरण हे जीडीपी मध्ये मोठे योगदान देणारे ठरत आहे. शेतीतील समस्येवर केंद्र शासनाने राबवलेल्या विविध उपाय योजनांचा व कृती आराखड्याचा आढावा येथे घेण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्दिष्टे

१.भारतातील शेती क्षेत्राचा अभ्यास करणे.

२.भारतातील जीडीपी मध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा अभ्यासणे.

3..भारतातील शेती क्षेत्रातील समस्या अभ्यासणे.

४.भारतातील शेती क्षेत्रातील समस्या सोडविण्यासाठी राबविलेल्या विविध योजनाचा अभ्यास करणे.

गृहितके

1.शासनाने राबविलेल्या विविध योजनामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पनात वाढ झाली आहे.

2. शेती क्षेत्रा तील समस्याचे प्रमाण कमी होताना दिसून येत आहे.

संशोधनपद्धती

सदरील अभ्यास हा द्वितीय सामग्री च्या साहयाने करण्यात आला आहे. यासाठी केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध आर्थिक सर्वेक्षणाचा, प्रकाशित शोधनिबंधाचा, प्रकाशित-अप्रकाशित पीएच. डी. शोध प्रबंधाचा आणि निबंध ग्रंथांचा आधार घेण्यात आला आहे त्यानंतर कृषी क्षेत्रातील समस्येवर उपाय योजनांचा सविस्तर आढावा घेऊन विश्लेषण करण्यात आले व त्यानंतर निष्कर्ष काढण्यात आले.

भारतातील शेती क्षेत्रातील समस्या

उत्पादन पातळी खूपच कमी : उत्पादक पातळी प्रमुखाने शेतकऱ्याचे उत्पन्न निर्धारित करते. तथापि भारतीय शेतीची प्रति युनिट क्षेत्र उत्पादकता ही इतर उत्पादक देशाच्या प्रमुखपिकांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे.

सिंचनाची अपुरी सोय : भारतात पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असणारी शेती क्षेत्र 60% आहे.जे की एकूण उत्पन्नाच्या 25% आहे.मोसमी किंवा कमी पाऊस पडत जाणाऱ्या ठिकाणी सिंचन शेती करणे फार महत्त्वाचे आहे.यातून एकापेक्षा जास्त पिके घेता येतात. परंतु याचे प्रमाण खूपच कमीआहे.

शेतकऱ्याची स्पर्धात्मकता: शेतकऱ्यांची स्पर्धात्मकता जमीन धारणे बरोबर वाढविणे गरजेचे आहे.उत्पादकतेत सुधारणा करण्यासाठी विक्री योग्य अधिशेष वाढविण्याबरोबर विपणसंधी उपलब्ध करून दिले तर फायदेशीर ठरते.

जमिनीचा आकार : शेतातील दर् हेक्टरी उत्पादन जास्त असते म्हणजेच मोठ्या आकाराच्या जमिनीची उत्पादकता जास्त असते.याउलट व्यापक प्रमाणावर विभाजन आणि उपखंड होऊन जमिनीचे लहान आकाराचे तुकडे करण्यामुळे योग्य मशागत करणे शक्य होत नाही.

पिक विमा यंत्रणेचा अभाव : भारतातील ६०% शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. पिकासाठी संरक्षण देण्यासाठी सरकारने राबवलेली पिक विमा योजना अत्यंत कमकुवत आहे.जगात अमेरिका व चीन सर्वात मोठी पीक विमाधारक देश आहेत.अमेरिकेत 70% प्रीमियम शेतकऱ्याना दिले जाते व तेच चीनमध्ये 2013 पासून 80 टक्के पर्यंत प्रीमियम दिले जाते.

शेतकरी आत्महत्या : गेल्या काही वर्षात मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत त्यात आंध्र प्रदेश,कर्नाटक,महाराष्ट्र,केरळ,पंजाब,राजस्थान,ओरिसा,मध्यप्रदेश या राज्यात आत्महतेचे प्रमाण जास्त नोंदवले आहेत.

अनुदानावर अधिक खर्च : जर आपण संबंधित पाच मंत्रालयाला- कृषी रसायन व खते, ग्राहक व्यवहार,अन्न आणि सार्वजनिक वितरण,अन्नप्रक्रिया उद्योग व पाणी यासाठी आर्थिक वर्ष 2016 मध्ये 2.3 लाख कोटी एवढी अनुदान दिली आहेत.समस्या ही की अर्थसंकल्पात 85% पेक्षा अधिक अनुदान फक्त यासाठी निर्देशित केले जाते

कृषी संशोधनाचा अभाव : देशात कृषी संशोधनांचा सोयीद्वारे शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी अनेक प्रकल्प हाती घेता येतात व जमिनीची उत्पादकता वाढता येते पण तसे दिसून येत नाही.

सरकारचची अलीकडील काळातील धोरणात्मक कृती

१. मृदा आरोग्य कार्ड योजनेद्वारे शाश्वत जमीन सुपीकता सुधारणा करणे यासाठी सरकारने कृती आराखडा तयार केला आहे.
२. सेंद्रिय शेती योजनेला पाठिंबा देण्यासाठी परंपरागत कृषी विकास योजना यासाठी 53 लाख कोटी ची तरतूद सरकारने केली आहे.
३. प्रधानमंत्री ग्राम सिंचन योजना द्वारे “पर ड्रॉप मोर क्रोप” याद्वारे पाण्याची कार्यक्षमता वाढविणे.
४. एकात्मिक कृषी बाजारात निर्मितीतून शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला चालना देणे.

शेती क्षेत्रातील समस्येवरील उपाय

प्रत्यक्ष पैसे हस्तांतरण : याद्वारे रोख रक्कम हस्तांतर करून अन्न व खताच्या अनुदानाची पुनर्रचना करून लाभार्थी शेतकऱ्यापर्यंत जाता येते.यामुळे गळती कमी होऊन भ्रष्टाचारास आळा बसेल व प्रक्रिया पारदर्शक होईल.

खुली बाजारपेठ : शेतकऱ्याला त्याचे उत्पादन कोणत्याही ठिकाणी कुठेही विकण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे.देशभरातील कृषी वस्तूवरील कर आकारणी कमिशन 4% पेक्षा कमी करणे आवश्यक आहे सध्या गुजरातमध्ये 2% तर पंजाब मध्ये 14.5% आहे.

विशेष कृषी क्षेत्र(SAZs) : मुख्य शेतजमीन संरक्षण करण्यासाठी विशेष कृषी क्षेत्राची रचना करणे आवश्यक आहे.

४. दीर्घकाळ कोरडवाहू ठिकाणी पावसाचे पाणी साचून ठेवून सिंचनासाठी वापरण्यासाठी आणिवार्यता करणे, समुदायिक रेणू वॉटर हार्वेस्टिंगला चालना देणे,पाणी वाटपात समानता ठेवणे,सामुदायिक व्यवस्थापनाची पद्धत म्हणजे "पाणी पंचायत".

५. कमी कालावधीमध्ये येणारी पिके यांची बियाणे तयार करणे व तसेच बियाणे बँक तयार करणे त्यानुसार पर्यायी पिकाची निवड करता येईल.

६. आकस्मित हवामाना संभाव्यतेच्या बाबतीत कृषी विद्यापीठ व शेतकरी संघटना यांनी एकत्रितपणे काम करून जुळून घेतले पाहिजे तसेच तांत्रिक सल्ले घेणे आवश्यक आहे.

७. हवामान बदलामुळे अनपेक्षित धोके निर्माण होत आहेत आजचा अन्नधान्य साठा कमी होत आहे. शास्त्रज्ञांनी एकत्रितपणे दुष्काळ, पूर, चांगले हवामान याबाबत शेतकऱ्याना वेळोवेळी मार्गदर्शन केले पाहिजे. शेतकरी शाश्वत दक्षता घेतली पाहिजे अन्नसुरक्षा च्या बाबतीत.

८. शेतकरी आत्महत्या संबंधी प्रश्न सोडवणे : शेतकऱ्यांना स्वस्त आरोग्य विमा प्रदान करणे, राष्ट्रीय ग्रामीण हेल्थ मिशनचे प्राधान्य आत्महत्या स्पॉट ठिकाणी करणे, शेतकऱ्यांच्या प्रतिनिधीत्वासह गतिशीलता निश्चित करण्यासाठी शेतकरी आयोगाची स्थापना करणे, उपजीविका वित्त म्हणून काम करण्यासाठी मायक्रो फायनान्स धोरणांची पुनर्रचना करणे, गावातील सर्व पिके विम्याद्वारे संरक्षित करणे,ब्लॉक स्तरावर लवकर निपटारा करणे, नुकसानीचे प्रमाण मोजणीसाठी उपग्रह प्रणालीचा वापर करणे त्यासाठी कृषीतज्ञ नेमणे, शेतकऱ्यांच्या वृद्धा अवस्थेतील आधार व आरोग्य विम्याच्या तरतुदीसाठी सामाजिक सुरक्षा जाळी तयार करणे, योग्य वेळी परवडणाऱ्या किंमतीत बि-बियाणे उपलब्ध करून देणे, जास्तीत जास्त उत्पन्न प्रदान करणारे कमी जोखीम व कमी किंमतीत मिळणाऱ्या तंत्रज्ञानाची शिफारस करणे गरजेचे आहे. उदा. बीटी कॉटन तंत्रज्ञान.जीवन रक्षक पिकांच्या बाबतीत केंद्रीय बाजार हस्तक्षेप योजना (MIS) ची गरज आहे. किंमत स्थिरीकरण करणे, आंतरराष्ट्रीय किंमती पासून शेतकऱ्यांचे संरक्षण करण्यासाठी आयात शुल्कावर त्वरित कारवाई करणे आवश्यक आहे, शेतकरी संकटाच्या ठिकाणी ग्रामज्ञान केंद्र (VKCs) किंवा ज्ञानचौपाल उभारणे जेणेकरून शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन होईल. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या वर्तनाची प्रारंभिक चिन्हे ओळखण्यासाठी जनजागृती मोहीम ठेवणे.

९. जैव संसाधनाचे व्यवस्थापन : भारतातील लोक जैविक संसाधनावर अवलंबून आहेत त्यात शेतीतील पिके, प्राणी व मत्स्यसाठ्याचे संरक्षण, वाढ, सुधारणा, उत्पादकता वाढविण्यासाठी देशी जातीच्या निर्यातीत व योग्य जातीच्या आयातीला परवानगी देणे गरजेचे आहे.

१०. शेतकऱ्याची स्पर्धात्मक सुधारणे : शेती पिंकाची आधारभूत किंमत(MSP)च्या अंमलबजावणीत सुधारणा करणे, MSPसाठी व्यवस्था करणे, बाजरी, पौष्टिक तृणधान्य पीडीएस (PDS) मध्ये कायमस्वरूपी समावेश करणे. एमएसपी किंमत ही उत्पादनाच्या एकूण सरासरी खर्चापेक्षा ५०%पेक्षा जास्त

असावी अशा सुधारणा करणे गरजेचे आहे.कमोडिटी मध्ये ९३ वस्तूचा समावेश आहे परंतु भविष्यकाळातील किंमतीतील बदलाची माहिती उपलब्ध करून देणे, राज्य कृषी उत्पन्न पणन समिती अधिनियम (APMC) द्वारे विपणन, साठवणूक व कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे.

सारांश व संक्षिप्त निष्कर्ष

भारत सरकारला शेती क्षेत्रातील उत्पादन वाढविण्यासाठी शेती क्षेत्रातील समस्या जाणून घेऊन त्यावर उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.शासनाच्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी पारदर्शक व प्रभावी होणे आवश्यक आहे.यासाठीचे विश्लेषण येथे करण्यात आले आहे.देशातील कृषी क्षेत्रामध्ये वाढ झाल्यामुळे पुढील काही वर्षे चांगली गती निर्माण होण्याची अपेक्षा आहे.सिंचन सुविधा,गोदाम,शीतगृह,कृषी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक, चांगले वित्तीय प्रोत्साहन इत्यादीमुळे कृषी क्षेत्राच्या वाढीस हातभार लागेल.यासारख्या उपायाद्वारे उत्पादन वाढण्यास मदत होईल व शेती क्षेत्रातील समस्या थांबतील.

संदर्भ

१.कृषी जनगणना २०१५-१६, भारत सरकार

२.शेतीचेअर्थकरण- डॉ.गंगाधर कायंदे पाटील चैतन्य पब्लिकेशन,नाशिक

३.कृषी भूगोल-डॉ.विठ्ठल घारपुरे2013,पिंपळापूर प्रकाशन,नागपूर

४.कृषी सेवक परीक्षा-प्रा.हरिहर गायके व प्रा.विजय मोरे,विद्याभारती प्रकाशन,लातूर ५.भारताचा आर्थिक पाहणी अहवाल २०२३-२४

६.भारताचा संपूर्ण अर्थसंकल्प२०२४-२५

'धूणी तपे तीर' उपन्यास में आदिवासी विमर्श

डॉ. अनिल गोविंद चौधरी

सहायक प्राध्यापक, दूर व ऑनलाइन शिक्षण केंद्र, मुंबई विश्वविद्यालय, कलिना, सान्ताक्रुज़ (पूर्व), मुंबई – 400 098.

समकालीन भारतीय साहित्य में आदिवासी जनजाति चेतना के सुप्रसिद्ध कवि और कथाकार हरिराम मीणा जी है। उनका प्रथम उपन्यास 'धूणी तपे तीर' करीब-करीब पंद्रह-बीस सालों के शोधपरक अध्ययन के बाद लिखा गया है। यह उपन्यास जितना शोधपरक है, उतना ही आख्यानपरक है क्योंकि भारत की मुख्यधारा की संस्कृति में अभी तक आदिवासी जनजातियों और दलित जातियों को सम्मान और पहचान नहीं मिल पायी है जिसके वे हकदार है। इस आधुनिक युग में उनकी तरफ देखने का नज़रिया बदल गया है। कहते है कि "आज 'आदिवासी' शब्द के उच्चारण से ही हमारे सम्मुख खड़ा हो जाता है प्रत्येक सदी में छला, सताया गया, नंगा किया गया और एक सोची समझी साजिश के तहद वन-जंगलों में जबरन भगाया गया एक असंगठित मनुष्य।"[1] ऐसे ही मानगढ पठार में घटित हुए ऐतिहासिक आन्दोलन को दर्शाया गया है। इस कथा की ओर किसी भी विद्वान का ध्यान नहीं गया यह आश्चर्य की बात है। आख़िरकार आदिवासी विद्वान ने इस कथा को समाज के सामने लाने का पूरी तरह से प्रयास किया है। उपन्यास में देसी रियासत और अंग्रेज दोनों ने मिलकर आदिवासियों का शोषण, अन्याय, अत्याचार करते है। इसलिए यह समुदाय समाज की मुख्यधारा में से अलग-थलग जंगल और पहाड़ों में बस गया है। गोविन्द गुरू के नेतृत्व में अस्मिता, पुश्तैनी संसाधनों और देसी रियासत एवं अंग्रेजों से मुक्ति के लिए संघर्ष छेड़ देते है। सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक और राजनीति स्तर पर भी उन्हें काफ़ी संघर्ष करना पड़ता है इसका जिक्र किया गया है। लेखक आदिवासियों का अद्भुत और यथार्थ के साथ चित्रण करते हुए कहते है कि "भूखिया गांव की दर्जन भर फलियां ईर्द-गिर्द छोटी पहाड़ियों की तलहटियों-टेकरियों पर बिखरी हुई थी। मुख्य गांव में करीब पचास-साठ घर और फलियों को मिलाकर कुल अस्सी-नब्बे आदिवासी परिवारों का यह समूचा गांव। गांव की कुल आबादी चार-साढे चार सौ की होगी।"[2] आदिवासी एक जगह पर अपना समूह बनाकर रहते हैं। भील, मीणा, गोवारिया, डामोर, बनजारा आदि समुदायों का जीवनयापन खेती, जंगल से फल या कंदमूल आदि केवल जंगल के वस्तुओं पर निर्भर था। उससे ही उनका गुजारा हो जाता है। उनके पास नैसर्गिक, सहज-सरल और ईमानदारी का जीवन-यही छोटी सी लेकिन अमूल्य धरोहर रहती है। देश-दुनिया की जानकारी और अनुभव कई बार दृष्टिकोण को जटिल बना देते हैं और मनुष्य को तनाव-ग्रस्त। भविष्य में ये बातें कहां तक प्रांसगिक और उचित रहेगी या नहीं, कहा नहीं जा सकता लेकिन आदिम मानवीय सरोकारों में से जो कुछ बचा रहेगा, वह ऐसे ही इन्सानों के बलबूते पर होगा।

उपन्यास में मुखिया एवं गमेंती रियासत के महारावल और जागीरदार के पास आदिवासियों की समस्याओं को पेश करते है। उसी समय नायक गोविन्द गुरू 'सम्प-सभा' का गठन करता है। 'सम्प-सभा' के विचारों से आदिवासी समाज में जागृति पैदा करने का कार्य होता है। उनके प्रवचन के लिए हजारों लोग आते है और यही से आदिवासी समाज एक प्रमुख धारा बनकर रहा है। रियासती द्वारा आदिवासियों को "तू भील, तू डामोर, तू मीणा, तू गमेती, तू इस पाल का, तू उस खाप का, तू इस या उस गोत का।"[3] बँटवारा करते हुए

उन्हें अलग-थलग किया जाता है। परंतु 'सम्प-सभा' के माध्यम से गोविंद गुरू आदिवासियों को जोड़ने और भलाई का कार्य करते हुए दिखाई देते है। रियासतों द्वारा गोविन्द गुरू की गिरफ्तारी की जाती है। कुरिया और पूंजा धीरा के नेतृत्व में हजारों आदिवासी गुरू को छुडवाने के लिए आगे बढते है। उनके द्वारा मिली हुई सिख के अनुसार धूणी स्थल पर अखण्ड़ दिया जलाया जाता है। हर पुरणमासी के दिन मेला भरने लगा था। सभी आदिवासी धूणी में नारियल डालकर घी का हवन करते हुए 'सम्प-सभा' के गीत गाते थे। आदिवासियों ने 'सम्प-सभा' के आंदोलन को आगे बढ़ाया था। गुरू के प्रति सन्मान होने से लेखक कहता है कि "बनजारा जाति का होने के बावजूद ये आदिवासी उसका कितना सन्मान करते हैं।"[4]

मानव जन्म से ही सामाजिक प्राणी रहा है, उसका सम्पूर्ण विकास समाज में ही होता हैं। समाज के बाहर रहकर मनुष्य का विकास असंभव हैं। वह समाज में निवास करता है, इसलिए समाज में ही मनुष्य को रक्षा और उसकी सर्वमुखी उन्नति की सुविधाएँ उपलब्ध होती है। समाज व्यक्तियों के सामुदायिक जीवन का स्वरूप और साहित्य सामुदायिक जीवन का प्रतिरूप हैं। इस संदर्भ में ओम् प्रकाश गाबा कहते है कि "मानवीय संगठन की सबसे बड़ी और सबसे व्यापक स्वायत्त इकाई जिसकी सदस्यता साधारणतः जन्म से अर्जित की जाती है और जिसमें सब लोग प्रायः एक-जैसे ढंग से संगठित होते हैं।"[5] साहित्य में घटित घटनाओं से समाज द्वारा मानवों के हितों को ध्यान में रखकर साहित्य की रचना होती है। मानव का इतिहास प्रारम्भ से ही विभिन्न समुदाय में रहा है। अर्थात "सामान्य अर्थो में समुदाय व्यक्तियों का एक ऐसा समूह है, जो एक निश्चित भू-भाग में रहते हैं जिसके द्वारा वे अपने अस्तित्व को स्वीकार करते हैं और जिनमें सुदृढ़ता की भावना विद्यमान होती है।"[6] समाज में सापेक्ष रूप से गतिशीलता का अभाव होता है। धर्म, प्रथाएँ और रूढ़ियाँ जीवन को नियन्त्रित करती है। उनका जीवन प्रथाओं और रूढ़ियों से बंधा होता है। प्रत्येक व्यक्ति इनका पालन करता है वहाँ उन्हें चाहे हानि ही क्यों न उठानी पड़े। विशेषतः ग्रामीण समाज में 'हम' की भावना पायी जाती है। बाढ़-अकाल, महामारी और अन्य संकटकालीन अवसरों पर गाँव के सभी लोग सामुहिक रूप से संकटों का मुकाबला करतें है। वे ऐसे अवसरों पर देवताओं के यज्ञ, अनुष्ठान और पूजा भी करते हैं।

आदिवासियों में रूढ़ि तथा अंध-विश्वास व्याप्त है जो मनुष्य का मृत्युतक पीछा नहीं छोड़ता है। आदिवासियों में अंध-विश्वास, रूढ़ि, परम्पराएँ स्थिर और चिरकाल तक दिखाई देती है। जब रूढ़ियाँ समाज की मान्यताएँ प्राप्त करके सुदृढ़ आधार ले लेती हैं तब इनमें परिवर्तन होते रहते हैं, मूल्य निर्माण होते रहते है। ये सकारात्मक एवं नकारात्मक दोनों प्रकार की होती है। स्थान, काल, परिस्थिति आदि के प्रभाव से रूढ़ियों को प्रभावित होने की स्थिति भी देखने को मिलती हैं। रूढ़ियों का ऐतिहासिक प्रश्न होने से बहुत-सी अंधश्रद्धाएँ दिखाई देती है। अंतः रूढ़ियों का पालन अंध विश्वास और सामाजिक दबावों में होता हैं। उपन्यास में जादू-टोना, धर्मांधता, अंधविश्वास एवं रूढ़िगत मान्यताओं का चित्रण, उनके पिछड़ेपन को उजागर किया गया है। उन्होंने इन पुरातन पंथी मान्यताओं की अवैज्ञानिकता को दिखाते हुए फैलती हुई बुराईयों पर भी प्रकाश डाला है। ऐसे ही वांगड प्रदेश अंचल में आदिवासी बेखौफ रहते है, अचानक विद्युत कौध, मेघ गर्जना, बारिश शुरू होती है और जंगल की शांत मुद्रा भंग हो जाती है, तब आदिवासी बुजुर्ग महिला अपनी झोपड़ियों में से हडियाँ बाहर फेक देती है और पत्थर की चक्की के पाटों को उल्टी दिशा में घुमा देते है। आदिवासी अपने लोकदेवताओं के अलावा भगवान शिव को भी आराध्य देव के रूप में मानते हैं। इलाके में जैन मन्दिर बनाने

की बात होती है तो आदिवासी मंदिर बनाने के लिए विरोध करते है और वहाँ पर भगवान शिव का मंदिर बनाने का ऐलान करते है, इसका सटीकता से चित्रण किया गया है।

लेखक ने 'धूणी तपे तीर' में आदिवासियों का जीवन और ग्रामीण अंचल का यथार्थ चित्रण किया है। नायक गोविन्द गुरू बचपन में आग निर्माण करते थे, आग तैयार होने के बाद भुट्टे सेंक कर खाते है। आदिवासी यह पुश्तों से करते आए है। आदिवासी होली के त्यौहार के लिए जंगल से थम्म लेकर आते है तो कोई अन्य तैयारी करते है। "थम्म मजबूती से खड़ा कर दिया। थम्म के ऊपरी हिस्से पर लाल व सफेद रंग के कपड़े बांधे और थोड़ी सुखी घास भी। मौजूद सभी लोगों के ललाट पर हल्दी की तिलक लगाया। तिलक लगाने से पहले थम्म के पास घी का दीपक जला दिया था।"[7] यह होली कि परिक्रमा छोटे बच्चे, औरतें झोपड़ियों के दरवाजों से देखते है। बुर्जुग आदमी के द्वारा उसकी विधि की जाती है। गोविन्द गुरू ने भगतों और रक्षादल के सदस्यों को गाँव भेजा था। होली पूंजन एवं अग्नि क्रिया भगत कि देखरेख में की जाती हैं। यहाँ युवक और युवती होली के अवसर पर गीत व संगीत के साथ गेर नृत्य करते हैं। सभी युवक-युवतिया इक-दूजे का हाथ पकड़ कर आनंद उठाते हैं। इस संदर्भ में सच्चिदानंद कहते है कि "बाबा नागार्जुन के उपन्यास पढ़कर जिस प्रकार कोई पाठक बिना बिहार प्रदेश, विशेष रूप से मिथिला क्षेत्र का भ्रमण किए वहाँ की संस्कृति से परिचित हो जाता है उसी प्रकार 'धूणी तपे तीर' पढ़कर कोई भी पाठक राजस्थान विशेष रूप से उदयपुर, डुँगरपुर, बाँसवाड़ा और कुशलगढ़ के भील और मीणा आदिवासियों की संस्कृति से परिचित हुए बिना नहीं रहेगा।"[8] उनका जीवन एक नैसर्गिक, सहज-सरल और ईमानदारी से जीने के मूल्यों पर आधारित रहता हैं। उनके पास गहरा अनुभव रहने के बावजूद भी जीवन जटिल बनता हैं। गाँव की धरती, जंगल और पहाड़ों की जानकारी एवं जंगली जानवरों व पखेरूओं के व्यवहार का अनूभव, वनस्पतियों एवं जड़ी बूटियों का ज्ञान रहता हैं। लेकिन संकट आते ही देवताओं को जिम्मेदार मानते हैं।

उपन्यास में दक्षिण राजपूताना के पाँच और गुजरात के दो रियासतों का चित्रण है। रियासत के राजा-महाराणा, महारावल, जागीरदार, ठेकेदार आदि सभी आदिवासी लोगों को गुलाम बनाते है। प्रो. नवलकिशोर कहते है कि "एक तरफ उनका सामंती शोषण चल रहा था, ठिकानेदार उन्हें सताते थे, जबरन वसूली करते थे, उनसे बेगार लेते थे और उनसें गुलामों जैसा सलूक किया जाता था।"[9] उदयपुर दरबार के महाराणा आदिवासियों के प्रति भेदभाव अपनाकर रियासत में नया रस्ता निकालता हैं, तब यह रस्ता आसपास के गाँवों में रहने वाले बुजुर्गों के सिर से बाल काटकर, दो अंगुल का चौड़ा रास्ता बनाया जाता है। इस संदर्भ में पूछते है तो, "बात यह है हुजूर कि गैल तो जंगल में से होकर निकाली जा रही है, जागीरदारों के आदमी नाई लेकर हमारे घरों पर जाते हैं और बुजुर्गों के माथे के बालों को ललाट से चोटी तक दो-दो अंगुल की चैड़ाई में उस्तरा लगाकर काटते हैं। पूछने पर कहते हैं कि 'राज की गैल है'। अब जब हमारे इलाकों से राज की असल गैल निकाली जा रही है तो माथे पर बाल काटकर बनाई जाने वाली राह की क्या जरूरत है और उस राह पर कोई चल भी तो नहीं सकता।"[10] यहाँ स्पष्ट होता है कि आदिवासी समुदाय हर सत्ता की शिकार बनी हुई है। उन्हें हाशिए पर जाने को मजबूर किया है, इससे हाशिए के समाज के प्रति सत्ता की संवेदनाहीनता कितनी है, पता चलता है। हर रियासत में सत्ता में स्थापित लोग आदिवासियों को बेगार में काम करवाते है। ऐसे ही जागीरदार ठाकुर रियासत के महारावल के प्रति आदिवासियों को शिकारगाह के निर्माण के लिए मुफ़्त में काम करवाते है। उसी समय आदिवासियों की फसल कटाई पर आती है और ठाकुर से मोहलत माँगते हैं, परंतु

उसके डर के आगे किसी की भी नहीं चलती। ठाकुर जबरदस्ती से बेगार में काम करवाते हैं। उनका पूरा जीवन रियासत के प्रति अधीन रहने सें जुलूम, अत्याचार और शोषण होता रहता है। लगान और बैठ-बेगार जबरदस्ती से लिया जाता है। वसूली के समय मारा-पिटा जाता है। गोविन्द गुरू की गतिविधियों पर दबाब ड़ाला जाता हैं। दड़वाह की जमीन से बेदखल किया जाता है और यह जमीन पटेल समुदाय को दी जाती है। गुजारा करने के लिए हक्क की जमीन थी वो भी छीन ली जाती है। फिर भी रियासत के प्रति एकनिष्ठ रहते है। जागीरदार ठाकुर गोविन्द गुरू के गतिविधियों में शामिल न होने की चेतावनी देता है, तब बुजूर्ग कहते है कि "आप मालिक हैं, भगवान हैं हमारे लिए। आप ऐसी बातें क्यों बोल रहे हैं, हम तो आपकी रियाया हैं। हममें से किसने राजभक्ति में कमी छेड़ी है?"[11] आदिवासियों के बीच गोविन्द गुरू 'सम्प-सभा' के माध्यम से हक्क और रियासतों के द्वारा शोषण, अत्याचार को लेकर जागरूकता निर्माण करते है। जंगल में जो फल एवं कंदमूल है, उसे इकट्ठा करके उपजीविका को चलाने के लिए कहते है। इसलिए रियासतों द्वारा गुरू पर दबाव ड़ालकर काबु में रखने का प्रयास किया जाता है।

उपन्यास में लेखक दूसरी तरफ़ रियासतों में राजनैतिकता एवं व्यापार के स्तर से फिरंगियों से परिचित कराते है। कथन है कि "इंग्लैंड देश का नाम आक्रमणकारी ऐंग्ल जाति के साथ जुड़ा है। इंग्लैंड अथवा ब्रिटेन में बसने वाली जाति साधारणतः अंग्रेज कहलाती है।"[12] रियासतों में पारस्परिक कलह और फूट के वातावरण में अंग्रेज पैर फैलाने शुरू कर देते है, धीरे-धीरे अपनी कुटनीति से सत्ता स्थापित करते हुए रियासतों के महारावलों पर अधिकार जताते है। देसी रियासत के राजे-महारावालों के साथ आदिवासियों पर भी अत्याचार करते है। उदयपुर दरबार के महाराणा को अंग्रेज आदिवासी विद्रोहियों पर कठोर कार्यवाही करने का आदेश देती है। मेवाड़ राज्य में हस्तक्षेप बढ़ाने की लालसा में 'कौंसिल ऑफ़ रिजेंसी' की स्थापना करते है। नए-नए कानून बनाकर हस्तक्षेप की राजनीति तैयार करते है और देसी रियासतों में दखलअंदाजी को मजबूत करते है। व्यापार और फौज के विस्तार के लिए विभिन्न स्त्रोंतो से उनका आर्थिक आय बढ़ाने का प्रमुख लक्ष्य था। आदिवासियों की उपजीविका एवं भौतिक आधार को धीरे-धीरे छीन लेते है। महाराणा एवं महारावल विद्रोह से निपटाने में असफल होते है तो उन्हें अकुशल व असक्षम ठहराकर हस्तक्षेप करते है। बारापाल व पड़ोना में विद्रोह की घटना घटित होती है तो महाराणा उन्हें काबू करने में असफल होता हैं। इन सारी घटनाओं एवं वृत्तांत पर अंग्रेजों ने लक्ष्य रखा था। विद्रोह के बाद महाराणा और आदिवासियों से समझौता होने के बावजूद अंग्रेज फिर से नया समझौता करवाने के लिए मजबूर कर देते है। इस संशोधित समझौते के अनुसार अंग्रेजो की सल्लाह से रियासतों में प्रशासनिक सुधार व परिवर्तन किए जाते है। ब्रिटिश राजे-महारावालों को लुभावनी पदवी देकर सन्मानित करते है, इस प्रकार की लुभावनी पदवी देकर रियासतों के बीच में मधुर संबंध बना लेते है। कुछ राजे-महाराणा अंग्रेजों से विरोध भी करते थे। परंतु अधिकांश राजे-महाराणा अंग्रेजों की शक्ति के आगे झुक गए, शामिल होने लगे। डुंगरपुर रियासत के महारावल कम आयु में ही सिंहासन पर विराजमान होते हैं, तो उसे ब्रिटिश असक्षम ठहराकर 'कौंसिल कमिटी' की स्थापना करके सत्ता को हाथ में रखती हैं। 'कौंसिल की कमिटी' के माध्यम से अंग्रेज गोविन्द गुरू की गतिविधियों और आदिवासियों में हो रहे असंतोष तथा 'सम्प-सभा' की गतिविधियों पर अंकुश लगाने की रणनीति पर गंम्भीरता से विचार करते है। आदिवासी विद्रोह को गंभीरता से लेते हुए रियासतो पर दबाव एवं कामकाज में अनावश्यक हस्तक्षेप को कम करके

मित्रता एवं सहयोग प्राप्त करने की नीति का अवलंबन करते है। रियासत के राजाओं को 'ब्रिटिश क्राउन' के प्रति निष्ठावान रहने के लिए कहाँ जाता है और विद्रोह पर कठोर कारवाई करने का आदेश देती है।

गोविंद गुरू के 'सम्प-सभा' के माध्यम से आदिवासियों में जागृति का प्रसार अधिक हुआ था, इसका सीधा असर शराब के ठेकेदारों पर हुआ, रियासतों के आय में घटौती होती है। इसलिए अंग्रेजों के कहने के अनुसार आदिवासियों को पूरानी हालत पर लौटने के लिए जागीरदार व उनके कारिदे भू-राजस्व वनोपज, बेगार व आबकारी के मामलों को लेकर परेशान करते है और धूणियों को अपवित्र कर देते है। गोविंद गुरू के नेतृत्त्व में अपनी रक्षा हेतु मानगढ़ पठार का सहारा लेते है। आदिवासी अपनी मांगे अंग्रेजों के पास भेजकर समझौता करने को तैयार होते है लेकिन अंग्रेज बड़े चालाक, धूर्त थे। वे अत्या-आधुनिक हत्यारों के साथ मानगढ़ की मोहिम के लिए आते है। आक्रमक रवैया अपनाकर तुरन्त मानगढ़ पठार को खाली करने का आदेश देते है। आदिवासियों की ओर से कुछ इंतजार न करते हुए भोले, मासूम आदिवासियों पर अंधाधुंध गोलियाँ बरसा देते है। जान बचाने के लिए बच्चे, आदिवासी महिला और पुरुष यहाँ-वहाँ भाग जाते है, भगदड़ मच जाती है। मानगढ़ पठार से अंग्रेज सम्प-सभा के सदस्य और गोविंद गुरू को भी गिरफ्तार करते है।

अतः 'धूणी तपे तीर' में लेखक हरिराम मीणा ने आदिवासियों के संघर्ष का यथार्थ के साथ चित्रण किया है। रियासतों द्वारा आदिवासियों का शोषण किया जाता है, उनके ऊपर जुल्म, अत्याचार होते है और उन्हें सहयोग देने के लिए अंग्रेज आती है। दोनों ही आदिवासियों का खून चूसकर घायल कर देते है। अंग्रेज रियासतों में जो कुछ नीति अवलंब करते है, उसे अपने अधीन रखकर खाली झोली भरने लगती है। गोविंद गूरू 'सम्प-सभा' व 'धूणी' के माध्यम से अन्याय, अत्याचार, शोषण के विरूद्ध लड़ने के लिए आदिवासियों को तैयार करते हुए एक नई दिशा की तरफ मोड़कर उत्कर्ष कर देता है।

संदर्भ ग्रंथ:

1. युद्धरत आम आदमी, संपादक - रमणिका गुप्ता, पृ. 96
2. धूणी तपे तीर – हरिराम मीणा, पृ. 30
3. धूणी तपे तीर– हरिराम मीणा, पृ. 118
4. धूणी तपे तीर– हरिराम मीणा, पृ. 196/97
5. विवेचनात्मक सामाजिक विज्ञान कोश - ओम् प्रकाश गाबा, पृ. 316
6. ग्रामीण सामाजिक संरचना और परिवर्तन – डॉ. सुधीर कुमार राय, पृ. 48
7. धूणी तपे तीर– हरिराम मीणा, पृ. 32
8. सृजन संवाद - संपादक ब्रजेश, पृ. 132
9. मधुमती - उमराव सालोदिया, पृ. 17
10. धूणी तपे तीर– हरिराम मीणा, पृ. 49/50
11. धूणी तपे तीर– हरिराम मीणा, पृ. 276
12. सामाजिक विज्ञान हिंदी विश्वकोश – डॉ. श्याम सिंह शशि, पृ. 25

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचा अभ्यास

प्रा. डॉ. रामदास मुक्टे
शिवाजी महाविद्यालय, हिंगोली.

घोषवारा

महाराष्ट्राच्या कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेमध्ये भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक गंभीर समस्या आहे. ज्या अर्थव्यवस्थेत एकूण लोकसंख्येपैकी 64 लोकसंख्या ही कृषी व कृषी वर आधारित उद्योगानी संबंधित माहे. विशेष बाब म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील प्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे रोजगाराचे उपजीविकेचे प्रमुख साधत कृषीक्षेत्र आहे.कृषी क्षेत्रात विशेषतः हरितक्रांतीच्या नंतर मोठे बदल झाले आहेत. उत्पादनही मोठ्या प्रमाणात वाढ झालीआहे. हा लाभ कृषी क्षेत्राला दिसून येतो परंतु दुसत्या बाजूचा विचार करता कृषी क्षे त्रातील उत्पादन खर्चामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. त्या प्रमाणामध्ये मात्र कृषी उत्पादनाला मिळणारी किंमत कमी आहे त्यामुळे उत्पादन खर्च पेक्षा कमी किंमतीला मालाची विक्री शेतकयांना मजबुरीने करावी लागते. त्याचबरोबर कृषी क्षेत्रा मध्ये अर्थव्यवस्थेतील उद्योग सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत आधुनिकीकरण व विकास कमी आहे क्षेत्रातील संशोधन हे तर नगन्य स्वरुपाचे आहे. नैसर्गिक संकटे त्यामध्ये पूर, दुष्काळ आहे निसर्गावरचे कृषीचे अवलंबित व मोठे आहे. यामुळे वेळी अवेळी पडणाऱ्या पावसामुळे शेती उत्पादनाचे प्रचंड नुकसान होते अनेक वेळा लोड शेडिंग असल्यामुळे बोर विहिरीमध्ये पाणी असून सुद्धा पिकांना वेळेवर पाणी उपलब्ध होत नाही पिके पाण्याविना सुकतात अशी स्थिती आहे. एकूण परिस्थितीमुळे शेतकरी आर्थिक संकटात सापडतो संकटे दूर करता करता तो अपयशी ठरतो आणि त्यातून आत्महत्या सारख्या मार्गाचा स्वीकार करती हे दिसून येते. अशा स्थितीत सरकारने उत्पादन खर्चावर आधारित कृषी मालाचे आधारभूत किमान ठरवावे, शेतीवर आधारित लघु व मोठ्या उद्योगाची उभारणी करावी, तरुत्यांना भांडवल उपलब्ध करून द्यावे, सिंचन सोय उपलब्ध करून द्यावी, विद्युत 24 तास उपलब्ध व्हावी माल साठवणूक करण्यासाठी प्रत्येक गावोगावी शासकीय गोडाऊनची व्यवस्था करुन द्यावी, असा प्रकारचे उपायोजना जर केल्या तर अर्थव्यवस्थेतीन शेतकऱ्याच्या आत्महत्या निश्चितपणे थांबू शकतील

संज्ञा: कृषीप्रधान, साधने, पंचवार्षिक, नैराश्य, उदासीनता, वास्तवता, दुष्काळ, पूर

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे स्थान अतिशय महत्वपूर्ण आहे. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर विशेषतः दुसऱ्या पंचवार्षिक योजने पासून अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राशिवाय उद्योग व सेवा क्षेत्राला नियोजनामध्ये स्थान देऊन या क्षेत्राच्या विकासावर अधिक भार देण्यात आला आहे स्वातंत्र्याच्या कालावधीत अर्थव्यवस्थेत उद्योग व सेवा क्षेत्रांचा विकास झाला आहे तरीपण अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे महत्व कमी झालेले नाही. आज स्वातंत्र्याची 75 वर्षे पूर्ण झाली तरी भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण भागात राहणात्या लोकांचे प्रमुख उपजीविकेचे साधन हे कृषिधेष आहे. अर्थव्यवस्थेत सर्वात जास्त रोजगार निर्मिती म्हणून प्रशिक्षणाकडे बपितले जाते. भारतीय राष्ट्रीय उत्पत्रात कृषी क्षेत्राचा वाटा 2020-21 मध्ये 20.2% हे तर 64% लोकसंख्या कृषीक्षेत्राशी संबंधित आहे इतर अर्थव्यवस्थेच्या तुलनेत हा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच औद्योगिक क्षेत्राला

कच्या मालाचा पुरवठा करणारे क्षेत्र म्हणूनही कृषी क्षेत्र ओळखले जाते मानवी घटकांना जीवनाच्या आवश्यक असणाऱ्या अधान्याचे उत्पादन कृषी क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात होत असून आज भारतीय अन्नधान्य संदर्भात स्वयंपूर्ण झालेली आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थाचे जागतिक स्तरावर कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून वर्णन केले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्राच्या विकासामध्ये व एकूण अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राची भूमिका महत्वपूर्ण आहे परंतु भारत सरकारकडून दुसत्या पंचवार्षिक योजने पासून कृषी क्षेत्राच्या विकासाला ओद्योगिक व सेवा क्षेत्राच्या तुलनेत कमी महत्त्व देण्यात जाले आहे. याचा परिणाम कृषी क्षेत्राचा विकास अपेक्षित प्रमाणात विकास न होता उलट अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्या पैकी एक समस्या म्हणजे शेतकयांच्या होणात्या आत्महत्या ही आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थे प्रमाणात महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची हीच अवस्था दिसून येते. 2005 पानून सुरू झालेले शेतकत्यांच्या आत्महत्येचे सत्र आजही सुरू आहे. दर हजार लोकसंख्येमागे 2 शेतकरी आत्महत्या करतात. भारतीय कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेचा कणा शेती आणि शेतकरीच आहे म्हणूनन शेतकरी हा अर्थव्यवस्थेचा एक मूलभूत घटक आहे.

संसोधनाची आवश्यकता

महाराष्ट्राच्या कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेत शेतक-यांच्या आत्महत्या होणे हे भारताच्या दृष्टिकोनातून एक अपमानास्पद घटना आहे. शेतीमध्ये निर्माण झालेल्या समस्या जसे की, शेती क्षेत्रात सिंचन, भांडवलाचा दर्जाचे रस्ते, दर्जेदार बी-बियाणे, कृषी तंत्रज्ञान व कृषी व्यवसाय करणा-या व्यावसायिकांना प्रशिक्षणाचा अभाव या प्रमुख समस्या बरोबरच कृषी क्षेत्राचे निसर्गावर अवलंबून असलेले अवलंबित्व आणि वेळी अवेळी पडणारा पाऊस, दुष्काळ आणि नैसर्गिक संकटे, तसेच शेतीमालाला योग्य किंमत न मिळणे या समस्यामुळे शेतकरी संकटात सापडत आहे. शेतकऱ्यांमध्ये नैराश्य, उदासीनता निर्माण झाली आहे. आणि यातूनच तो आत्महत्या करण्याचा मार्ग स्वीकारून आपली जीवन यात्रा संपवतो हा एक गभीर प्रश्न कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण झाला आहे याचा अभ्यास काय करू करण्याची आवस्यकता लक्षात घेऊन प्रस्तुत लघु संशोधन करण्यात आले आहे.

संसोधनाची उद्दिष्टे

1. महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेतील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व्याप्तीचे विशेषण करणे.
2. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याच्या कारणाचा आढावा घेणे
3. शासनाने केलेल्या उपाययोजनांचे विश्लेषण करणे,

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत लघु संशोधन कार्यासाठी संसोधनाच्या स्त्रोत पैकी द्वितीय श्रोतांचा किंवा पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक असणारे तथ्य सामग्री संशोधकाची स्वतःची किंवा संस्था यांच्याद्वारे संकलित करून प्रकाशित केलेली आहे, ती लिखित स्वरुपात उपलब्ध आहे. ज्यामध्ये प्रकाशित, अप्रकाशित कागदपत्रे, अहवाल, अभिलेख हस्तलिखित साहित्य, संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके यांचे समावेश आहे.

विषय विवेचन

रस्त्यात लघु संशोधनांचा निवेदन दोन भागात करण्यात आले आहे ते खालील प्रमाणे-

A) शेतकरी आत्महत्या सारख्या मार्गाचा स्वीकार का करतात?

महाराष्ट्राच्या कृषी क्षेत्रात ज्या समस्या आहेत या समस्या अलीकडील काळात नव्याने निर्माण झालेल्या समस्या नाहीत, स्वातंत्र्य काळापासून किंवा त्यापूर्वीपासूनच आहे. स्वातंत्र्यानंतर सरकारने कृषी क्षेत्राचे निसर्गावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी म्हणून धरणे, सिंचन प्रकल्प, कोल्हापुरी बंधारे, नद्या वरील बंधारे शेततळे अशा अनेक प्रकारच्या उपयोजना केल्या आहेत. ज्यामधून कृषी क्षेत्राला सिंचनाच्या सोयी सुविधा उपलब्ध होतील. हरित क्रांतीच्या मदतीने कृषी क्षेत्राला ट्रॅक्टर, विद्युत पंप, सिंचनाची साधने आधुनिक बी-बियाणे अशा प्रकारची आधुनिक अधिक उत्पादन देशात्या पिकांच्या जाती उपलब्ध झाल्या आहेत. या सर्व घटकांचा परिणाम म्हणून कृषी उत्पादनात वाढ झाली आहे. ही एक बाजू असली तरीही दुसरी बाजू म्हणजे कृषी उत्पादनाला बाजारपेठेत मिळणारी किंमत ही होय. जेव्हा आपण दुसऱ्या बाजूचा विचार करतो त्यावेळेला असे दिसून येते की, बाजारपेठेत कृषीमालाला मिळणारी किंमत ही कृषी मालाच्या उत्पादन खर्चाचा विचार न करता दलाल,व्यापारी कृषीमालाची किंमत ठरवतो. अनेक वेळा असे दिसून येते की, उत्पादन खचपिक्षा ही कमी किंमत मालाला असते आणि या किंमतीला त्यांना मालाची विक्रीरण्याची इच्छा नसतानाही मजबुरीने मालाची विक्री करावी लागते कारण दुसरे उत्पत्राचे कोणतेही साधन यांच्याकडे नाही, त्यामुळे नुकसानीला सामोरे जावे लागते.

कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे साधने म्हणजे भांडवल, सिंचन मालाचे साठवणूक करण्यासाठी गोडाऊन या घटकांचाही अभाव मोठ्या प्रमाणात असल्याचा दिसून येतो. सिंचनाच्या अभावामुळे निसर्गाच्या पावसावर शेती क्षेत्र अवलंबून आहे अनेक वेळा आवश्यक त्यावेळी पाऊस पडत नाही आणि नको त्या वेळेला पाऊस पडतो यामुळे शेतक-यांचे पिके वाया जातात आणि त्यामुळे आर्थिक नुकसान होते. अनेक वेळेला दुष्काळ, पूर, अशा प्रकारची संघटन निर्माण होतात आणि त्यातूनही शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान होते.

भारतीय शेतकयांकडे मोठ्या प्रमाणात भांडवलाचा अभाव आहे. त्यामुळे शेतीमध्ये ते गुंतवणूक करू शकत नाही एवढेच नव्हे तर आवश्यक त्यावेळी पिकांना आवश्यक असनारी फवारणी, खते, किंवा पेरणीसाठी आवश्यक असणारी बियाणे हे पण खरेदी करू शकत नाही पिकांसाठी आवश्यक असणारे खते कीटकनाशके त्याचबरोबर बी-बियाने वेळीच उपलब्ध न झाल्यामुळे एकूण उत्पादनामध्ये घट होते आणि शेतक-यांचे नुकसान होते, शेतक-यांना त्यांची पत नसल्यामुळे बँका आवश्यक त्या प्रमाणामध्ये त्यांना कर्ज पुरवठा उपलब्ध करून देत नाहीत अशा वेळेला सावकारी कर्जाकडे वळावे लागते अधिक व्याजाने कर्ज घ्यावा लागतो नुकसान होताना दिसून येते. तसेच मुलाचे-मुलीचे मोठ्या थाटामाटात लग्न व इतर सोहळे करणे, मोटरसायकल खरेदी करणे, घर बांधकाम करणे अशा प्रकारच्या अनुत्पादक कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च केले जातो अनेक वेळा कर्ज काढून हा खर्च केल्याची दिसून येते.

या व इतर अनेक कारणामुळे शेतकरी आर्थिक संकटात सापडतो संकटातून बाहेर येण्यासाठी अनेक प्रयत्र करतो परंतु अनेक वेळेला सर्व प्रयत्न असफल होऊन तो आत्महत्या सारख्या मार्गाचा स्वीकार करताना दिसून येतो. कृषी क्षेत्रावरील संकटामुळे सन 2018 मध्ये देशात 10349 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली आहे हीच आकडेवारी 2017 मध्ये 10655, आणि 2016 मध्ये 11379 एवढी होती. विशेष म्हणजे भारतात पश्चिम बंगाल, बिहार, ओरिसा, उत्तराखंड मेघालय, गोवा, दिल्ली या राज्यात एकाही शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केली नाही. देशात सर्वात जास्त शेतकरी आत्महत्या होणारे राज्य म्हणजे महाराष्ट्र महाराष्ट्रात 2021 मध्ये

2831 आणि 2022 मध्ये 2942 शेतक-यांनी आत्महत्या केली आहे तर मराठवाड्यामध्ये 2019 मध्ये 730,2020 मध्ये 773, 2021 मध्ये 887 आनि 2022 मध्ये 1023 शेतकयांनी आपली जीवनयात्रा संपलेली आहे.विशेष बाब म्हणजे एक दिवसाआड मराठवाड्यात आत्महत्या होणाऱ्या जिल्ह्यात अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, बीड जळगाव व औरंगाबाद या जिल्ह्याचा समावेश होतो.

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची समस्या गंभीर बनत चालली असून आत्महत्याची व्याप्ती ही वाढत्या स्वरुपाची आहे.

B) शासनाकडून शेतकयांच्या आत्महत्या कमी करण्यासाठी उपाय योजना व त्यांचे वास्तवता

केंद्र आणि राज्य सरकारकडून शेतक-यांच्या आत्महत्या कमी व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न केले जातात. परंतु या प्रयत्नांना अपेक्षित यश प्राप्त होत असताना दिसून येत नाही. कारण शासनाकडून करण्यात येणाऱ्या प्रयत्न मध्ये किंवा राबविण्यात येणाऱ्या योजनामध्ये अनेक प्रकारच्या त्रुटी असल्याच्या बघावयास मिळतात याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबलेल्या नाही. जसे की, पुर दुष्काळ अतिवृष्टी यातुन शेतकयांचे होणारे नुकसान भरून काढण्यासाठी सरकार आर्थिक मदत करीत असते. परंतु नुकसानीचा मोबदला म्हणून जी रक्कम दिली जाते ही अतिशय अल्प स्वरुपाची असते. ज्यामधून शेतकऱ्यानी झालेले नुकसान भरून निघत नाही अनेक वेळा शासकीय कर्मचात्याकडून नुकसानीचा सर्वे करण्यात विलंब होतो, योग्य प्रमाणात सर्वे केला जात नाही याचा परिणाम वेळीच व अपेक्षित प्रमाणात नुकसान भरपाई मिळत नाही. तसेच सरकारकडून पिक विमा योजना राबवल्या जातात या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी स्वतः आपल्या शेतात जाऊन पिकासोबत फोटो घेऊन तो ऑनलाइन वेबसाईटवर अपलोड करायचा आहे अशा प्रकारच्या इतर प्रक्रिया शेतकऱ्याकडून होत नाहीत आणि याचा परिणाम शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई पासून वंचित राहावे लागते. शेतकयांना राष्ट्रीयकृत बँकेकडून कर्ज वेळेवर उपलब्ध होत नाही. अनेक वेळेला बँकांकडून कर्ज घेण्यासाठी आवश्यक असणारे सिबिल खराब असल्यामुळे बँकां कर्ज पुरवठा करू शकत नाही. अशा स्थितीत शेतकरी हा खाजगी सावकारांकडून कर्ज घेऊन आपल्या गरजा पूर्ण करतो. आणि तो अधिक व्याजाने कर्जाची परतफेड करतो आर्थिक संकटात येतो. शेवटी महात्मा फुले म्हटल्याप्रमाणे, 'शेतकरी हा कर्ज मध्ये जन्मतो, कर्जत वावरतो आणि कर्जात मरतो' हे वास्तव स्थिती आज महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेतील कर्जबाजारी शेतकऱ्यांची दिसून येते.

संशोधनाचे निष्कर्ष

1. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होण्यास प्रभावी कारण म्हणजे शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्च जास्त व मिळणारे किंमत कमी हे आहे.
2. शेतक:यांचा अनुत्पादक खर्च हे मोठ्या प्रमाणात होत असतो यामुळेही शेतकरी कर्जामध्ये जात आहे.
3. शेतकयांच्या उत्पादन खर्चचा विचार करुन त्यांच्या मालाची किंमत ठरवली तर आत्महत्या कमी होऊ शकतात.
4. शासनाने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थाबवण्यासाठी तात्पुरते उपयोजना करून आत्महत्या थांबत नाही तर त्यासाठी कायमस्वरूपी उपाय योजना करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये शेती क्षेत्रासाठी आवश्यक असलेल्या पायाभूत सुविधा, कृषी बाजारपेठा विकसित करणे, उत्पादन खर्चानुसार किंमत

देणे, वाहतूक साठवणूक या सोयी सुविधा उपलब्ध करून देणे, व कृषीवर आधारित उद्योगांची निर्मिती करणे.

5. शेतकर्त्यांनी बाजारपेठेतील मागणी पुरवठ्याचा विचार करून उत्पादन करणे आवश्यक आहे.

अशा प्रकारचे प्रमुख निष्कर्ष प्रस्तुत संशोधनाचे सांगता येतात.

संदर्भसूची

1. m. Maharashtratimes.com
2. www.marathisocial.com
3. marathi.abplive.com
4. esakal.com
5. उपरोक्त संदर्भ 3
6. रावसाहेब जाधव, 2004, भारतीय अर्थव्यवस्येच्या विकास विषयक समस्या, मीना प्रकाशन, सिंधुदुर्ग "रुद्र दत्त व सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चंद्र पब्लिशर्स नवी दिल्ली 2010
7. के. एन. ठार, लोकसंख्याशास्त्र, फटके प्रकाशन, कोल्हापूर 2005
8. एस. के. मिषा भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमाचल पब्लिकेशन हाऊस, नवी दिल्ली. 2009

आदिलाबाद जिल्ह्यातील परधान जमातीचे सामाजिक व कृषी विषयक अध्ययन

मांजरमकर सोनी श्रीरंगराव

संशोधक विद्यार्थिनी, सामाजिक शास्त्रे संकुल, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

गोषवारा:

सद्य परिस्थितीत परधान आदिवासी जमातीमध्ये पर्यावरणीय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय बदल होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर, परधान आदिवासी जमातीमध्ये शेतीच्या ज्ञानाचे महत्त्व आणि शाश्वत जीवनातील भूमिका समजून घेणे हा या अभ्यासाचा उद्देश आहे. आदिलाबाद जिल्ह्यातील प्रधान जमातीमधील शेती तसेच आंध्रच्या प्रधान जमातीतील काही अनुभवजन्य डेटा या मध्ये सादर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच या समुदायाचे स्वदेशी कृषी ज्ञान आणि काळानुसार होणारे बदल यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. आदिवासी परधान जमाती मधील लोक जागतिक दृष्टीकोनातून कृषी विकासात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ते विकसित झाले आहेत आणि दत्तकही आहेत नैसर्गिक कीड नियंत्रणासह जमीन, माती आणि पीक व्यवस्थापनासाठी अनेक यंत्रणा नव्याने उभारण्यात आल्या आहेत. परधान जमातीचा उदरनिर्वाहाचा एकमेव पर्याय म्हणजे अजूनही शेतीच आहे. जे प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहेत. शेती करत असताना तुरीची धार (लाल हरभरा) आणि मुंगाची धार; बीन्स, टोमॅटो आणि भोपळा यासारख्या भाज्या; आणि ज्वारीसारखी बाजरी हे पीक प्रामुख्याने घेतली जातात. स्वदेशी ज्ञान आणि परधान आदिवासी लोकांची शेती करण्याची पद्धती उदरनिर्वाहासाठी उपयुक्त असल्याची शिफारस करून या अभ्यासाचा निष्कर्ष निघतो. स्वनिर्वाहासाठी स्वदेशी ज्ञान मोठ्या प्रमाणावर संरक्षण आणि प्रचार करणे शहाणपणाचे ठरेल.

प्रस्तावना

सुमारे 8 टक्के भारतीय लोकसंख्या अ मध्ये प्रगणित “अनुसूचित जमाती” म्हणून सूचीबद्ध केलेली श्रेणी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 342 चे अनुसूची. आदिवासी लोकांशी घट्टपणे जोडलेले पाहिले गेले आहे जंगले, टेकड्या आणि दुर्गम भाग, एक अनोखी जीवनशैली, सांस्कृतिक आणि धार्मिक विश्वासांचा एक अद्वितीय संच आहे. मध्यवर्ती भारतीय आदिवासी मातृभूमी, सुमारे 100 जिल्ह्यांचा समावेश आहे. अंदाजे 55 दशलक्ष आदिवासी लोक आहेत.

पारंपारिक कृषी ज्ञान

जैविक भिन्नता आणि निवड यांच्यातील परस्परसंवाद पीक आणि नैसर्गिक उत्क्रांती एकमेकांसारखीच आहे, परंतु या द्वारे "जाणीव" निवडीच्या भूमिकेनुसार दोन भिन्न आहेत पीक उत्क्रांतीत मानव. जाणीवपूर्वक निवड सुचवते पीक आणि त्याच्या पर्यावरणाबद्दल ज्ञान प्रणाली, जे अधिक सामान्य पारंपारिक ज्ञानाचे उपसंच आहेत. "पारंपारिक ज्ञान" आणि "स्वदेशी ज्ञान" हे समानार्थी नाही, ते अनेक गुणधर्म सामायिक करतात, जसे की अलिखित असणे, प्रथागत असणे, व्यावहारिक, अनुभवात्मक आणि समग्र.

परधान जमात

एथनोलॉग (गॉर्डन, 2005) नुसार, परधन भारतातील चार राज्यांमध्ये लोक राहतात: आंध्र प्रदेश (आदिलाबाद जिल्हा), मध्य प्रदेश (सिवनी, मंडला, छिंदवाडा, होशंगाबाद, बैतूल, बालाघाट आणि जबलपूर जिल्हे), महाराष्ट्र (भंडारा, गडचिरोली, नागपूर, वर्धा, आणि यवतमाळ जिल्हे), आणि छत्तीसगड (रायपूर आणि बिलासपूर). आज बहुसंख्य प्रधान येथे आढळतात मात्र, आदिलाबाद जिल्ह्यात हे मोठ्या प्रमाणात समूहाने घर करुण राहतात. द एथनोलॉग (गॉर्डन, 2005) वर्गीकरण करते द्रविड, दक्षिण-मध्य, गोंडी-कुई, गोंडी म्हणून परधान गोंडी गटात सूचीबद्ध इतरवाण उत्तर गोंडी, दक्षिण गोंडी, खिरवार, मारिया, दांडामी मारिया, पूर्व मुरिया, सुदूर पश्चिम मुरिया, वेस्टर्न मुरिया आणि नगरचल. आदिलाबाद जिल्ह्याच्या भागात परधान लोक राहतात. संस्कृतमध्ये परधान किंवा प्रधान हा शब्द याचा अर्थ “मुख्यमंत्री” किंवा “त्यांचा एजंट” असा आहे. मराठी मध्ये प्रधान किंवा परधान हे पारंपारिक बार्ड आहेत गोंड आणि पौराणिक कथा, लोककथा आणि त्यांची गाणी वाचतात विविध सण, समारंभात देवी-देवता आणि ज्या मेळ्यांसाठी त्यांना रोख पैसे दिले जातात. हा संरक्षक- ग्राहक संबंध पिढ्यान्पिढ्या चालू आहे. गोंड म्हणजे "पटाडी" गायक किंवा वंशशास्त्रज्ञ. त्यांचे 1991 च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या 20,387 आहे. परधान समाज चार भागात विभागला गेला आहे. त्याच बरोबर कोलाम समाजाचे समान वंश आहेत. परधान जमातीतील चार फ्रात्री म्हणजे सथ देवे (सात देवता समूह), साहा देवे (सहा देवता गट), पाच देवे (पाच देवता समूह), आणि चार देवे (चार देवता गट). प्रत्येक फ्रॅट्री पुढे बहिर्गोल कुळांमध्ये विभागली गेली आहे. एकपत्नीत्व बहुपत्नीत्व असले तरी समाजामध्ये जास्त पसंती दिली जाते प्रचलित आहे. ते खालील सहा प्रकारांचे पालन करतात जोडीदार मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. प्रक्रिया: वाटाघाटीद्वारे विवाह (खाजा खोबरा); कॅप्चर करून विवाह (दारुन तकतना); सेवेद्वारे विवाह (घरजवई); घुसखोरी करून विवाह (सीवर जावा); प्रेम आणि पळून जाऊन विवाह (दारुन परळा किंवा दारुण परळी); आणि देवाणघेवाण करून विवाह (सीलाड चोडिंग). विधवा पुनर्विवाहाला “पट” आणि विधवा म्हणतात तिच्या मृत पतीच्या धाकट्या भावाशी लग्न करायचे आहे. तर लहान भाऊ नाही, तिला एका पुरुषाशी लग्न करायचे आहे तिच्या मृत पतीचे तेच कुळ. घटस्फोट सामान्य आहे पारधानांमध्ये आणि ग्राम परिषदेने परवानगी दिली आहे, "पंच". मालमत्तेचा वारसा हा फक्त पुरुषवर्गात असतो. जर पुरुष मुलांशिवाय मरण पावतो, त्याची मालमत्ता जाते त्याच्या पुरुष वर्गातील सर्वात जवळचा नातेवाईक, म्हणजे भाऊ किंवा मुलगा यालाच.

अभ्यास क्षेत्र आणि लोक

आदिलाबाद जिल्ह्यात प्रामुख्याने आठ लोकवस्ती आहेत एकूण 4,16,511 लोकसंख्या असलेले विविध आदिवासी गट 650 गावांमध्ये पसरलेले आहेत. उत्नूर हे मुख्यालय आहे एकात्मिक आदिवासी विकास संस्था (ITDA) यांच्या सर्वेक्षणानुसार तक्ता 1 जिल्ह्यात राहणारे प्रमुख आदिवासी समुदाय दाखवते.

तक्ता 1: आदिलाबाद जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची लोकसंख्या

आदिवासी जमातीचे नाव	लोकसंख्या
गोंड	2,08,200

लंबादास	79,620
कोलाम	27,157
कोयास	24,140
परधान	17,850
मानस	10,934
आंध	6,532

एकूण कामगारांची संख्या ९,३४,३३६५ आहे. राज्याच्या सरासरीच्या तुलनेत एकूण लोकसंख्येच्या 44.93% कामगारांची संख्या आहे. मुख्य कामगारांच्या एकूण संख्येपैकी, 34.09% शेती करणारे आहेत आणि 34.88% शेतमजूर आहेत. आदिलाबाद जिल्ह्यातील साक्षर व्यक्तींची संख्या 5,78,226 आहे, जी राज्याच्या सरासरीच्या तुलनेत एकूण लोकसंख्येच्या 27.8% आहे.

कार्यपद्धती

मंडळ जैनाडच्या जामनी गावात हा अभ्यास करण्यात आला आहे. जामनी हे आदिलाबादपासून 22 किलोमीटर अंतरावर आहे साथनाला प्रकल्पाच्या वाटेवर मुख्यालय आहे. आदिलाबाद असाच एक जिल्हा आहे ज्यामध्ये प्रधानांची जास्तीत जास्त संख्या आहे. गावात निवडलेले एक प्रातिनिधिक गाव म्हणजे जामणी गाव आहे जेथे 50% पेक्षा जास्त लोकसंख्या प्रधान आहे. अभ्यासासाठी लागू केलेली पद्धत एथनोग्राफिक दृष्टीकोन, एक महत्त्वाचे संशोधन साधन आहे. सर्वसाधारण डेटा गोळा करण्यासाठी वेळापत्रक तयार केले होते प्रधानांकडून घरगुती स्तरावर माहिती जमा करण्यात आली. शेड्यूलमध्ये कुटुंबातील प्रश्नांचा समावेश होता लोकांच्या सांस्कृतिक पद्धतींचा तपशील; गावात राजकीय व्यवस्था, धार्मिक व्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था, सामाजिक प्रणाली आणि बाह्य जगाशी परस्परसंबंध, सामान्य डेटा, कृषी ज्ञान संबंधित विशिष्ट डेटा मुलाखती, फोकस ग्रुप डिस्कशन आणि गावातील प्रमुख माहिती देणाऱ्यांशी अनौपचारिक चर्चा करण्यात आली. गावाची एकूण लोकसंख्या 1,706 आहे, त्यापैकी 856 आहे पुरुष आहेत आणि 850 महिला आहेत. गावात, 1,211 लोक अनुसूचित जमातीचे (६१५ पुरुष आणि ५९५ महिला); आणि 14 लोक अनुसूचित जातीचे आहेत (7 पुरुष आणि 7 महिला). प्रधानांचे आयुष्य जवळपास टिकून आहे पूर्णपणे जमिनीच्या मशागतीने आणि अशा प्रकारे शेती क्रियाकलाप त्यांच्या संस्कृतीत खोलवर अभ्यास केला आहे. सहकार्य साठी अलौकिक शक्तींचे इतके आवश्यक मानले जाते शेतीचे यश म्हणजे त्यांची उर्जा एकापेक्षा वेगळी पीक लागवडीमध्ये टाकणे प्रसन्न करण्याच्या दिशेने निर्देशित केले जाते विधींच्या संकुलातून देव. त्यांचा असा विश्वास आहे की देवांच्या आशीर्वादाने बीज धान्याची सुपीकता मजबूत होते आणि बळी दिलेल्या प्राण्यांचे रक्त शिंपडले की कृषी देवता प्रसन्न होते.

जमीन आणि शेती व्यवस्थापन पद्धती

गावातील समुदायाचा शेती हा मुख्य आर्थिक स्रोत आहे. त्यांच्याकडे वेगवेगळ्या पिकासाठी आवश्यक असलेल्या जमिनीचे विस्तृत ज्ञान आहे. गावातील शेतकरी शेतजमिनीचे तीन प्रकारात वर्गीकरण करतात

गायरान/वीरानी/पातर, फ्लॅटवर हलकी आणि खडकाळ माती आढळते डोंगरमाथा; भरक/गारगोटी/चेलकर, हलकी लालसर माती रंग पण बारीक, मैदानी प्रदेशात आणि डोंगराळ प्रदेशात आढळतो सौम्य उतार; आणि रियागार्ड/कनार, एक जड काळी माती, रेगर म्हणून प्रसिद्ध. दरम्यान घेतलेली मुख्य पिके पावसाळ्यात ज्वारी (जवरी), मका (मकई), लाल हरभरा (तुरी), घोडा हरभरा आणि कापूस (कापूस). तांदूळ (धान) पिकवला जातो पावसाळ्यात खात्रीशीर सिंचन सुविधा असते.

गावातील पीक पद्धती

गावात घेतले जाणारे प्रमुख पीक म्हणजे कापूस (कापूस किंवा गॉसिपियम एसपीपी.), जवारी (ज्वारी किंवा ज्वारी द्विरंगी), सोया बीन (ग्लायसिन मॅक्स.एल.), तुरी (लाल हरभरा किंवा कॅजनस कॅजन), makai (मका किंवा Zea mays), मूग (हिरवे हरभरे किंवा Phaseolus वल्गारिस), उडीयाड (काळा हरभरा किंवा फेसोलस मुंगो) आणि तिर (तिल किंवा सीसमम इंडिकम). ज्वारी हे मुख्य अन्न आहे प्रधान आणि ते केवळ घरगुती वापरासाठी घेतले जाते वापर घरगुती गरज पूर्ण केल्यानंतर, द उरलेले पीक बाजारात विकले जाते. वर एक त्यांचे सरासरी ज्वारीचे उत्पादन ६ ते १० क्विंटल आहे दर वर्षी. प्रत्येकाने मोठ्या प्रमाणावर घेतलेले पुढील महत्त्वाचे पीक शेतकरी लाल हरभरा आहे.

प्रधानांचे इंग्रजी कॅलेंडर नुसार महिने

दुराडी/दुरारी	(फेब्रुवारी-मार्च)
चैता/चैत	(मार्च-एप्रिल)
भावे	(एप्रिल-मे)
बुर भावे	(मे-जून)
आकाडी/आकारी	(जून-जुलै)
पोरा/पोला	(जुलै-ऑगस्ट)
अकुरपोक	(ऑगस्ट-सप्टेंबर)
दिवाळी	(सप्टेंबर-ऑक्टोबर)
कार्ट	(ऑक्टोबर-नोव्हेंबर)
सती	(नोव्हेंबर- डिसेंबर)
पुस	(डिसेंबर-जानेवारी)
महोन	(जानेवारी-फेब्रुवारी)

माती तयार करण्याचे काम फेब्रुवारीमध्ये सुरू होते. जमिनीच्या तुकड्यावर ज्वारी आणि कापूस ही मुख्य पिके म्हणून घेतलेली जातात. प्रथम कटाई केली जाते आणि जुन्या पिकांचे अवशेष शेतातून काढून टाकले जाते. नंतर लहान झुडुपे आणि गवत वकाराने काढून शेत खोदले जाते. हेरोइंग केले जाते या काळात कपाशीची पेरणी दुसा/तिसा वापरून केली जाते जूनच्या दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या आठवड्यात सरता (पेरणीची अवजारे) पुरेसा पाऊस झाल्यानंतर बैलांच्या दोन जोड्या दुसा खेचण्यासाठी जोडले जाते आणि यामध्ये तीन जोड्या वापरल्या जातात. पुरुष किंवा स्त्री कापसाचे बियाणे लावतात.

कृषी उपक्रमांशी संबंधित परधान समाजाच्या विधी

मुख्य शेतीचा हंगाम दुराडी/दुरारी येथे सुरू होतो (फेब्रुवारी-मार्च) मध्ये. पूर्वीच्या पिकांचे तुकडे आणि वाळलेल्या गवत नांगरासारख्या उपकरणाने काढले जातात वकुर नंतर सामान्य नांगर (नगर) वापरून माती आहे खोल नांगरणी केली. साधारणपणे, पुरुष हे काम करतात स्त्रिया या महिन्याच्या दरम्यान स्टबल्स, कचरा इत्यादी गोळा करतात चैता/चैत (मार्च-एप्रिल) आणि भावे (एप्रिल-मे) नांगरणी सुरू आहे. च्या महिन्यात पहिल्या सरी सह बुर भावे (मे-जून), पेरणीची तापदायक क्रिया सुरू होते भव्य धार्मिक संस्कारांसह. विधी आणि पेरणी दोन आहेत प्रधानांचा असा विश्वास या अर्थाने अविभाज्य कृती चांगले उत्पन्न मिळवण्यासाठी दैवी शक्तीचा वापर करणे आवश्यक आहे. संस्कार पेरणीशी संबंधित एक विस्तृत प्रकरण आहे, जे आहेत येथे थोडक्यात वर्णन केले आहे. पहिल्या पेरणीच्या निमित्ताने दोन संस्कार केले जातात, म्हणजे, मातृदेवतेसाठी बलिदान आणि यज्ञ गावाच्या संरक्षक देवतेसाठी. माता देवी ज्यांचे अभयारण्य गावापासून दूर आहे त्याला राखाडी रंगाची ऑफर दिली जाते कोंबडी, बाजरी आणि बिया जे येत्या काळात पेरल्या जाणार आहेत हंगाम गावातील पुजारी, काही ग्रामस्थांसह, देवीला घेऊन जातो. सर्व प्रकारच्या बी हंगामात पेरलेले धान्य वाहून देवतेला अर्पण केले जाते. देवतापुढे प्रार्थना कोणत्याही न करता चांगल्या उत्पन्नावर लक्ष केंद्रित करते वन्य प्राणी आणि सापांपासून शेतकऱ्यांचे नुकसान. नंतर प्रार्थनेमध्ये पक्षी बळी दिला जातो आणि सोबत शिजवला जातो बाजरी शिजवलेले बाजरी आणि कोंबडीचे यकृत अर्पण केले जाते वेदी देवतेला अर्पण केलेले बीज धान्य गोळा केले जाते परत आणि संध्याकाळी सर्व गावकऱ्यांमध्ये वाटले. हा संपूर्ण विधी बीज/विजा म्हणून ओळखला जातो, ज्याचा अर्थ बीज आहे.

निष्कर्ष

शेती हे लोकांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन राहिले आहे गावात प्रधान समाज. शेती आहे खेडेगावातील शेतकरी आजही रुजलेले आहेत चांगल्या पिकासाठी दैवी आशीर्वादांच्या पारंपारिक कल्पना आणि प्रसन्न करण्याची प्रथा अजूनही चालू आहे. शेती हा केवळ उपजीविकेचा व्यवसाय नसून ए सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक क्रियाकलाप. शेती करताना ऋतूभोवती फिरते, आदिवासींचे सामाजिक-सांस्कृतिक जीवन या भागातील शेतकरी शेतीभोवती फिरतात. तथापि, अनेक श्रद्धा आणि धार्मिक विधी आता मार्ग देत आहेत पिकांच्या लागवडीत तर्कशुद्ध विचार. कीटकनाशके आणि खतांच्या वापराबाबतच्या धारणा वेगवेगळ्या असतात श्रीमंत आणि गरीब शेतकरी यांच्यात. श्रीमंत शेतकरी असताना सर्वांवर कीटकनाशके आणि खतांचा वापर आणि सराव करा पिके, लहान शेतकरी घेत नाहीत. कारण त्यांचा विश्वास आहे जोपर्यंत ग्रामदैवताचा आशीर्वाद आहे त्यांना, कीटक कोणतेही नुकसान करू शकत नाहीत. तथापि, अव्यक्त कारण हे शेतकरी वाढवू इच्छित नाहीत खते आणि कीटकनाशके वापरून लागवडीचा खर्च उत्पादनात मध्यम वाढीसाठी.

गावात ज्वारी व इतर हरभरा ही पिके आहेत घरगुती वापरासाठी उत्पादन केले जाते, तर कापूस बाजाराच्या उद्देशाने पिकवला जातो. तथापि, हे झाले आहे वर्षांमध्ये लक्षणीय बदल. प्रधान ज्यांच्याकडे आहेत सरकारी आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या कार्यक्रमांचा प्रभाव पडला आणि जमिनीच्या लागवडीच्या गैर-आदिवासी पद्धतींनी सुधारित बियाणे, खते आणि नवीन नगदी पिकांचा वापर स्वीकारला. खेड्यात सर्वात उल्लेखनीय प्रवृत्ती म्हणजे मुख्यतः खाद्यपदार्थातून स्थलांतर करणे पीक ते व्यावसायिक नगदी पिकांवर आधारित प्रणाली. खते आणि इतर कीटकनाशके वापरणे यासारख्या आधुनिक कृषी पद्धतींचे रुपांतर गावात लोकप्रिय होत आहे. बियाणे आणि कीटकनाशके उत्पादनाने या आदिवासी जमिनीच्या खोलवर जाण्याचा मार्ग मोकळा केला आहे. अभ्यासात असे आढळून आले की कापूसमध्ये इनपुट-केंद्रित (कीटकनाशके आणि खतांचा वापर) लागवड मोठ्या प्रमाणावर होत असताना, ज्वारी आणि हरभरा यासारखी इतर पिके निर्वाह स्तरावर घेतली जातात. बहुतेक लहान शेतकरी, जे बहुसंख्य आदिवासी शेतकरी आहेत, ते इतर पिकांवर कीटकनाशके आणि खतांचा वापर करत नाहीत. कापूस वगळता. आर्थिक कारणांव्यतिरिक्त, सांस्कृतिक आणि धार्मिक नियम त्यांना इतर पिकांवर कीटकनाशके आणि खते वापरण्यापासून परावृत्त करतात. बियाणे, खते आणि कीटकनाशके यांसारख्या निविष्ठा पुरवणाऱ्या व्यापाऱ्यांनी पारंपारिक सावकाराची भूमिका पार पाडली आहे आणि ते अविभाज्य बनले आहेत. आदिवासी अर्थव्यवस्थेचा भाग सामाजिक-सांस्कृतिक आणि धार्मिक नियम आजही, साप्ताहिक असले तरी, लागवडीशी संबंधित आहेत. शेवटी अशी शिफारस करून अभ्यासाचा निष्कर्ष निघतो निर्वाह पिके लागवडीचे ज्ञान उपयुक्त आहे निर्वाह हे स्वदेशी/स्थानिक ओळखणे महत्त्वाचे आहे ज्ञान सांस्कृतिक आणि जैविक अस्तित्वाचे समर्थन करते असे निदर्शनास येते.

संदर्भ

1. अग्रवाल, ए. 1995. स्वदेशी आणि वैज्ञानिक ज्ञान. विकास आणि बदला 26: 413-439
2. बर्लिन, बी. 1992. इथनो बायोलॉजिकल क्लासिफिकेशन : प्रिन्सिपल्स ऑफ कॅटेगरायझेशन ऑफ प्लांट्स अँड एनिमल्स इन ट्रॅडिशनल सोसायटीज.
3. कोंगोलो, टी. 2001. टूवर्ड्स अ मोर बॅलन्स तू एक्झिस्टन्स ऑफ ट्रॅडिशनल नॉलेज अँड फार्मासिटिकल प्रोटेक्शन इन आफ्रिका.
4. नकाता, मार्टिन. 2002. हिंदी जीनियस नॉलेज अँड कल्चर इंटरफेस : अंडरलाईन युसेज अॅट द इंटरसेक्शन ऑफ नॉलेज अँड इन्फॉर्मेशन सिस्टीम.
5. वेंडलँड, डब्ल्यू. बी. 2002. इंटेलेक्चुअल प्रॉपर्टी, ट्रॅडिशनल नॉलेज अँड फोकलोरः डब्ल्यू आय पी ओ एक्सप्लोरेटरी प्रोग्राम.

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीतील महिलांची सद्यस्थिती समस्या आणि उपाय योजना

छाया अनिल वाकोडे

अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त जमातीतील महिलांची अवहेलना व उपेक्षा स्वातंत्र्यानंतर ही संपलेली नाही. भारताच्या भूमीत जन्माला येऊनही त्यांना स्वतःची ओळख नाही. इंग्रजांनी 1971 या वर्षात एक गुन्हेगार कायदा करून काही भटक्यांना गुन्हेगार ठरवलं. त्यात महिलाही संमेलित असत. त्यांना विविध भागातील सेटलमेंट मध्ये वर्षानुवर्ष कोंडण्यात आलं. हा नेत्यांनी निमूटपणे सहन केला. त्यात अनेक जमातींचा समावेश होता. कैकाडी, टकारी, फासेपारधी, घिसडी, कंजर भट, छप्पर बंद, मांग, गारुडी, राजपूर भामता इत्यादी. या कायद्यामुळे या जमाती गुन्हेगार जमाती म्हणून गणल्या जाऊ लागल्या. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर पंडित नेहरू पंतप्रधान असताना 1952 सालात भटक्यांना विमुक्त केले म्हणजे भटक्यांना गुन्हेगारीतून मुक्त केले. तेव्हापासून त्यांना भटके विमुक्त असे संबोधण्यात येते. 31 ऑगस्ट 1952 हा दिवस भटक्यांच्या स्वातंत्र्याचा दिवस म्हणूनही साजरा करतात. परंतु खऱ्या अर्थाने आजही भटके विमुक्त स्वतंत्र आहेत का? विशेषतः महिलांची स्थिती कशी आहे हा प्रश्न निर्माण होतो.

भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये असणाऱ्या रूढी, परंपरा, पोलिसांचा जाच, समाजातील उच्चवर्गीयांकडून होणारी छेडछाड, जातपंचायती सारख्या अनिष्ट रूढी, परंपरामुळे भटके विमुक्त विकासाच्या प्रवाहापासून कोसो दूर लोटले गेले आहेत. आज भटक्या विमुक्तांचे जीवन गुंतागुंतीचे बनले असून हा गुंता कसा सोडवायचा हा प्रश्न निर्माण होत आहे. यामध्ये जास्त झळा सोसण्या लागल्या त्या महिलांना या महिलांप्रती पोलिसांची भूमिका सामान्य जनतेची संशयी वृत्ती चोरीचा आरोप यामुळे आजही या महिलांकडे चोरटिन म्हणूनच बघितले जाते. याचप्रमाणे वैदू, नागपंथी, डोंबारी, घिसाडी, बेलदार, बंजारा, नंदीवाले, वडार, रामोशी, पाथरवळ या जमातीतील महिलांच्या आयुष्याची तर फारच दैना झालेली आहे. पोट भरण्यासाठी, गावोगावी भटकंती करणे हा त्यांचा आजपर्यंतचा जीवन जगण्याचा पायडा बनला. महिलांवर मुले चोरण्याचा आरोप असल्यामुळे हा समाज पुरता खचला आहे. त्यामुळे त्या जमाती गावकुसाबाहेर राहणेच पसंत करतात. बाबासाहेब आंबेडकरांना पीडित शोषित समाज बांधवांना संदेश दिला. शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा. परंतु जीवनात जर स्थिर नसेल तर शिकणार कसे? संघटित कसे होणार? आणि संघर्ष कसे करणार? हाच मोठा प्रश्न पडत आहे. यासाठी शासन स्तरावर भटक्यांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. ज्या योजना भटक्यांसाठी राबविण्यात आल्या. त्या फक्त कागदांपुरत्याच मर्यादित राहिल्या असे दिसून येते.

विमुक्त जमाती

बेरड, बेसर, भामटा, कैकाडी, कैकाडी, कंजर भट, कटाबू, बंजारा, राज-पारधी, राजपूत, भामता, रामोशी, वडार, वाघरी, छप्पर बंद इत्यादी जमातींचा भटक्या विमुक्त जमातीमध्ये समावेश आहे.

भटक्या जमाती:

गोसावी, बेलदार, भराडी, भुते, चित्र, काशी, गारुडी, घिसडी, गोंधळी, गोपाळ, जोशी, काशी, कापडी, हेळवे, कोल्हाटी, भराळ इत्यादी भटक्या जमाती आहेत.

भटक्या विमुक्त जमातीची लोकसंख्या.

अ.क्र.	प्रवर्ग	जातीची संख्या
१.	विमुक्त जाती अ	१४
२.	भटक्या जमाती ब	३७
३.	भटक्या जमाती क	१

जनगणना २०११ नुसार जमातीची एकूण लोकसंख्या ११,२,३७३/-

भटक्या विमुक्त जमातीतील महिलांची सद्यस्थिती

१. दारिद्र्य, अज्ञान, अंधश्रद्धा:

सतत पोटासाठी भटकंती करणारा हा समाज अनेक वर्ष शिक्षणापासून वंचित राहिल्याने टोकाची अंधश्रद्धाळू असणे आणि सामाजिक दृष्ट्या मागास आहे कोणत्याही स्तरावर स्थावर मालमत्ता नाही त्यामुळे सतत भटकंती करावी लागते त्यामुळे दारिद्र्य ही पाचवीलाच पोहचलेले असते.

२. समाजापासून वंचित:

समाजातील प्रगत जातीपेक्षा भटक्या विमुक्त लोकांचे जग वेगळे आहे. उदरनिर्वाहासाठी पिढ्यानपिढ्या भटकंती करत असल्यामुळे स्थिर जीवनाच्या लाभांपासून हा समाज किंतिक वर्ष वंचित राहिलेला आहे. नाव सांगायला स्वतःच गाव नाही. जमीन नाही. राहायला स्वतःचे घर नाही. अशीच अवस्था आजही आहे.

३. **भाषा पोशाख व्यवसाय चालीरीती यातील वेगळेपण**

महाराष्ट्रात भटक्या आणि विमुक्तांच्या बेचाळीस जमाती आहेत त्यांच्यात पोट जातींची संख्या ही खूप आहे. त्यांच्या या सर्व जमातीची भाषा, व्यवसाय, पेहराव यातही भिन्नता आहे. या सर्वच जमाती वेगवेगळ्या राज्यातून महाराष्ट्रात आल्या आहेत त्यामुळे त्या मूळ महाराष्ट्रीयन नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या भाषा पोशाख व्यवसाय चालीरीती यात सामान्यता वेगळेपण असल्याचे जाणवते.

४. जातपंचायत

जात पंचायत ही परंपरेने चालत आलेली भटक्यांची न्याय संस्था आहे जात पंचायतीचे अलिखित नियम, कायदे यामुळे या जमातीवर अन्याय होत आलेला आहे.विशेषतः महिला या नियमाला जास्त बळी पडतात जात पंचायत नियमाने माननीय म्हणजे एक प्रकारची ते धन्यता समजतात. जात पंचायतीत शिक्षेचे स्वरूप हे खूप कठोर आहे. त्यातही भेदभाव केला जातो.

५. स्त्री पावित्र्याची परीक्षा घेणे विचित्र परंपरा

भटक्या विमुक्त जमाती काही जमातीतील जाती ह्या स्त्रीचे पावित्र्य याला अतिरेकी महत्त्व दिले जाते स्त्री पावित्र्याची कितीतरी कठीण व विचित्र प्रकार या समाजात आहेत.

६. स्थलांतरण/ भटकंती:

भटक्या विमुक्त जाती जमाती एका ठिकाणी वस्ती करून राहात नाहीत त्यांना पोटाची खळगी भरण्यासाठी सतत गावोगावी भटकंती करावी लागते आणि त्यामुळेच त्यांना अनेक समस्यांचा सामनाही करावा लागतो कधी कधी तर जंगलातील भयंकर प्राण्यांचे शिकार पण व्हावं लागतं याची काही उदाहरणे आपल्याला आजही दिसून येतात. बिबट्याने हल्ला केल्यास. अजगर, कोल्हे, लांडगे, जंगली जनावरे यांचे हल्ले होत असतात. यासारखे विविध जीव घेणे प्रसंग ही ओढवतात.

७. राजकारणापासून वंचित घटक

भटका विमुक्त समाज हा राजकारणापासून पूर्णतः अलिप्त आहे.

८. सामूहिक हत्याकांडाचे बळी

महाराष्ट्रात गाव गुंडांनी भटक्या विमुक्तांच्या महिलांवर अन्याय अत्याचार बलात्कार करून कित्येक कुटुंबांची हत्या केल्याच्या घटना घडलेल्या आहेत. त्यासाठी पूर्णच्या पूर्ण कुटुंबाचा बळी किंवा सामूहिक हत्याकांडाचे बळी असे विविध उदाहरणे आपल्याला पाहायला मिळतील.

भटक्या विमुक्त जमातीतील महिलांच्या समस्या

१. आर्थिक समस्या:

१. अर्थात जगाचे स्थायी मालमत्तेचा अभाव
२. उत्पादित केलेल्या वस्तूला रास्त भाव मिळत नाही
३. प्रगत समाजाकडून पैसे बुडविण्याचे प्रकार
४. पारंपारिक व्यवसाय बुडण्याचे संकट
५. भटकंती मुळे चोरीचा आरोप
६. कष्टाला पुरेसा मोबदला मिळत नाही
७. तारण ठेवण्यास काहीच नसल्याने बँकाही कर्ज देत नाहीत.
८. शिक्षणाचा अभाव
९. लाचखोरी वशिलेबाजीमुळे नोकरीचाही अभाव
१०. गुन्हेगार म्हणून संबोधन
११. पशुंच्या रोगामुळे मोठे आर्थिक नुकसान उदा. कोंबड्या, शेळ्या, मेंढ्या, गुरे इ. वर महामारीचे रोग आल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान होते.

उपाय योजना

१. पशुपालनासाठी विशेष आर्थिक सहाय्यक करणे.
२. पुरावा मिळाल्याशिवाय आरोप लावू नयेत.
३. सरकारी नोकरीत कौशल्यानुसार संधी देण्यात यावी.
४. पडीक जमिनीचे वाटप भटक्या विमुकतांना करण्यात यावे.
५. व्यापार, व्यवसाय इत्यादींचे शिक्षण देण्यात यावे.
६. बँकांकडून विविध प्रकारचे बिन व्याजी कर्जे देण्यात यावीत.

सामाजिक समस्या

१. उच्च जाती वर्गीयांकडून छळ.
२. पोलिसांकडून होणारा छळ.
३. जातपंचायतीचे जाचक आणि कठोर नियम.
४. अज्ञानामुळे अंधश्रद्धेमुळे आजारावर अघोरी उपाय जादूटोणा सारख्या अंधश्रद्धांना बळी पडणे.
५. लोकसंख्या वाढ हाही एक महत्त्वाचा घटक आहे या जमातींमध्ये देवाला मुले वाहण्याची प्रथा आहे.
६. उच्च जातीयांकडून महिलांचे शोषण
७. दोन-तीन दिवसांपेक्षा जास्त एका गावात थांबता येत नाही जाताना दाखला द्यावा लागतो.
८. अशुद्ध पाणी दूषित हवामान अस्वच्छ राहणीमान यामुळे अनेक प्रकारचे रोग जडतात.

उपाय योजना

१. अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदे करण्याची गरज व त्याचे महत्त्व पटवून देणे.
२. कुटुंब नियोजन आणि त्याचे महत्त्व पटवून देणे.
३. जातीभेद विरुद्ध सरकारी कायदे करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे.
४. रोजगार मिळेपर्यंत एका गावात स्थिर राहण्याची परवानगी देण्यात यावी.
५. भटक्या विमुक्त समाजासाठी शासनाने रोजगार, शिक्षण, आरोग्य सेवा यांची पूर्तता ही करावी.
६. पूर्णवेळ रोजगार मिळवून द्यावा.
७. भटके विमुक्तांच्या गरजापूर्ण झाल्यास तो समाज चोरी करणार नाही.
८. भटक्या विमुक्त जमातीचे एकाच ठिकाणी पुनर्वसन करण्यात यावे.

राजकीय समस्या

१. राजकारणापासून पूर्णतः अलिप्त.
२. जनगणनेत भटक्या जमातीच्या संख्यांचा अभाव.
३. भटक्या विमुक्तांच्या जमातीचा नेतृत्व व संघटनात्मक अभाव.
४. अज्ञानामुळे राजकारणातील डावपेच समजण्यास कठीण आहे.

उपाय

१. मतदानाचा हक्क मिळवून देणे.
२. या समाजातील सुशिक्षित, शिक्षक, शिक्षकांनी राजकारणात पुढाकार घ्यावा.
३. मतदार यादीतही नोंद करावी.
४. भटक्या विमुकतांच्या जागा विधान परिषदेवर भरल्या जाव्यात.

शैक्षणिक समस्या

१. भटक्या विमुक्त जमातीतील लोक भटकंतीमुळे ९५ टक्के पेक्षा जास्त निरक्षरता आहे.
२. आर्थिक परिस्थिती कमजोर असल्यामुळे शिक्षणाकडे दुर्लक्ष.
३. अस्थिर जीवन असल्यामुळे शिक्षण उपलब्ध होऊ शकत नाही.
४. गुन्हेगारी दृष्टिकोनाने मुलांकडे शाळेतील शिक्षकांचा पाहणे.
५. वस्तीगृहांमध्ये पोटभर जेवण न मिळणे.

६. बोर्डिंग मधील वस्तीगृहात पाळली जाणारी अस्पृश्यता.
७. बालविवाह.

उपाय

१. भटक्या विमुक्तांसाठी आश्रम शाळा काढाव्यात.
२. शाळांमध्ये सर्वधर्मसमभाव या दृष्टिकोनातून शिक्षण अध्यापन करण्यात यावे.
३. बालविवाह बंदीसाठी कायदे करावेत.
४. कोणतेही शुल्क घेण्यात येऊ नये मोफत शिक्षण.
५. भक्ता भटक्या विमुक्त जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी गणवेश, शैक्षणिक साहित्य, शिष्यवृत्ती, समाजच्या कल्याणाकरिता उपाययोजना इत्यादी सारख्या गोष्टी उपलब्ध कराव्यात.

संदर्भसूची

१. हिवाळे अलका, (२००९).'आदिवासी लोकगीतातील स्त्री जीवन,'अभिनव जीवन प्रकाशन; बीड; पृष्ठ क्र. १२.
२. मुठ सुमन (२००८) आदिवासी स्त्री जीवन
३. शंकरराव खरात (२००७). 'भटक्या विमुक्त जाती व त्यांचे प्रश्न,' पृष्ठ क्रमांक १९
४. अहिरे प्रतिभा (२०१८). 'समाजशास्त्रीय परिक्षेत्रातून स्त्रियांचे आत्मकथने,' लोकमत, संपादकीय लेख
५. कुलकर्णी पि. के, (१९९८).'भारतातील सामाजिक समस्या,' विद्या प्रकाशन, नागपूर, क्रमांक १०२
६. चव्हाण रामनाथ, 'जाती आणि जमाती,' मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, पृष्ठ क्रमांक १७
७. राठोड मोतीराज (१९८८)'भटक्या विमुक्तांचा जाहीरनामा' मोतीराज राठोड प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ क्रमांक ३७
८. कदम जाधव, 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृती आणि साहित्य,' प्रश्न क्रमांक ११३
९. ताराबाई शिंदे, 'स्त्री पुरुष तुलना'
१०. मोरे विमल, 'पालातील माणसे'
११. देगावकर शशी शेखर (२००९). 'महाराष्ट्रातील निवडक जाती जमाती,' साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
१२. खरात शंकर,(२००३) 'भटक्या विमुक्त जाती व त्यांचे प्रश्न,' सुगावा प्रकाशन, पुणे.
१३. महाराष्ट्र राज्य पारधी समाजाबाबतची टिप्पणी, १२२

The Extempore Poems of Umer Qazi of Veliyamkode: A Historical Appreciation

Dr. Sakkeer Hussain P
Assistant Professor, Department of Islamic History, Government College Malappuram
Dr. Sukesh Kumaradas
Assistant Professor, Department of Islamic History, Government College Malappuram

Abstract:

This article examines the extempore poems of Umer Qazi, a significant poet and freedom fighter in the 19th century in Veliyamkode, Kerala. The article highlights the poet's unique talent to blend humour and philosophical insights within his verses, often addressing themes such as human greed, social criticism, and the critique of the caste system that prevailed in his time. Umer Qazi's poetry, characterised by its use of colloquial Malayalam and Arabic, reflects the cultural and historical context of 19th-century Malabar, particularly the influence of British colonialism and the socio-religious dynamics of the time. The article also discusses the poet's engagement with local proverbs and imagery, illustrating his connection to the common folk and his role as a social reformer. Through an analysis of selected poems, the study underscores Umer Qazi's enduring legacy in Keralite Muslim literature and his contributions to the cultural identity of the region.

Key Words: Umer Qazi-Exempore poem- Sufism, Qadiria order, Modernization

Veliyamkode, a scenic coastal village located 4 kilometres from Ponnani harbour and 53 nautical miles from Kochi, has a rich historical and cultural legacy. Once submerged in the Arabian Sea, the village was built up by dunes created by sea waves. Reflecting the splendour of Ponnani's cultural heritage, Veliyamkode is notable for being the home of Umer Qazi, who belonged to the Maqdoomian School of thought. Although Veliyamkode is not as historically prominent as Ponnani, it is significant in the Islamic history of Kerala. Malik ibn Habeeb, a key figure in the spread of Islam in Kerala, preached in Veliyamkode and built its first mosque, Koyassan Marakkar Masjid. His efforts led many Brahmin families, such as Mamathrayi, Puzhakkara, Pokakka, and Eramathankaka, to convert to Islam, along with several lower caste families.

Hazrath Umer Qazi,[1] originally named Qaziyarakath Kakatharayil Umer, was born on the 10th of Rabiul Awal 1177 AH (1765 AD) to the esteemed couple Ali Musaliar and Amina. Hailing from the coastal village of Veliyamkode near Ponnani, in present-day Malappuram District, Umer Qazi was the youngest of five children. He shared his family home with four sisters—Fathima, Thithi Kutty, Ummacha Kutty, and Ayisha Kutty—and a brother, Kutty Hassan, a fellow scholar of profound depth. This familial environment, steeped in knowledge and faith, undoubtedly shaped the man who would later embody a life dedicated to the service of others—a philosophy echoed in Albert Einstein's assertion that "only a life lived for others is life worth living."

Umer Qazi's early education was shaped by his scholarly father, from whom he learnt the art of Quranic recitation, foundational Islamic rituals, and theology. He furthered his studies in Thanur, where he studied "Alfiyya" by Ibn Malik, an Arabic grammar text, under Thunnamveettil Ahmed Musaliyar of the esteemed Maqdoom clan of Ponnani. Tragically, he lost his mother at seven and his father at eleven, yet these losses did not deter his quest for knowledge. Continuing his education at Thanur Dars until the age of thirteen, Umer Qazi's childhood mirrored the creativity and diligence of figures like William Blake and Sir Muhammad Iqbal. His penchant for inscribing poetic snippets on mosque walls and books and his playful additions to his teacher's recitations marked his early years.

Abubaker Koya, known as Avukoya Musaliyar, a devoted disciple of Mamburam Sayyid Alawi Thangal, was his classmate at Thanur Dars. The formative years at Thanur profoundly influenced Umer Qazi's ambitions, and he cherished these memories throughout his life, often attributing his identity to his experiences in Thanur. He frequently visited Thanur to express his deep gratitude for its people and place.

Upon completing his primary education at Thanur, Umer Qazi arrived in Ponnani at the age of 13, a period during which the city was at the zenith of its cultural and academic grandeur, earning it the epithet "Makkah of Malabar." There, he studied under Qazi Muhammed ibn Sufi Kutty Musaliyar, also known as Mammi Kutty Qazi, an eminent Mufti, Mudaris, and Sufi. Renowned for his erudition in Shafi'i jurisprudence, Mammi Kutty Qazi served as the Arch Qazi of Kondotty, Paravanna, and Thirurangadi. Under the tutelage of the Maqdoom, Umer Qazi delved into an array of intricate texts, including Tafseer al-Jalalayn, Fathahul Mueen, Mahalli, Tuhfat al-Murid, Minhaj al-Abideen, Sharh al-Hikam, and Ihya Uloom al-Din. Umer Qazi dedicated six years to rigorous study under the meticulous guidance of the Maqdoom at Ponnani. This period culminated in his being conferred with the ijazah, the esteemed scholastic license that permitted him to teach. This marked the culmination of his formal educational journey, endowing him with the authority and recognition befitting his scholarly pursuits.

During his studies in Ponnani, Umer Qazi became deeply attracted to Tasawwuf (Sufism), particularly influenced by his preceptor, Mammi Kutty Sufi, a Sheikh of the Qadiriyya Order. Historian P.K. Muhammed Kunchi extols the Maqdoom’s esteemed reputation, noting that "he was highly regarded by kings and feudal lords, receiving numerous gifts and honours, such as 'Kuttadan Nilam' from Kottayam Thampooran and 'Thangal Mampuram' a coconut grove, from the Zamorin of Calicut." A well-known anecdote illustrates Umer Qazi’s fervent aspiration to join the Qadiriyya Order. Despite repeatedly expressing his desire to his preceptor, the Maqdoom remained silent. One night, after accompanying the Maqdoom home, Umer Qazi was instructed to remain in the courtyard. He stayed there the entire night, impressing the Maqdoom, who then initiated him into the Qadiriyya Order. Following Mammi Kutty Qazi's demise, Umer Qazi formed a profound spiritual bond with Sayyid Alawi Thangal of Mamburam. This relationship evolved into one of preceptor and disciple, with Thangal granting Umer Qazi the ijazah of the Qadiriyya Order. This confluence of two historic scholar-warriors imbued Umer Qazi with spiritual vigour and a combative spirit, which guided him throughout his later life.

After completing his higher education in Ponnani, Umer Qazi embarked on his teaching career at Ponnani Valiya Juamaath Palli, serving as Qazi and Mudaris from 1802 to 1803 (AH 1217-1218).[2] He then relocated to Veliyamkode in 1803, where he continued his pedagogical pursuits until 1821 (AH 1237). Responding to the persistent entreaties of Thanur's populace, Umer Qazi inaugurated a Dars there, elevating Thanur to an intellectual nucleus over the next two decades until 1841 (AH 1257). His departure from Ponnani had enervated its Dars, prompting Ponnani's residents to implore his return. He resumed his duties in Ponnani from 1841 until 1849 (AH 1257-1265). Owing to advanced age, he eventually returned to Veliyamkode, where he remained until his demise in 1856 (AH 1273). Umer Qazi's mentorship cultivated a cadre of erudite scholars who spearheaded the Islamic Renaissance and intellectual revival in Kerala. Among his distinguished disciples were Parappangadi Avukoya Musaliyar (d. 1875), Sheikh Zainudin Akheer (d. 1887), Kasergod Sayeed Musaliyar (d. 1872), Payyoli Fareedudin Ibn Muhiyudin Ibn Barbari aka Fareed Musaliyar (d. 1883), Vadekkekad Sheikh Zainudin (d. 1891), Perumpadappu Sheikh Zainudin Ramly (d. 1891),

Ponnani Kammu Kutty Musaliyar (d. 1860), Ponnani Cheriya Bawa Musaliyar (d. 1908), Mattathur Madathil Avaran aka Abdu Rahiman Musaliyar (d. 1894), Thirurangadi Qazi Zainudin Musaliyar (d. 1882), Kuttippuram Odakkal Kunhahamed Musaliyar (d. 1897), Sheikh Muhammed Ibn Noorudin Maabari aka Ottakath Mammad Kutty Musaliyar (d. 1871), Manjeri Patttarkulam Erikunnan Kunhamed Musaliyar (d. 1873), and Thanur Qazi Vailya Muhammed Musaliyar (d. 1904).

Literary Works

Renowned for his prolificacy in both prose and poetry, Umer Qazi's oeuvre is distinguished by his unique style, vivid imagery, and precise diction. His major poetical compositions include:[3]

Qazeedathul Umeriyya
Nafayisul Durar (The Precious Jewels);
Lahal Hilalu (The Crescent Raised);
Lamma Lahara (The Time of Appearance);
Allafal Aasi (The Work of the Culprit);
Maqasidu Niqah (The Objectives of Marriage);
Qazeedathu Bi Asmayee Suvaril Quraan
Qazeedathu Fi Fayidathil Ouqaf
Marziya An Sayyid Alawi (An Elegy on Sayyid Alawi Thangal).

Among these works, "Maqasidu Niqah" and "Nafayisul Durar" delve into Aqeedah (doctrines of faith) and Fiqh (jurisprudence), while the others are prophetic eulogies and elegies. In addition to these, numerous poetical snippets are attributed to him. His principal prose works include Kithabu Dahhabi waI Isthiyadi (A Treatise on Slaughter and Hunting) and Risalathu Fi Hukmi Chemboth (A Religious Scholastic Opinion on Jay). Many of his works were published in India and Egypt, but a significant portion of his poetic fragments has been irretrievably lost over time, representing a substantial loss to literature and academia.

Umer Qazi was a talented extempore poet too. He had profound scholarship in Arabic language and working knowledge in Tamil, Sanskrit, and Malayalam. He wrote letters, notes, documents, and *fatwas* (religious decrees) in Arabic. Poetry was his chief medium of expression. He brought a new style to the composition of Arabic poetry. He wrote poetry in two ways: in pure Arabic and Malayalamized Arabic. It is very interesting to note that Umer Qazi never used 'Arabic-Malayalam' dialect, which was the lingua franca of the then Mappila community, for their literary activities. One of the salient features of Arabic-Malayalam is that it is the Malayalamized version of Arabic language. Rather, it is a demy-language or dialect with its own script. Umer Qazi brought about the Arabicization of the Malayalam language.

His poetical snippets are often found in this style.[4] The rest of the poems are composed in pure Arabic, as we have seen earlier chapters. His literary works gained popularity due to these linguistic characteristics.

Umer Qazi wrote a number of short poems. It brings about some relevant philosophy focussing on human life. Humour is inherently dominant in his poetry. He inscribed poems on mosque walls, open walls, and wooden beams with carbon chalks and leaf extracts. Most of them have irrecoverably lost in the influx of time. Indeed, this loss is a great loss to the Malayalam literature in general and Mappila literature in particular.

Some Poetical Snippets

Ya ghanam Ya ghanam[4]
La tanam hauna

Intanam hauna
Fallarbu wajibu

(O, goat…O, goat! You should not sleep here. If you sleep here, A slap is mandatory to you.)

The above lines were inscribed by the poet on the wall of Ponnani Grand Mosque. Once he was getting in to the corridor of the same mosque, he saw a goat sleeping there. He expelled the goat and inscribed those lines on the wall. Nature, birds, trees and beasts, are usual images of Sufi poetry elsewhere. This is why Sufi poetry is commonly termed 'rhymes of innocence,' reflecting the exploration of purity and innocence in Sufi works by various scholars.[5] The same beauty of innocence could be seen in the above lines. A literary genius who chats even with a goat? The above poem has been interpreted from different points of view. A young critic, A.P. Ahmed observes that "the goat in the poem is a simile, which represents idle devotees who always sleep in the mosque and do nothing for making their living. God should be sought, not within the walls of a mosque; but in the toiling fields of man. It is the message of this poem:"

"La Taakulu bi Kottadakka
Li Faqdissinni fi famikka
Oulanalla payangadakka
Bila raibin wala Shakka"

(You, toothless, should not chew hard areca nuts. It is better for you tender areca nuts, no doubt).

Once, Umer Qazi saw an old man struggling with a hard betel nut. He advised him in the above poetic form. Thus, a poet brings about a variety of symbolism in his poetry. The words used in the poem, like *Kottadakka* (hard areca nuts), *Payangadakka* (tender areca nuts), are very often used Malayalam words. With these simple images, the poet conveys an important philosophical message: O man, don't chase on the temporal pleasure. Be happy with those things belonging to you. Catch a prey that will match your beak. Here, the poet resists the human greed and his unlimited temporal fantasies. In this way, the poet often reminds us of worthy lessons and principles through his simple poetical snippets.

"Ayafakhiran bi nasbi kaifa tafakkiru
Wa aslukum min qablu Tiyyan wa Nayaru
WaAashari Mooshari wa Mannanu Pananu
Wa Koyappanu chetti Wa Nayadi Parayaru"

(O, the aristocratic pretenders! Browse your roots – You are nothing but the progeny of Nair, Tiyya, Carpenter, Mason Pariah, chetty, or Hunter.)

Umer Qazi was an ardent social critic who questioned the hollow practices of society. He often mocked the caste system and moral decadence. During his time, the caste system prevailed among the Hindu society. As its impact, elitism and vain boasting became predominant among the aristocratic Muslims in Malabar. On one occasion, he said the above couplets while addressing such elites.

"Ahrasul hayawani sithun
Kalbu mullah Mukri
Kaakka baada ossanu Wa eecha
Twaratanluruyatir

(The greedy creatures are six in numbers: the dog, Mullah, Mukri (mosque–caretaker), crow, Ossaan (barber), and house fly.)

The above verses sarcastically criticise human greed and fallibility. The esoteric message of the poem is that those who live by exploiting others are not worthy to be called human beings. The above verses seem to be very similar to the often-quoted verses of Syed Alavi Thangal of Mampuram, the poet's mentor and soul mate. Syed Alavi Thangal specially instructed his close disciple, Avukoya Musliar to inscribe those couplets on the altar of the Mampuram Mosque:

"Arba'atun min thuyoori thwayyiru
Thwausuna deekun ghurabu nassru
Kibrun wa shahwatun wa hirs wal ujub
Wa hadhihi akhlaqi ashabul kadhb"

(Keep away from the attributes of four birds- Peacock, rooster, crow and eagle Pride, lust, greed and Vanity They are the qualities of the infidels)

Another interesting stanza by Umer Qazi is given below:

" Walau alfa aamin mungi Kaakkachi Fi laban
Kama mithla Vellakokku aakoola Fi Zamanu
Walau alfa amin ittu nayinte valine
Bi odakuzahal la tastanimu li halina"

(A crow cannot turn into a white crane even if it bath in milk for thousand years; nor a dog–tail turn straight even if it is inserted in wind pipe for thousand years)

In the above poem, the poet cleverly uses the Malayalam words like *Kaakka* (crow), *Vellakokku* (white crane) *nayinte wal* (dog's tail) and *Odakuzhal* (windpipe). The theme of the poem is a famous proverb in Malayalam. These are very popular among the common folk. Umer Qazi used those quotes as beautiful poetical images in his poetry. The proverbs are generally precise statements, often humorous in nature, that convey knowledge and wisdom to society. Here, the poet successfully illuminates those elements in his composition. Reading the above couplets in the context of his contemporary life, it may be understood in the following words:

"Every creature has its own biological structure and inherent characteristic which could not be transformed into another form. An Indian has his own identity and cultural entity as an outcomer (the British) does. The British were not able to assimilate Indian culture and patronise its values. They are ultimately invaders and exploiters. Therefore, all Indians should keep their own identity and pride."

"Walau qalati tathamma
Fayakum fasihathun
Beethatha Koyakka
Chorekke hirathi
Qala wabalaha walan akhdathil
Bi sauthin wa peep pee
Lisababi laroorathi

(Parrot speaks very well-It will say, "Beethatha, Koyakka Cat will devour the boiled rice! What does the parrot do when cat catch the parrot itself? It will murmur, "damn, pee pee.")

In the 'above couplets, poet blends vernacular words like *Tathamma* (Parrot), *Beethatha, Koyakka* (Both are common Muslim names) *chor* (boiled rice) with Arabic words. The same proverbial verse triggers some relevant thoughts. The poet was probably exposing here the negative impacts of English education on Indian society in the future. The poet reminds us that if a generation undergoes the process of intellectual conditioning of western education, it will cause some damage

to our own culture. The poet is trying to explain that the education should not be parrot training. Rather, it should be the imbibing of the fragrance of nature and indigenous culture. The same ideals have been vividly envisioned by Rabindra Nath Tagore (1861-1941) in the late 20th century. He wrote a short story titled *Parrot Training,* exposing the negative effects of English education on the native learners. In short, as a visionary poet, Umer Qazi resists the cultural hegemony of colonialism and its scheming political machinations.

"Thalathatun ba'da Thwsamil Tuakkalu
Fanooru wa fufulu wa tanbulu
Arkanu murkanina arbaa'
Nooru wa fufulu tambulu
Wa tambakku mashhooru"

After food, betel leaf, areca nut slacked lime are chewed. There are four components contained in the chewing of betel leaf. They are slacked lime, betel leaf, and famed tobacco.

The chewing of betel leaf was a common habit of the people of Malabar in those days. This practice is mentioned in the poem. The poet took such silly and ordinary things into his poetical contemplation.

"Raaithu bi barrin amsi ya swahi markaba
Yasiru bila rijlin ala raili hariba
Bisautin bi kookookoo was sheeshi maa'dukhan
Wafahil annasu wal matau ajaiba"

(My friend, I have seen yesterday A train is running over a rail without any legs. It runs with sounds like Kookoo, sheeshi. It wonderfully carries Plenty of commuters and fright).

The era of 19th century witnessed some sort of modernisation in Malabar. The British government built up many new railway lines and roads. In the above poem, the poet expresses his experience of seeing a train for the first time. These verses also resemble the famous song *Theevandichinthu* of Moyinkutty Vaidyar (1852-1891), a prominent Mappila poet of the same century. So also, the British introduced a habit of coffee drinking in Kerala. In this context, Umer Qazi composed a poem on this subject titled '*Coffee Baith'*. The summary of the poem is that "coffee is a hot drink boiled with nuts of coffee burry. It is very popular among people. It is served at gatherings and functions. The rich and poor enjoy it." Thus, the poetical snippets of Umer Qazi reflect the rays of modern life

"Allahumma ghafarli maliki mankindi
Aa'thilahu fi Jannathil ponkindi"

(O, God, forgives the owner of the earthen jug. Bless him with a golden jug in Paradise).

A story is often heard about the composing of the above poem. Once, a poor man invited the poet for dinner. After dinner, the poor man gave an earthen jug for washing his hands. Unfortunately, the jug slipped from his hands and was broken. At once he sang the above poem. The poet links here Malayalam words like *mankindi* (earthen jug) and *ponkindi* (golden jug) with Arabic words as he did in earlier poems.

Umer Qazi succumbed to his final repose on the 21st of Ramzan, 1273 A.H., equivalent to the 15th of March 1857.[6]

Conclusion

Umer Qazi's linguistic experiments represent a significant intervention in the cultural and literary landscape of 19th-century Kerala, particularly for the Mappila community. By blending

Arabic and Malayalam in his poetry, Qazi not only made profound philosophical and religious concepts more accessible to the common folk but also challenged the intellectual hegemony of the ruling classes, as articulated by Antonio Gramsci. His innovative approach to language reflects a conscious effort to create a parallel linguistic regime that resonates with the experiences and identities of subaltern groups. While the Makhdums of Ponnani primarily composed their works in pure Arabic, which remained largely inaccessible, Qazi's localised Arabic poetry served as a bridge, fostering a deeper connection between the literary tradition and the everyday lives of the people. This visionary endeavour not only enriched the Mappila literary heritage but also empowered the community by affirming their cultural identity and voice. Umer Qazi's legacy, therefore, is not just that of a poet but also of a cultural innovator who paved the way for future generations to engage with their linguistic and literary heritage in meaningful ways.

Ref.:

1. Abdul Kareem K. K., (Ed.), *Veliyamkode Hasrath Umer Qaziyude Jeeva Charithravum Krithikalum (The Life and Works of Hasrath Umer Qazi of Veliyamkode*, Veliyamkode Mahallu Jamaath Committee, first edition 1998, 2012, p.53.; Kunhahammad E.P., *Veliyankode Hasrath Umar Qazi(r)yude Jeevacharithram, Veliyankode*, Veliyankode Mahallu Jama'ath Committee, 2011.; Umer Moulavi M.V., *Umar Qazi* (R), Paravanna: Board Book Depot, 1955.; Aboobacker K., *Umar Qazi* (R), Islamic Publishing Bureau, Kozhikode, 2016; Dr. Sakkeer Hussain P., *Umar Qadi of Veliyamcode; The poet and Patriot*, IPB Books Kozhikode, 2019.
2. Abdul Kareem K.K., (Ed.), *Veliyamkode Hasrath Umer Qaziyude Jeeva Chatitravum Krithikalum*, *op.cit*., p.44.;
3. Nellikuth Muhammed Ali Musaliyar, *Malayalathile Maharathanmar. The Giants of Malayalam*, Mal., Irshad Books,1997, p.38.
4. Abdul Kareem K.K., (Ed.), Veliyamkode Hasrath Umer Qaziyude Jeeva Charithravum Krithikalum, op.cit., p.63.
5. Al Ghazzali, The Alchemy of Happiness, Tr. Eng. Claud Field, 1909. p. 30. Anne Marie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, The University of North Carolina Press, chapel Hill, 1975, p. 16.
6. Abdul Kareem K.K., (Ed.), *Veliyamkode Hasrath Umer Qaziyude Jeeva Chatitravum Krithikalum*, *op.cit.,* p. 67.
7. Dr. Sakkeer Hussain P., Umar Qadi of Veliyamcode, *op.cit*., p. 18.

Jagatguru Saint Tukaram

Biradar Gajanan Gangasagar
Assistant teacher, Zilha parishad primary school shelgaon (dha.), Tq.:- loha dist:- nanded.

Sant Tukaram Maharaj (Marathi pronunciation: (tukaram), also known as Tuka, Tukobaraya, Tukoba, was a Hindu, Marathi Saint of Varkari sampradaya in Dehu village, Maharashtra in the 17th century. He was a bhakt of the god Vithoba of Pandharpur. He is best known for his devotional poetry called Abhanga, which are popular in Maharashtra, many of his poems deals with social reform.

Biography :

He spent most of his later years in devotional worship, community kirtans (group prayers with singing) and composing Abhanga poetry.

Tukaram pointed out the evil of wrongdoings of society, social system and Maharajs by his kiratans and abhangs. He faced some opposition in society because of this. A man named Mambaji harassed him a lot, he was running a matha in Dehu and had some followers. Initially Tukaram gave him the job of doing puja at his temple, but he was jealous of Tukaram by seeing Tukaram getting respect among the village people. He once hit Tukaram by thorn's stick. He used foul language against Tukaram. Later Mambaji also became admirer of Tukaram. He became his student.

It is agreed by historians that Saint Tukaram died in 1650.

3. Philosophy and practices :-

Vedanta -

In his work of Abhangas, Tukarama repeatedly refers to four other persons who had a primary influence on his spiritual development, namely the earlier Bhakti Sants Namdev, Dnyaneshwar, Kabir and Eknath. Early 20th-century scholars on Tukaram considered his teachings to be Vedanta-based but lacking a systematic theme. JF Edwards wrote.

Tukaram is never systematic in his psychology, his theology, or his theodicy. He oscillated between a Dvaitist [Vedanta] and an Advaitist view of God and the world, learning now to a pantheistic scheme of things, now to distinctly Providential, and he does not harmonize them. He says little about cosmogony, and according to him, God realizes Himself in the devotion of his worshippers. Likewise, faith is essential to their realization of Him : It is our faith that makes thee a god, he says boldly to his Vithoba.

Late 20th-century scholarship of Tukaram, and translations of his Abhanga poem, affirm his pantheistic Vedantic view. Tukaram's Abhanga 2877, as translated by Shri Gurudev Ranade of Nimbal states, for example, "The Vedanta has said that the whole universe is filled by God. All sciences have proclaimed that God has filed the whole world. The Puranas have unmistakably taught the universal immanence of God. The sants have told us that the world is filed by God. Tuka indeed is playingin the world uncontaminated by it like the Sun which stands absolutely transcendent."

Scholars note the often discussed controversy, particularly among Marathi people, whether Tukaram subscribed to the monistic Vedanta philosophy of Adi Shankara. Bhandarkar notes that Abhanga 300, 1992 and 2482 attributed to Tukaram are in style and philosophy of Adi Shankara:

Kirtan -

Tukaram encouraged kirtan as a music imbued, community-oriented group singing and dancing form of bhakti. He considered kirtan not just a means to learn about Bhakti, but Bhakti

itself. The greatest merit in kirtan, according to Tukaram, is it being not only a spiritual path for the devotee, it helps create a spirtual path for others.

4. Social reforms :-

Tukaram accepted disciples and devotes without discriminating on the basis of gender. One of his celebrated devotes was Bahina Bai, a Brahmin woman, who faced anger and abuse of her husband when she chose Bhakti marga and Tukaram as her guru.

Tukaram taught, states Ranade, that "pride of caste never made any man holy", "the Vedas and Shastras have said that for the service of God, castes do not matter", " castes do not matter, it is God's name that matters", and "an outcast who loves the Name of God is verily a Brahmin; in him have tranquility, forbearance, compassion and courage made their home". However, early 20th century scholars questioned whether Tukaram himself observed caste when his daughters from his second wife married men of their own caste. Fraser and Edwards, in their 1921 review of Tukaram, stated that this is not necessarily so, because people in the West too generally prefer relatives to marry those of their own economic and social strata.

5. Literary works :-

Tukaram composed Abhanga poetry, a Marathi genre of literature which is metrical (traditionally the oui meter), simple, direct, and it fuses folk stories with deeper spiritual themes.

Tukaram's work is known for informal verses of rapturous abandon in folky style, composed in vernacular language, in contrast to his predecessors such as Dnyandeva or Namdev known for combining similar depth of thought with a grace of style.

In one of his poems, Tukaram self-effacingly described himself as a "fool, confused, lost, liking solitude because I am wearied of the world, worshipping Vitthal (Vishnu) j ust like my ancestors were doing but I lack their faith and devotion, and there is nothing holy about me."

Tukaram Gatha is a Marathi language compilation of his works, likely composed between 1632 and 1650. Also called Abhanga Gatha, the Indian tradition believes it includes some 4,500 abhangas. The poems considered authentic cover a wide range of human emotions and life experiences, some autobiographical, and places them in a spirtual context. He includes a Nivritti-the desire to renounce between Pravritti - having passion for life, family, business, and Nivritti-the desire to renounce, leave everything behind for individual liberation, mksha.

Ranade states there are four major collations of Tukaram's Abhanga Gathas.

6. Legacy :-

Maharashtra society -

Tukaram's abhanga are very popular in Maharashtra. It became part of the culture of the state. Varkaris, poets and peoples study his poems. His poems are popular in rural Maharashtra and their popularity is i ncreasing. Tukaram was a devotes of Vithoba (Vitthala), an avatar of God Vishnu, synchronous with Krishna but with regional style and features. Tukaram's literary works, along with those of sants Dnyandev, Namdev and Eknath, states Mohan Lal, are credited to have propelled Varkari tradition into pan-Indian Bhakti literature.

According to Richard Eaton, from early 14th-century when Maharashtra region came under the rule of the Delhi Sultanate, down to the 17th-century, the legacy of Tukaram and his poet-predecessors, "gave voice to a deep-rooted collective identity among Marathi-speakers". Dilip Chitre summarizes the legacy of Tukaram and Bhakti movement sants, during this period of Hindu-Muslim wars, as transforming "language of shared religion, and religion a shared language. It is they who

helped to bind the Marathas together against the Mughals on the basis not of any religious ideology but of a territorial cultural identity".

7. Movies and popular culture :-

A number of Indian films have been made about the saint in different languages. These include:

- Tukaram (1921) silent film by Shinde.
- Sant Tukaram (1921) silent film by Kalanidhi Pictures.
- Sant Tukaram (1936) - this movie on Tukaram was screened open-air for a year, to packed audiences in Mumbai, and numerous rural people would walk very long distances to see it.
- Thukkaram (1938) in Tamil by B. N. Rao.
- Santha Thukaram (1963) in Kannada.
- Sant Tukaram (1965) in Hindi.
- Bhakta Tukaram (1973) in Telgu.
- Tukaram (2012) in Marathi

Reference :-

1. Ranade 1994, pp.3-7.
2. Tulpule & Shelke 1992, p.148.
3. Mohan Lal (1993), Encyclopedia of Indian Literature; Sasay to Zorgot, Sahitya Akademi, South Asia Books. Pages 4403-4404.
4. Maxine Barnsten (1988). The Experience of Hinduism: Essays on Religion in Maharashtra, State University of New York press.Pages 248-249.
5. Anna Schuitz (2012), Singing a Hindu Nation: Marathi Devotional Performance and Nationalism, Oxford University Press. Page-62.
6. Ranade 1994, P-7-9.
7. Eleanor Zelliot (1976), Hinduism: New Essays in the History of Religions (Editor:Bardwell L Smith), Brill Academic. P-154-156.
8. "¤É½Öþ ¡òÉ®ú Ê´É]ÆõÊ¤É±Éä" Loksatta (in Marathi), 26 June 2016, Retrieved 18 March 2021.
9. Ranade 1994, P. 1-2
10. Ranade 1994, pp. 10-12
11. R.G. Bhandarkar (2014), Vaisnavism, Saivism and Minor Religious Systems, Routledge, page - 98-99.
12. The Life and Teaching of Tukaram J Nelson Fraser, and JF Edwards, Probsthain, Christian Literature Society pages 119-123, 218-221.

सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक स्तर विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का तुलनात्मक अध्ययन

श्रीमती शिभा सिंह
शोधार्थी, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग
डॉ. जे. पी. कन्नौजे
सह प्राध्यापक, भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग

सारांश –

प्रस्तुत शोध पत्र में दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक स्तर विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का तुलनात्मक अध्ययन करने का प्रयास किया गया है |शोध अध्ययन हेतु न्यायदर्श का चुनाव उद्देश्यपूर्ण विधि द्वारा किया गया है |न्यायदर्श के रूप में 200 विद्यार्थियों का चुनाव किया जायेगा जिसमे से 100 सरकारी एवं 100 गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों का चुनाव किया गया है | शोध अध्ययन का चुनाव सर्वेक्षण विधि द्वारा किया जायेगा और आकडों को इकट्टा करने के लिए शोधकर्ता द्वारा स्वयं स्व निर्मित शैक्षिक उपलब्धि प्रश्नावली का निर्माण किया गया है |जिससे यह पता लगाया जायेगा की सरकारी माध्यमिक स्तर विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का क्या स्थिति है ? इसके विभिन्न उद्देश्यों को ध्यान में रखते हुए और परिकल्पनाओ के आधार पर यह शोध कार्य को आगे बढ़ाया गया और शोध विश्लेषण के बाद यह पता लगाया गया की दुर्ग जिले की सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि में अंतर है | दुर्ग जिले के गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि सरकारी माध्यमिक विद्यालयों की तुलना में काफी बेहतर पायी गयी |

प्रस्तावना –

शिक्षा मानव जीवन का मौलिक अधिकार है ,मानव का विकास एवं उन्नयन शिक्षा पर ही निर्भर है | शिक्षा व्यक्तित्व का निर्माण भी करती है और श्रृंगार भी करती है, जन्म के समय बालक पशुवत आचरण करता है, उस समय वह अपनी मूल प्रवितियो से प्रेरित होकर कार्य करता है |

शिक्षा के द्वारा वह केवल अपने वातावरण को अनुकूल करने में ही समर्थ नही होता ,बल्कि वातावरण एवं प्रकृति पर विजय प्राप्त करने का भी प्रयास करता है |शिक्षा ही मानव को असत्य से सत्य की ओर, अंधकार से प्रकाश की ओर, अज्ञान से ज्ञान की ओर और मृत्यु से अमरत्व की ओर जाने के लिए प्रेरित करती है |वास्तव में शिक्षा वह प्रकिया है जो व्यक्ति को अपनी परिस्थिति तथा वातावरण के मध्य अनुकूल करना सिखाती है | शिक्षा द्वारा ही मानव को ज्ञानवान, कला -कौशल युक्त और सभ्य बनाया जाता है | यह माता के समान पालन – पोषण करती है और पिता के समान उचित मार्गदर्शन प्रदान करती है | शिक्षा के द्वारा ही हमारी कीर्ति का प्रकाश चारो ओर फैलता है अर्थात जिस प्रकार सुर्य का प्रकाश पाकर कमल का फूल खिल उठता है और सुर्य अस्त होने पर कुम्हला जाता है, ठीक उसी प्रकार शिक्षा के प्रकाश को पाकर प्रत्येक व्यक्ति फूल की भाति खिल उठता है तथा अशिक्षित रहने पर द्ररिद्रता ,शोक एवं कष्ट के अंधकार में डूबा रहता है |

माध्यमिक शिक्षा का अर्थ –

माध्यमिक शिक्षा का अभिप्राय है – मध्य की शिक्षा अर्थात माध्यमिक शिक्षा प्राथमिक और उच्च शिक्षा के बीच की शिक्षा है |

अध्ययन की आवश्यकता –

आज की शताब्दी मानव विकास में अपना अनोखा स्थान रखता है | ज्ञान के विस्फोट के साथ आज व्यवहार की प्रकिया ,उसकी रूचि , कार्य कुशलता ,उपलब्धि स्तर,व्यकितत्व विकास आदि के साथ सम्बन्ध कर विद्यार्थियों का वैज्ञानिक रूप से अध्ययन किया जाने लगा है | आज सर्वाधिक महत्वपूर्ण है | विद्यार्थियों का सर्वांगींण विकास तभी ही सकता है जब वह उच्च शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त करे और जिससे विद्यार्थी सही दिशा में समायोजित हो सके व् जीवन को सही दिशा प्रदान कर सके |

जय (1990). ने अपने अध्ययन द्वारा यह पता लगाया की शैक्षिक उपलब्धि का बालको के अभिलाषा स्तर पर अनुकूल प्रभाव पड़ता है|

सूत्रधार पी .के .(1982). ने अपने अध्ययन में पाया की संसाधन युक्त बच्चो की शैक्षिक उपलब्धि संसाधन विहीन बच्चों की तुलना मे अधिक होती है |

उपरोक्त अध्ययनो से यह बात उजागर हुई है ,की संसाधन से बच्चो की शैक्षिक उपलब्धि तथा उपलब्धि से बालको के अभिलाषा स्तर पर प्रभाव पड़ता है | सरकार द्वारा माध्यमिक शिक्षा के स्तर में सुधार के लिए विभिन्न प्रकार के संसाधन उपलब्ध कराये जाते है |

जब कि गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों को सरकार द्वारा किसी प्रकार की सहायता नही दी जाती है | ये विद्यालय समाज की विभिन्न संगठनो या व्यक्ति विशेष द्वारा संचालित होते है | इन विद्यालयों में कार्यरत शिक्षक सेवाकालीन प्रशिक्षण नवाचारों से वंचित रहते है ,और न ही उन्हें ज्यादा वेतन दिया जाता है|

वितिय अनुदान, प्रशिक्षित शिक्षक, अधिगम सामग्री इत्यादी प्राप्त होने के बावजूद क्या कारण है, की सरकारी माध्यमिक विद्यालयों की अपेक्षा गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थी ज्यादा प्रतिभाशाली, चुस्त एवं बुद्धिमान पाये जाते है ? इसकी सत्यता की परख करने हेतु शोधकर्ता ने उपरोक्त दोनों प्रकार के माध्यमिक विद्यालयों की शैक्षिक उपलब्धि की तुलना करने का निश्चय किया |

सरकारी माध्यमिक विद्यालय –

प्रस्तुत अनुसंधान में सरकारी माध्यमिक विद्यालय से तात्पर्य सरकार द्वारा पंजीकृत एवं सहायता प्राप्त माध्यमिक विद्यालय से है |

गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालय –

प्रस्तुत अनुसंधान में गैर माध्यमिक विद्यालयो से तात्पर्य विभिन्न संगठनो या व्यक्ति विशेष द्वारा संचालित निजी माध्यमिक विद्यालय से है |

शैक्षिक उपलब्धि –

शैक्षिक उपलब्धि से तात्पर्य विद्यार्थियों द्वारा अर्जित की हुई ज्ञान कुशलता से है | जो रिवार ,समाज और विद्यालय के लिए विद्यार्थी की शैक्षिक उपलब्धि एक महत्वपूर्ण कारक है शैक्षिक उपलब्धि छात्रों की ज्ञान की सीमा व कार्य कुशलता को प्रकट करती है | और वही दूसरी ओर शिक्षको के भी कार्य कुशलता को

प्रकट करती है | छात्रों की शैक्षिक उपलब्धि विद्यालय की प्रतिष्टा को बढ़ाती है और यदि विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि संतोष जनक नही होती है तो विद्यालय एवं शिक्षको के कार्य को सार्थक नहीमाना जाता है |

शोध के उद्देश्य –

इस शोधकार्य के लिए शोधकर्ता ने निम्न उद्देश्यों का निर्धारण किया है|

- दुर्ग जिले के सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि ज्ञात करना |
- दुर्ग जिले के गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि ज्ञात करना |
- दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि की तुलना करना |
- दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक्षिक उपलब्धि की तुलना करना |
- दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओं की शैक्षिक उपलब्धि की तुलना करना |

शोध की परिकल्पना –

इस शोधकार्य के लिए शोधकर्ता ने निम्नलिखित परिकल्पनाओ का निर्माण किया है |

1. दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि में कोई सार्थक नही पाया जायेगा
2. दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रो की शैक्षिक उपलब्धि में कोई सार्थक अंतर नही पाया जायेगा
3. दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओं की शैक्षिक उपलब्धि में कोई सार्थक अंतर नही है |
4. दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्र एवं छात्राओं के शैक्षिक उपलब्धि में भी कोई सार्थक अंतर नहीहै |

न्यायदर्श –

प्रस्तुत शोध के न्यायदर्श का चुनाव उद्देश्यपूर्ण विदि द्वारा किया गया | न्यायदर्श के रूप में 200 विद्यार्थियों का चुना गया जिसमे से 100 सरकारी एवं 100 गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों को चुना गया है

अध्ययन के क्षेत्र –

- ❖ यह अध्ययन केवल दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों तक ही सिमित है |
- ❖ इस अध्ययन में सभी विद्यालयों के केवल कक्षा 9 के विद्यार्थियों को न्यायदर्श के रूप में शामिल किया गया है |

आकडों का विश्लेषण एवं व्याख्या -

इस शोध का उद्देश्य दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का पता लगाना था | शोधकर्ता ने निर्धारित किये गये उद्देश्यों एवं परिकल्पनाओ के अनुसार परीक्षण में प्राप्त आकडों का क्रमवार विश्लेषण किया है , जो इस प्रकार है |

सारणी- 1

दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान एवं मानक विचलन

क्र .	शैक्षिक उपलब्धि	विद्यार्थियों की संख्या (N)	मध्यमान (M)	मानक विचलन (SD)	मुक्तांश (DF)	t –ratio
1	गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि	100	27.64	7.72	198	8 .03
2	सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि	100	15.44	7.38		

उपरोक्त सारणी (1) दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान 27.64 तथा दुर्ग जिले के सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान 15.44 पाया गया तथा वही गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालय एवं सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का मानक विचलन क्रमशः 7.72 तथा 7 .38 पाया गया तथा T- का मान 8 .03 प्राप्त हुआ जो की df -198 हेतु 0.05 सार्थकता स्तर सारणी मात्रा से काफी अधिक है |अतः परिकल्पना H1 दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि में कोई सार्थक अंतर नही पाया जायेगा |

सारणी -2

दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान एवं मानक विचलन

क्र.	शैक्षिक उपलब्धि	विद्यार्थियों की संख्या (N)	मध्यमान (M)	मानक विचलन (SD)	मुक्तांश (DF)	t –ratio
1	गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक्षिक उपलब्धि	50	13 .82	3 .86	98	8.03
2	सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रो की शैक्षिक उपलब्धि	50	7.72	3 .69		

उपरोक्त सारणी (2) दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान 13.82 तथा दुर्ग जिले के सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक्षिक

उपलब्धि का मध्यमान 7.72 पाया गया तथा वही गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालय एवं सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक उपलब्धि का मानक विचलन क्रमशः 3 .86 तथा 7.72 पाया गया तथा का मान 8.03 जो की df 98 हेतु -----प्राप्त हुआ अतः H2 दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्रों की शैक्षिक उपलब्धिमें कोई सार्थक अंतर नही पाया जायेगा |

सारणी -3

दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी विद्यालयों के छात्राओं की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान एवं मानक विचलन

क्र.	शैक्षिक उपलब्धि	विद्यार्थियों की संख्या (N)	मध्यमान (M)	मानक विचलन(SD)	मुक्तांश (DF)	t – ratio
1	गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओ की शैक्षिक उपलब्धि	50	**13 .82**	**3 .86**	**98**	**8.03**
2	सरकारी मध्यमिक विद्यालयों के छात्राओ की शैक्षिक उपलब्धि	50	7 . 72	3 .69		

उपरोक्त सारणी (3) दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओ की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान 13. 82 तथा सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओ की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान 7.72 पाया गया तथा टी –अनुपात (t -ratio) का मान 8.03 जो की df 98 हेतु ------प्राप्त हुआ अतः H3 दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों छात्राओं में सार्थक अंतर नही पाया जायेगा , को अस्वीकार की जाती है |

सारणी - 4

दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्र व छात्राओं के शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान एवं विचलन

शैक्षिक उपलब्धि	विद्यार्थियों की संख्या (N)		मध्यमान (M)		मानक विचलन (SD)		मुक्तांश (DF)	t –ratio
गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्राओ की शैक्षिक उपलब्धि	छात्र 50	छात्रा 50	13.32	13.82	3 .86		198	8.03
सरकारी मध्यमिक विद्यालयों के छात्राओ की शैक्षिक उपलब्धि	छात्र 50	छात्रा 50	7.72	7.72	3 .69			

उपरोक्त सारणी (4)दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी मध्यमिक विद्यालयों के छात्र व छात्राओं की शैक्षिक उपलब्धि का मध्यमान छात्र 13 .82 व छात्रा तथा सरकारी विद्यालय के छात्र व छात्रा का मध्यमान 7 .72 पाया गया तथा टी – अनुपात (t–ratio)का मान 8 .03 जो की 198 हेतु 0.05 प्राप्त हुआ,

अतः H4 दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के छात्र व छात्राओं में कोई सार्थक अंतर नही पाया गया | को अस्वीकार किया जाता है |

निष्कर्ष –

प्रस्तुत शोध में यह देखा गया की दुर्ग जिले के सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि की क्या स्थिति है? इसके विभिन्न उद्दश्यो तथा परिकल्पनाओ के आधार पर यह कार्य किया गया है आकडों को इकट्टा करने तथा विश्लेषण करने के दौरान शोधकर्ता के समक्ष कई बाते आयी, विश्लेषण के बाद यह पता लगा की दुर्ग जिले के सरकारी तथा गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि में अन्तर है | जबकी इन विद्यालयों में पहुचने पर स्थिति कुछ और ही सामने आयी |सरकारी विद्यालयों के विद्यार्थियों में प्रश्न प्रत्र हल करने की उत्सुकता देखी गई, परन्तु शोधकर्ता ने कई ऐसे बिंदु देखे जो नकारात्मक थे |

गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों की तुलना में सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों में ऐसी त्रुटिया ज्यादा देखने को मिली, परन्तु दोनों विद्यालयों के विद्यार्थियों की तुलना करने पर यह ज्ञात हुआ की "दुर्ग जिले के गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि सरकारी माध्यमिक विद्यालयों की तुलना में बेहतर है |"

माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि स्तर को उन्नत बनाने हेतु सुझाव

- सरकारी माध्यमिक विद्यालयों में अध्यापकों की कमी को दूर करके विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि की बढ़ाया जा सकता है |
- सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के अध्यापको द्वारा कक्षा में शिक्षण सहायक सामग्री का प्रयोग करके विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि को बढ़ाया जा सकता है |
- सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के द्वारा कक्षा में प्रभावशाली शिक्षण ,उपयुक्त शिक्षण विधि और शिक्षण तकनीकी का प्रयोग करके विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि को बढ़ाया जा सकता है |
- सरकारी तथा गैर सरकारी माध्यमिक स्तर पर शैक्षिक उपलब्धि का अध्ययन बड़े न्यायदर्श पर किया जा सकता है |
- सरकारी एवं गैर सरकारी माध्यमिक विद्यालयों के पाठ्यक्रम का विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभावों का तुलनात्मक अध्ययन किया जा सकता है |
- माध्यमिक विद्यालयों के विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का अध्ययन देश के दुसरे भागो में भी किया जा सकता है |

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि

1. जय(1990) ने अध्ययन अपने द्वारा यह पाया कि शैक्षिक उपलब्धि का बालकों के अभिलाषा स्तर पर अनुकूल प्रभाव पड़ता है |
2. गुप्ता,एस .पी .(2004) उच्चतर शिक्षा मनोविज्ञान,इलहाबाद ;शारदा पुस्तक भवन |
3. पाण्डेय लाख नारायण (2005) छात्रो एवं अशासकीय माध्यमिक विद्यालयों के प्रति झुकाव एक अध्ययन,माध्यमिक शिक्षक वर्ष 30 |
4. शर्मा,डी.एल.(2005) "शिक्षा तथा भारती समाज ",सूर्या पब्लिकेशन मेरठ |
5. भटनागर,आर.पी.तथा मीनाक्षी (2007) "शिक्षा अनुसन्धान" लायल बुक डिपो, मेरठ
6. कालड़ा राजकुमार एवं मनानी प्रीती (2013),गृह पर्यावरण का विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि पर प्रभाव, परिप्रेक्ष्य,अंक-3,पेज 97-103 |

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य आणि युवक

गणपती दत्ता खुपसे
संशोधक विद्यार्थी

प्रस्तावना :-

लोकशाही ही प्राचीन काळापासू चालत आलेली एक पद्धत आहे. लोकशाहीचा जुना इतिहास आहे प्राचीन ग्रीक नगरराज्यामध्ये आपल्याला लोकशाही पाहावयास मिळते.इंग्रजीतील Democracy शब्दाचे मराठीत लोकशाही असे भाषांतर केले जाते. इंग्रजीतील डेमोक्रेसी हा शब्द मूळ ग्रीक शब्द आहे. Demos म्हणजे लोक आणी Cracy म्हणजे सत्ता याचा अर्थ लोकांची सत्ता असा होतो. अब्राहम लिंकन यांनी केलेली लोकशाहीची व्याख्या सुप्रसिद्ध आहे. लोकांचे लोकांसाठी लोकांनी चालवलेले शासन म्हणजे लोकशाही होय. (Government of the people for the people & by the people) ज्यामध्ये सर्वसामान्य लोकांसाठी शासन व्यवस्था काम करतात म्हणून लोकशाहीला सर्वात चांगली शासन पद्धती म्हणतात. भारतामध्ये लोकशाही असली तरी राज्य कारभार हा बहुमत प्राप्त झालेल्या एखाद्या पक्ष किंवा पार्टी यांच्या मनानुसार चालत नाही. भारताची अशी एक राज्यघटना आहे त्या राज्यघटने प्रमाणे चालते.

महत्वाचे शब्द:-

भारतीय लोकशाही, लोकशाही व युवक, लोकशाही समोरील आव्हाने

उद्दिष्टे:-

1. लोकशाही अभ्यास करणे.
2. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानाचा अभ्यास करणे.
3. भारतीय लोकशाही मध्ये युवकांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.

गृहीतक:-

1. भारतीय लोकशाही समोर अनेक आव्हाने आहेत.
2. भारतीय लोकशाही मध्ये युवकांचा सहभाग वाढत आहे.
3. संविधानामुळे भारतीय लोकशाही टिकून आहे.

संशोधन पद्धती:-

या विषयाच्या शोध निबंधासाठी दुय्यम साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.यामध्ये विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा यामध्ये विविध ग्रंथ, वार्षिक अंक, त्रेमासिक, मासिक, साप्ताहिक, वर्तमान पत्र अशा लिखित साहित्याचा वापर या शोध निबंधामध्ये करण्यात आला आहे.

लोकशाहीच्या व्याख्या:-

1. अब्राहमलिंकन यांची व्याख्या:-
   लोकांनी, लोकांच्या हिताकरिता, लोकांकरवी चालवलेले राज्य म्हणजे लोकशाही.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर:-
   रक्तपाताशिवाय लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक जीवनात क्रांतिकारी बदल घडवून आणणाऱ्या शासन व्यवस्थेस लोकशाही असे म्हणतात.

याव्याखेवरून आपणास असे दिसते कि लोकशाही हि लोकांनी लोकांसाठी लोकांच्या सर्वांगिक विकासासाठी चालवलेले शासन आहे. ज्यात लोकांच्या विकासासाठी लोकशाही काम करते.

भारतीय संविधानाची व्याख्या:-

1. के. सी. व्हीयर:-

ज्या तत्वावर शासन संस्थेची स्थापना झाली आहे व ज्या तत्वानुसार शासन संस्थेचे नियंत्रण होते, ते तत्व म्हणजे संविधान होय.

लोकशाही आणी भारत :-

भारतामध्ये लोकशाही आहे की नाही? लोकशाही म्हणजे काय? लोकशाहीची आवश्यकता कशासाठी आहे? लोकशाहीमुळे भारतामध्ये काय बदल झाले? असे काही प्रश्न निर्माण होतात. भारत हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला देश आहे. भारत 1947 मध्ये इंग्रजांच्या ताब्यातून स्वतंत्र झाला. जगातील सर्वात मोठी अशी लोकशाही असलेला देश बनला. भारत स्वातंत्र झाला तेव्हा पासून भारताने संसदीय लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केला आहे.

लोकशाहीची आवश्यकता :-

लोकशाही मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्याचा आदर करणारे वातावरण प्रदान करते आणि ज्यामध्ये लोकांच्या मुक्तपणे व्यक्त केलेल्या इच्छेचा वापर केला जातो. भारतामध्ये जि संसदीय लोकशाही आहे. भारताचे संविधान आहे त्यानुसार देशाचा कारभार चालवला जातो. लोकशाही मध्ये सर्वाना समान अधिकार मिळतो. लोकशाही मध्ये लिंग, रंग, शिक्षण, जात, पंथ,अश्या कोणत्याही गोष्टी वरून एखाद्या व्यक्तीवर अन्याय अत्याचार केला जाणार नाही हे लोकशाहीचे वैशिष्ट आहे. आपले आचार विचार मांडण्यासाठी सुद्धा लोकशाहीची आवश्यकता आहे.

भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने:-

कोणताही देश स्वातंत्र झाल्यावर त्यांना अनेक प्रश्न निर्माण होतात. त्याच प्रमाणे भारतालाही अनेक प्रश्नांना आणी अडचणीला सामोरे जावे लागले. त्यामधून अनेक अडचणीला सामोरे जाऊन त्यावर मात करत भारत सामोरे जाते आहे. भारतीय लोकशाही समोर खालीलप्रमाणे अडचणी किंवा आव्हाने आहेत.

दारिद्र आणी भूकमारी :-

भारतामध्ये दारिद्राचे प्रमाण 40% आहे. त्यामुळे भारतामध्ये भुकमारी होताना दिसते. दारिद्र आणि भुकमारीवर भारताने नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतामध्ये दारिद्र प्रमाण कमी करण्यासाठी सरकारने विविध उपाय योजना केल्या आहेत. भारत सरकारचे स्वस्त धान्य वितरण हे भुकमारी वर नियंत्रण आणण्यासाठी केलेली योजना आहे. आणि भुकमारी ही एक भारतीय लोकशाही समोरील आव्हान आहे.असे काही कुटुंब आहेत ज्यांना दोनवेळेचे जेवण मिळत नाही. एकीकडे आपण म्हणतो भारत एक महासत्ता होत आहे पण खरच अशाने भारत एक महासत्ता होईल का?

धर्माचे होणारे राजकारण :-

भारतामध्ये सर्व जातीधर्माचे लोक राहतात. भारतामध्ये धर्माचे स्थान खुप वरचे आहे. त्यामुळे भारतात धर्माचे राजकारण होणे स्वाभाविक आहे. भारत स्वातंत्र झाला आणी पहिली सार्वत्रिक निवडणूक झाली तेव्हा पासून आणी त्याच्या आधी पासून राजकारणा मध्ये धर्माचे स्थान आहे.प्रत्येक पार्टी ही कोणत्यातरी धर्माचे प्रतिनिधित्व करताना आपल्याला दिसते. त्यामध्ये सध्या सत्तेमध्ये असलेली भारतीय जनता पार्टी हे सनातन हिंदू धर्माचे प्रतिनिधित्व करणारी पार्टी आहे.आणी बहुजन समाजवादी पार्टी ही दलित समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारी पार्टी आहे. आणी कॉंग्रेस ही सामान्यतः अल्पसंख्यांक आणी मुस्लीम धर्माचे प्रतिनिधित्व करणारी पार्टी आहे. त्यामुळे राजकारणात धर्माचे राहणे साहजिकच आहे. कोणताही पक्ष सत्तेत येण्यासाठी धर्माचा आधार घेताना दिसतो. धर्माच्या नावावर मतदान मागून सत्तेत येण्याचे स्वप्न पाहतो. त्यामुळे राजकारणात धर्माचे स्थान वरचे आहे.

भ्रष्टाचार :-

सत्ता, अधिकार आणि स्थानाचा गैरवापर करणे हा भ्रष्टाचाराचा व्यापक अर्थ आहे. त्याचबरोबर लाच घेणे किंवा लाच देणे, वशिलेबाजी, काळा बाजार करणे, प्रमाणापेक्षा जास्त नफा कमावणे आदीचाही भ्रष्टाचारात समावेश होतो. सत्ता, अधिकार आणि स्थानाचा गैरवापर करणे हा भ्रष्टाचाराचा व्यापक अर्थ आहे. भारतामध्ये सर्वच क्षेत्रामध्ये माठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार आपल्याला पाहायला मिळतो. भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी भारतामध्ये

भारतीय दंडविधान आहे त्यानुसार भारतीय दंडविधानातील कलम 161,165 हे प्रशासकीय भ्रष्टाचारशी संबंधित आहे. या कलमानुसार भ्रष्टाचार हा दखलपात्र गुन्हा असून, या गुन्ह्यासाठी 3 वर्ष कारावास आणि आर्थिक दंडाच्या शिक्षेची तरतूद आहे. आणि प्रशासकीय दक्षता विभाग यांनी 1955 साली ग्रह मंत्रालय अंतर्गत प्रशासकीय दक्षता आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. केंद्र सरकारच्या निरनिराळ्या मंत्रालयात आणि सेवेत असलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या भ्रष्टाचारावर लक्ष्य ठेवण्याची जबाबदारी या विभागाकडे आहे. भारतामध्ये कायदे कानून असूनही मोठ्या प्रमाणात भ्रष्टाचार केलेला आपणास पाहायला मिळतो. त्यामध्ये चारा घोटाला, कोळसा घोटाला, राफेल घोटाला अश्या प्रकारचे अनेक घोटाळे झाले आहेत.

भाषावाद :-

भाषा हे संवाद सांधण्याचे एक माध्यम आहे. भाषामुळे संवाद वाढतो तसेच भाषामुळे वादही होऊ शकतो. यालाच भाषावाद असे म्हणतात.भारतामध्ये जगातील जवळपास सर्वच भाषा बोलल्या जातात. त्यामुळे भारतामध्ये भाषेचे राजकारण होणे स्वाभाविक आहे. उत्तर भारतीय यांना हिंदी ही भारताची राष्ट्रभाषा असावी असे वाटते. पण दक्षिण भारतीय यांना हिंदी ही राष्ट्रभाषा केली तर उत्तर भारतीयांचे आपल्यावर वर्चस्व निर्माण होईल अशी भीती वाटते. त्यामुळे दक्षिण भारतीय हिंदी भाषेला राष्ट्रभाषा बनविण्याच्या विरोधी भूमिका घेताना दिसतात. त्याप्रमाणेच भारताच्या काही राज्यामध्ये भाषावाद होतांना दिसतात. राज्यापेक्षा आपल्या भाषेला दिदेला मान आणी आपली भाषा इतरापेक्षा कशी वरचड आहे हे दाखवल्यामुळे सुद्धा भाषावाद निर्माण होऊ शकतो. भाषावादाचे दुसरे कारण म्हणजे एखाद्या राज्यात एखादी जास्त बोलली जाणारी भाषा दुसऱ्या कमी बोलल्या जाणाऱ्या भाषीकावर हीच भाषा इथे बोलली पाहिजे असे त्यांच्यावर दडपण आणतात. यामुळे ही भाषावाद होतो. याचे उदा. मुंबईमध्ये राहायचे असेल तर मराठी भाषाच बोलली पाहिजे हे याचे उदाहरण आहे.

प्रादेशिकतेचे आव्हान :-

स्वातंत्र्यापासून भारताला प्रादेशिक असमतोलाला सामोरे जावे लागले आहे. भारतात प्राचीन काळापासून प्रादेशिक असमानता दिसून येते. स्वातंत्र्यनंतर भारतामध्ये अनेक राज्यामध्ये काही भागामध्ये प्रादेशिक असमतोल पाहायला मिळतो. बिहार, ओरिसा, त्रिपुरा, मणिपूर, आसाम या राज्यामध्ये असमानता आपल्याला दिसून येते. या प्रादेशिक असमतोलामुळे आपल्यावर अन्याय होत आहे अशी भावना तयार होते आणी त्यामळे त्यांना आपला स्वतंत्र राज्य पाहिजे असते. महाराष्ट्रामध्ये विदर्भअसाच प्रादेशिक असमतोलाच प्रश्न आहे त्यांना वाटते कि पश्चिम महाराष्ट्र हे विदर्भावर अन्याय करत आहेत. जेवढा विकास महाराष्ट्राचा झाला आहे त्या तुलनेत विदर्भाचा झाला नाही. त्यामुळे स्वतंत्र विदर्भ राज्य पाहिजे म्हणून काही काळ आंदोलन सुद्धा झाले आहेत. हे प्रादेशिकतेचे आव्हान भारतासमोर आहे.

फुटीरतावाद:-

भारतामध्ये फुटीरतावादी चळवळ भारत स्वातंत्र्य झाल्यापासून पाहवयास मिळते. एखाद्या देशातून वेगळे पडण्याच्या पद्धतीला फुटीरतावादी चळवळ असे म्हणतात. भारतामध्ये अनेक भागामध्ये फुटीरतावादी चळवळी झाल्या आहेत. पंजाब मध्ये खलीस्तानी चळवळ आहे. खलीस्तानी यांना भारतामधून फुटून बाहेर जायचे होते. त्यांचे स्वतंत्र खलीस्तान हा देश बनवायचा होता. त्यामुळे पंजाब मध्ये त्यांचे राजकीय वर्चस्व आहे.

भारतीय लोकशाहीबद्दल युवकांची आस्था:-

भारतामध्ये संसदीय लोकशाही आहे. लोकशाहीत युवकांची भूमिका सर्वात महत्वाची आहे. कारण भारत हा युवकांच्या लोकशाहीचा देश आहे.

युवक म्हणजे काय :-

युवक म्हणजे ज्याचे वय हे 15 ते 35 आहे त्यांना युवक या गटात मोडतात. यामध्ये मुलगा आणि मुलींचाही समावेश होता. आज जगातील युवकांपैकी 87% युवक हे विकसनशील देशात आहेत.

स्वामी विवेकानंद यांच्या मते :-

त्यांचे बरेच लेखन देशातील तरुणांना संबोधित करते कारण त्यांचा ठाम विश्वास होता की भारतातील युवकच देशाचा कायापालट करण्यासाठी क्षमता आहे. युवा कालावधीचे सर्वोच्च मूल्य अगणित आणि अवर्णनीय आहे. तरुण जीवन हे सर्वात मोल्यवान जीवन आहे. तारुण्य हा सर्वोत्तम कळ आहे. आहे स्वामी विवेकानंद यांना वाटत होते.

युवकांची लोकशाहीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन :-

युवकांचा लोकशाहीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सध्या खुप बदलत आहे. सध्या भारत हा युवकांचा देश आहे. भारतामध्ये सध्या सर्वात जास्त मतदान हे 18 ते 35 वयाचे आहेत. त्यामुळे लोकशाहीत युवकांचे महत्व अनन्य साधारण आहे. सध्या युवक लोकशाहीकडे सधक नजरेने पाहत आहे. युवक लोकशाहीकडे

युवकांची लोकशाहीबद्दलची आस्था :-

लोकशाही म्हणजे निवडणूक आणी सत्ता मिळवणे हे आहे असे सामन्यात नवीन युवकामध्ये लोकशाही बदलची धारणा निर्माण झाली आहे. लोकशाही हि त्यापलीकढील गोष्ट आहे हे आजच्या युवकांनी समजून घेणे आवश्यक आहे.लोकशाही म्हणजे समता, स्वतंत्र, न्याय, अश्या गोष्टी युवकांच्या लक्षात येणे काळाची गरज आहे.

युवकांची सार्वजनिक जबाबदारीची जाणीव :-

सध्या जग हे विज्ञान आणी तंत्रज्ञानाचे आहे. त्यामुळे युवकांना कोणतीही माहिती लवकरात लवकर मिळत आहे. याचाच परिणाम असा झाला कि त्यांना जबाबदारीची जाणीव होण्यास मदत मिळाली. पहिले राजकारण हे ज्याचं वय झाल आहे. त्याचं आहे असे होते पण सध्या आपणास असे पाहायला मिळते कि तरुण युवक लोकशाहीमध्ये हिरारीने सहभागी होतात आणी त्यांची जबाबदारी ते स्वीकारतात.

1) **राजकारणात येण्यासाठीच्या जागा:-**

राजकारणात येण्यासाठी युवकांकडे अनेक मार्ग आहेत. त्याद्वारे युवकराजकारणात आपला सक्रीय सहभाग देऊ शकतात. खालील प्रकारे राजकारणात प्रवेश करता येतो.

1. केंद्रीय स्तर यामध्ये लोकसभा आणी राज्यसभा आहे.
2. राज्य स्तरावर विधान सभा आणी विधान परिषद आहे.
3. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत यामध्ये शहरी आणी ग्रामीण अश्या प्रकारामध्ये राजकारणात प्रवेश करता येतो.

i. शहरी मध्ये महानगरपालिका, नगरपालिका, नगर परिषद, आणी कटक मंडळे यामधून राजकारणात येता येते.

ii. ग्रामीण मध्ये जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, आणी ग्रामपंचायत यामध्ये राजकारणात येता येते.

वरील प्रमाणे राजकारणात प्रवेश करण्यसाठी अनेक मार्ग आहेत. आज युवकांनी जर राजकारणात प्रवेश केला, तर त्याचा फायदा युवकांना होईल.

संदर्भ सूची :-

1. www.toppr.com
2. https://akkiblog.in/?p=375
3. लोकशाहीत युवकांची भूमिका – घुले जिजाभाऊ सीताराम
4. भारतीय संविधान आणि लोकशाहीची वास्तवता- प्रा. डॉ. संजय वामनराव भोळे
5. महाराष्ट्र टाईमस- 6 नोहेंबर 2015
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Corruption_in_India
7. https://mr.birmiss.com
8. https://mr.vikaspedia.in/education/childrens-corner

संयुक्त महाराष्ट्र राज्य निर्मितीतील यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान

अश्विनी रामराव मगर **प्राचार्य, डॉ. विलास आघाव**

संशोधिका, राज्यशास्त्र संशोधन केंद्र, प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक

पीपल्स कॉलेज, नांदेड. आदर्श महाविद्यालय, हिंगोली.

प्रस्तावना :-

संयुक्त महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीचा अभ्यास करताना प्रथम भाषावार प्रांतरचनेच्या मागणीचा इतिहास पाहणे आवश्यक ठरते. खरेतर ब्रिटिश काळात विविध इलाख्यांमध्ये विखुरलेल्या मराठी भाषिक प्रदेशांचे मिळून संयुक्त महाराष्ट्र राज्य स्थापन व्हावे यासाठी महाराष्ट्राला मोठा लढा द्यावा लागला. त्यासाठी सुरु झालेला हा काही अपघात नव्हता किंवा कुणाच्यातरी विरोधात उभी राहिलेली ती चळवळ नव्हती. या चळवळीत महत्त्वाच्या ठरलेल्या 'मराठ्यांची अस्मिता', 'महाराष्ट्र धर्म' या संकल्पनांचे जागरण आणि इतिहासाचे पुनरावलोकन त्यासाठी सुमारे १०० वर्षे सतत चालू होते. ब्रिटिश काळात मद्रास, कोलकाता आणि मुंबई ही प्रमुख केंद्रे होती. ब्रिटिश शासनाने भारताची ५ - ६ प्रांतात विभागणी केली होती. त्यांना नॉर्थ प्रॉव्हिन्स, सेंट्रल प्रॉव्हिन्स, बॉम्बे प्रॉव्हिन्स अशी नावे होती. मराठीत त्याला इलाखा असे म्हटले जाई. इतर भागांचा उल्लेख मात्र उत्तर प्रांत, मध्य प्रांत, असा केला जात असे. त्या- त्या भागातल्या ब्रिटिश सेनांनी जसजसे एक एक प्रदेश जिंकले, तसे त्या प्रांताना ते जोडले गेले. त्यामुळे या इलाख्यांना कोणतीच तर्कसंगती नव्हती. मुंबई इलाखा तर थेट उत्तरेला सिंध प्रांतापासून सुरु होऊन दक्षिणेला धारवाड पर्यंत पसरलेला होता. पुन्हा या सगळ्या प्रदेशातील संस्थाने स्वतंत्र होती. यामुळे हे अवाढव्य प्रदेश वेगळे करून छोटी राज्य करणे आवश्यक होते, पण ब्रिटिशांना मात्र त्यात फारसा रस नव्हता.' या पार्श्वभूमीवरती १९१२ च्या राष्ट्रीय सभेच्या काँग्रेस अधिवेशनात मुंबई इलाख्यातून सिंधी भाषिकांचा प्रदेश वेगळा काढून त्याचे एक स्वतंत्र राज्य बनवावे, अशी सूचना मांडली गेली. त्याचबरोबर मुंबई प्रांतातून तेलगू भाषिकांना वेगळे काढून त्यांचे वेगळे तेलगू भाषिक राज्य करावे असेही सूचविले गेले. या सूचनांवर चर्चाही झाली, पण निर्णय मात्र झाला नाही. त्यानंतर १९२० मध्ये मोतीलाल नेहरू, तेजबहादूर सप्रु समितीने भाषावार प्रांतरचना असावी अशी शिफारस केली होती. त्यानुसार नागपूर काँग्रेसमध्ये पक्षाच्या घटनेत बदल करण्यात आला आणि भाषेच्या तत्वावर प्रांतिक काँग्रेस कमिटी करण्याचे ठरले.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातच काँग्रेसने भाषावर प्रांत पुनर्रचनेचे तत्व स्वीकारले होते. १९२७ साली 'इंडियन स्टॅट्युटरी कमिशन' ला भाषावार तत्वानुसार प्रांतांची पुनर्रचना करावी अशी विनंती काँग्रेसने केलेली होती. तसेच भारताच्या भावी राज्यघटनेचा आराखडा कसा असावा यासंदर्भात मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली ब्रिटिश शासनाने नियुक्त केलेल्या सर्वपक्षीय नेहरू अहवालाने भाषेवर आधारीत प्रांताची पुनर्रचना करण्याची शिफारस केलेली होती. त्यानंतर १९४५-४६ सालच्या काँग्रेसच्या निवडणूक जाहिरनाम्यात भाषावार प्रांतरचनेचा पुनरुच्चार केलेला आढळतो.'

संशोधन समस्यासुत्रण :-

स्वातंत्र्यानंतर भाषावार प्रांतरचना हा राजकीय डावपेचाचा भाग बनला होता. मुंबई महाराष्ट्रापासून अलग ठेवण्याचे विदर्भाला स्वायत्त अस्तीत्व देण्याचे, डांगच्या बदल्यात मुंबईच्या भवितव्याचा विचार करण्याचे, विशाल द्वैभाषिक मोडण्याची किंमत म्हणून बेळगाव, कारवार वगैरे मराठी भाग कर्नाटकात सामाविष्ट करण्याचे महागुजरातच्या स्थापनेसाठी महाराष्ट्रकडून खंडणी वसुल करण्याचे वगैरे मनसुबे रचले जाऊ लागले, हा नुसता महाराष्ट्राच्या स्थापने संबंधी विचार झाला, या विचारांचे परिवर्तन घडवून आणन्याचे काम कठीण होते, ते या दृष्टीने की साऱ्या पुनर्ररनेचा गाभा म्हणजे मुंबई शहर महाराष्ट्रात सामील होण्यास असलेला सक्त विरोध करणे हा होता. हे अनेक महाराष्ट्रोत्तर नेते आणि भांडवलदारांचे प्रतिनिधी यांनी अव्याहत चालविलेल्या प्रयत्नातून सिध्द होते. इंदिरा गांधी यांनी पुढाकार घेतला असला तरी नेहरूंची संमती नसती तर हे घडून आलेच नसते.

संशोधन विषयाचे महत्व :-

भाषिक राज्याच्या निर्मितीसाठी चळवळ करण्यास नेहरूंचा विरोध होता. कारण त्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्याला तडा जाईल, ही भीती त्यांना वाटत असावी. तरीही यशवंतराव संयुक्त महाराष्ट्राचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. संयुक्त महाराष्ट्रासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. १९५३ च्या हैद्राबाद काँग्रेस अधिवेशनात भाषिक राज्य निर्मितीचा त्यांनी पाठपुरावाही केला; परंतु पुढे त्रिराज्य योजना, मुंबईचे केंद्रशासन विशाल द्वैभाषिक राज्य असा क्रम घडत गेला. त्यांनी द्वैभाषिकाला विरोध केला; परंतु ती राबविण्याची जबाबदारी स्वीकारली. कारण यशवंतरावांनी देशाचे स्वातंत्र्य, राष्ट्रीय ऐक्य व समाजवादी पुनर्रचना या बाबीस संयुक्त महाराष्ट्रापेक्षा अधिक महत्व दिले. यशवंतरावांची राजकीय निष्ठा काँग्रेस पक्षाशी निगडित होती. त्यांनी पक्षाची शिस्त बंधनकारक मानली. मुंबई महाराष्ट्रापासून बाजूला होण्याचा धोका नाही, असे आढळून आल्यावर त्यांनी द्वैभाषिक राबविण्यास संमती दर्शविली. आणि आपली एकभाषिक राज्याबाबतची अनुकूल भूमिका श्रेष्ठीपुढे स्पष्ट केली. १९५६ ते १९६० या काळात यशवंतरावासमोर पुढील आव्हाने होती. काँग्रेसला सुस्थिर करणे, महाराष्ट्रातील जनतेचा राग कमी करणे, गुजराती भाषिकांचा संशय दूर करणे आणि केंद्रीय सत्तेचा विश्वास संपादन करणे, वरील कार्य करण्याचा ते सातत्याने प्रयत्न करित होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या प्रश्नावर होणाऱ्या प्रचंड सभा, जनतेचा उठाव, गोळीबार, सभा उधळणे, प्रतापगडाचा सामना असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. घोडेस्वाराप्रमाणे उपाशी-तापाशी ते धावत होते, महाराष्ट्र स्थिर होईल, संशय दूर कसा होईल, तो कमीकरून धोरण अंमलात कसे आणता येईल याची त्यांना चिंता वाटत होती. द्वैभाषिकाचे मुख्यमंत्री झाल्यावर त्यांच्या समोर समस्यांचे अनेक ढीग होते, लोकांना बरोबर घेऊन उद्दिष्ट साध्य करावयाचे होते अणि त्यासाठी १९६० पर्यंत यशवंतराव प्रयत्न करित राहले.

विषय प्रवेश :-

संयुक्त महाराष्ट्र परिषद :-

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची सुरुवात १९५५ साली झाली असली तरीही यापूर्वीच तिची खरी सुरुवात ही १९३८ साली वऱ्हाड प्रांतातच झाली होती. १ ऑक्टोबर १९३८ रोजी सी.पी. बेरार प्रांताच्या विधिमंडळाचे प्रतिनिधी श्री.रामराव देशमुख यांनी असा ठराव मांडला की, सी.पी. वऱ्हाडच्या जोडप्रांतातून वऱ्हाडला वेगळे करून त्याचा एक वेगळा प्रांत करावा. त्यानंतर दोन आठवड्यांनी मुंबई येथे महाराष्ट्र संमेलन भरले होते. त्यामध्ये वऱ्हाडसह महाराष्ट्राचा एकभाषी प्रांत बनवावा आणि निजामाचे संस्थान खालसा झाल्यानंतर

त्यातील मराठवाडा आणि पोर्तुगिजांची सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर गोमंतक (गोवा) हे दोन्ही प्रदेश या एकभाषी प्रांतात सामील करावेत अशी मागणी करण्यात आली.

संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी व द्वैभाषिकाबाबत यशवंतरावांची भूमिका :-

फेब्रुवारी १९५९ मध्ये नेहरुंनी पुन्हा यशवंतरावांना द्वैभाषिक राज्याबाबत विचारणा केली असता यशवंतरावांनी स्पष्ट केले की, "राज्याच्या दोन्ही विभागात आवश्यक तेवढी एकात्मता निर्माण होऊ शकली नाही व त्यांच्यात एक प्रकारची नैराश्याची भावना आहे." संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी व द्वैभाषिक राबविण्याबाबातची वैयक्तीक भुमिका विशद करताना यशवंतराव म्हणतात की, "मी एका दृष्टीकोनातून या प्रश्नाकडे पाहात असे. लोकशाही म्हणजे लोकांचे राज्य आणि एकभाषी राज्यामुळे लोकांचे राज्य होण्यास मदत होते, ही कल्पना मान्य केली पाहिजे, अशा सर्वमान्य भुमिकेवरून संयुक्त महाराष्ट्राला माझा पाठिंबा होता. संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचा मी सभासद होतो आणि संयुक्त महराष्ट्राची मागणी मांडण्यापर्यंत जे प्राथमिक प्रयत्न झाले, त्यात इतरांच्या बरोबरीने मी ही काम केलेले आहे."

यशवंतराव म्हणतात "संयुक्त महाराष्ट्राचा खरा प्रश्न धसास लागला, तो राज्य पूनर्रचना मंडळाचा अहवाल प्रसिद्ध झाल्यानंतर या अहवालात सुचविलेल्या' समतोल "द्वैभाषिक राज्याला मी विरोध केलेला होता. पुढे महाराष्ट्र काँग्रेसचे शिष्टमंडळ संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी मांडण्यासाठी व काँग्रेस श्रेष्ठींशी चर्चा करण्यासाठी दिल्लीला गेले. मी त्यात होतो तेथेच विशाल द्वैभाषिक राज्याचा पर्याय सूचविण्याची कल्पना निघाली. या कल्पनेला विरोध केला गेला. आपण संयुक्त महाराष्ट्र मागावयाला आलो आणि विशाल द्वैभाषिक पर्याय म्हणून मागावयाचे ही गोष्ट मला पसंत नव्हती." मी शिष्टमंडळात येत 'नाही' असे सांगितले' पण वडीलधारी मंडळी तेथे होती. त्यांनी आग्रह केला, ही सुचना फेटाळली गेली. यावेळी मी एकंदर आढावा घेण्यास सुरवात केली. हे काम सरळ नाही. पेचाचे आहे, असे मला आढळून आले. नंतर त्रिराज्य योजना, मुंबई शहराचे केंद्र शासन आणि अखेर पुन्हा विशाल द्वैभाषिक असा घटनाक्रम घडला प्रथम पुन्हा एकदा "मी संयुक्त महाराष्ट्र मानतो' पण शिस्त म्हणून तुमचा निर्णय पाळीन" असेच काँग्रेस श्रेष्ठींना मी सांगितले पण ज्या द्वैभाषिकांच्या सुचनेला मी त्यावेळी विरोध केला, ती राबविण्याची जबाबदारी मी स्विकारली. तसे करण्यातील माझी भुमिका मी प्रांजळपणे मांडतो" असे यशवंतरावांनी स्पष्ट केले.

ती भुमिका अशा प्रकारे होती. यशवंतरावांच्या मते "सर्वसामान्य व सर्वमान्य लोकशाहीनिष्ठ मागणी म्हणून मी संयुक्त महाराष्ट्र मागत होतो. पण हा मौलिक स्वरुपाचा प्रश्न मी कधीच मानला नाही. देशाचे स्वांतत्र्य, राष्ट्रीय ऐक्य, समाजवादी पुनर्रचना या गोष्टी मौलिक स्वरुपाच्या मी मानतो. त्यांच्या तुलनेने संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न मूलभूत स्वरूपाचा मी मानला नाही. त्या माझ्या सार्वजनिक जीवनाच्या तीन मूलभूत प्रेरणा आहेत आणि त्याच निकषावर माझी राजकीय निष्ठा काँग्रेस पक्षाची शिस्त माझ्यावर बंधनकारक होती. ज्या तीन गोष्टी पायाभूत म्हणून मी सांगितल्या, त्या काँग्रेसमार्फत आणावयाच्या असा माझा निर्धार असल्यामुळे तुलनेने त्यापेक्षा कमी मूलभूत स्वरूपाची अशा सयुंक्त महाराष्ट्रासारखी गोष्ट ही पक्षात राहूनच साधने इष्ट होईल हा माझा दृष्टीकोना होता. आपल्या मागणीतील न्याय व तिचे महत्व अखिल भारतीय नेत्यांना व महाराष्ट्राच्या बाहेरील लोकांना पटविणे हे आपले कर्तव्य आहे, असेही मला वाटते. म्हणूनच सर्व मराठी प्रदेश व गुजराती प्रदेश एकत्र येत आहे व त्रिराज्य योजनेतील मुंबई महाराष्ट्रापासून तुटण्याचा धोका नाही असे दिसताच विशाल द्वैभाषिकाबाबत मला विचारले गेले तेव्हा एक

भाषीक राज्याबाबातची माझी अनुकूल भूमिका सुस्पष्टपणे वरिष्ठ नेत्यापुढे मांडूनच, द्वैभाषिक राबविण्यास मी संमती दिली. असे स्पष्ट केले. पुढे यशवंतराव असे म्हणतात की, "मी प्रामाणिकपणे सांगतो, मनात एकभाषिक ठेवून मी द्वैभाषिक चालविले नाही. या प्रयोगाला पूर्ण वाव द्यावयाचा, तो यशस्वी होत असेल तर त्याला संपूर्ण संमती द्यावयाची, अशा निर्धाराने एक दिड वर्ष मी अगदी एक निश्चयाने (Single Minded) द्वैभाषिक राबविले. त्यात सदिच्छा कायम राखण्यास संधी मिळेल.

संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती :-

२६ ते २८ सप्टेंबर, १९५९ ला चंदीगड येथे भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात इंदिरा गांधींनी या कामासाठी पंत यांच्या अध्यक्षतेखाली नऊ सदस्यीय समिती नियुक्त करण्याचे जाहिर केले. या समितीत यशवंतराव चव्हाण, जीवराज मेहता, स. का. पाटील, गोपाळराव खेडकर, के. के. शहा, ठाकुरभाई देसाई, बाबासाहेब सवनेकर आणि मारोतराव कन्नमवार यांचा समावेश होता. डांग, ठाणे व खानदेशमधील काही गावे गुजरातमध्ये सामील करण्यास यशवंतरावांनी मान्यता दिली होती. त्यामुळे या समितीत आर्थिकदृष्ट्या दोन राज्याची विभागणी करण्याच्या प्रश्नावर चर्चा केंद्रीत झाली. ३ डिसेंबर रोजी पंत यांनी समितीचा अहवाल काँग्रेस वर्किंग कमिटीला सादर केला. महाराष्ट्र व गुजरात या दोन राज्यातील अर्थविषयक तपशिलास यशवंतराव व जीवराज मेहता यांनी मान्यता दिली. त्याचा उल्लेख काँग्रेस वर्किंग कमिटीने मांडलेल्या ठरावात करण्यात आला. राजधानी बांधण्यासाठी महाराष्ट्राने गुजरातला १० कोटी रुपये द्यावे, असे ठरले. गुजरात राज्य अस्तित्वात आल्यानंतर त्याला जी वार्षिक तुट येईल, ती तुट पहिली सहा वर्षे महाराष्ट्राने भरुन काढावी, असे मान्य करण्यात आले. हा ठराव ४ डिसेंबरला वकिंग कमिटीने मान्य केला आणि तो १९ डिसेंबरला जनतेला समजला. गुजरातला दहा वर्षे आर्थिक मदत करण्यास यशवंतरावांनी मान्यता दिली. गुजरातची तुट भरुन काढण्याचा बोजा केंद्र सरकारवर टाकायचा नाही, याबाबत चव्हाण आणि जीवराज मेहता यांचे एकमत होते.

गुजरातला प्रतिवर्षी किती तुट येईल, याचा अभ्यास करण्यासाठी पी. सी. भट्टाचार्य यांच्या अध्यक्षतेखाली चार सदस्यांची समिती नेमण्यात आली. या समितीत व्ही. टी. देहजिया, व्ही. ईश्वरन, एम. आर. यादी आणि स. गो. बर्वे हे चार सदस्य होते. १९६१-६२ या वर्षात गुजरातला ९ कोटी रु. ची तुट येईल, असे देहजिया व्ही. ईश्वरन यांचे मत होते. तर यादी व बर्वे यांच्या मते ४ कोटी ३२ लक्ष तुट येईल, असे होते. समितीत एकमत होऊ न शकल्यामुळे हा वाद पं. पंत यांच्याकडे सोपविण्यात आला. पंत यांनी जडजोड घडवून आणण्याचे काम अर्थखात्याचे पुर्वीचे सेक्रेटरी रंगाचारी यांच्याकडे सोपविले. शेवटी चर्चेअंती महाराष्ट्राने गुजरातला ४० कोटी ५० लक्ष रु. देण्यास मान्यता दर्शवली. याशिवाय राजधानीसाठी द्यावे लागणारे १० कोटी रु. वेगळे होते. काँग्रेस श्रेष्ठींनी महाराष्ट्राच्या भावनेचा आदर केलेला आढळतो. नवीन राज्याचे जे विधेयक तयार झाले. त्यात गुजरात व मुंबई राज्य असा उल्लेख करण्यात आलेला होता. महाराष्ट्रात मुंबई राज्याबाबत तीव्र प्रतिक्रिया उमटली. अखेर लोकांची इच्छा व भावना लक्षात घेऊन यशवंतरावांनी नवे राज्य हे महाराष्ट्र या नावाने अस्तित्वात येईल, असे निश्चित केले.

मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीची लढाई अखेर अशाप्रकारे संपली. संयुक्त महाराष्ट्राचे ध्येय, चर्चा, वाटाघाटी यामुळे साध्य करता आले, असे मत यशवंतरावांनी व्यक्त केले. या यशाचा संपूर्ण वाटा ते स्वतःकडे घेत नाहीत तर "महाराष्ट्रातील जनतेचा हा विजय आहे' असाच त्यांनी या विजयाचा अर्थ नेहमी

आपल्या भाषणात सांगितला आहे. संयुक्त महाराष्ट्र समिती, महागुजरात जनता परिषद व महाराष्ट्र व गुजरातमधील समिती गटांनी आंदोलनाचा मार्ग स्वीकारला तर प्रदेश काँग्रेसने प्रारंभापासून वाटाघाटीचा मार्ग अवलंबविला. लढाईचा अंतिम टप्पा वाटाघाटीच्या मार्गाने जिंकला' परंतु विरोधी पक्षाने शेवटच्या क्षणापर्यंत आंदोलन सुरु ठेवल्यामुळे वाटाघाटी फलद्रुप होण्यास सहाय्य झाले, ही वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही. केवळ आंदोलन तीव्र केल्याने राजकीय स्वरूपाचे प्रश्न सुटतात, असे सहसा घडत नाही. तथापि, चळवळीमुळे सरकार वाटाघाटीस तयार होते आणि त्या वाटाघाटीतून निर्णय घेण्याची परिस्थिती निर्माण होऊ शकते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याबाबत दिसले ते असे की, विरोधी पक्षाने काँग्रेस पक्षाला जे आव्हान दिले, त्याचा परिणाम म्हणून काँग्रेस श्रेष्ठींमध्ये महाराष्ट्राच्या मागणीची पूर्तता करण्याची जाणीव निर्माण होण्यास झाला.'

महाराष्ट्र राज्याची स्थापना :-

१ मे १९६० रोजी कामगार दिनाचे निमित्त साधून नव्या महाराष्ट्र राज्याची स्थापना करण्यात आली. महाराष्ट्र राज्य निर्मितीचा सोहळा मोठ्या थाटामाटात साजरा करण्यात आला. भारताचे पंतप्रधान पं.नेहरू यांनी मुंबई येथे राजभवनात वीजेचे बटन दाबून महाराष्ट्र राज्याच्या नकाशाचे उद्घाटन केले. आणि भारताच्या नकाशावर तेव्हापासून महाराष्ट्र राज्य अवतरले.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीसाठी व मराठी भाषिक राज्यासाठी जो प्रदिर्घ संघर्ष व चळवळी झाल्या, अनेकांनी आपल्या प्राणांचे बलिदान दिले. मराठी जनतेचा त्याग विशेषतः महाराष्ट्र राज्याचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या अथक परिश्रमाने त्यांच्या कल्पक आणि कौशल्यपूर्ण कर्तृत्वामुळे हे राज्य साकार झाले आहे हे विसरून चालणार नाही. त्यामुळेच यशवंतरावांना आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार म्हणून गौरविले जाते.

संदर्भ :-

१. कांबळे उत्तम (२०१२), यशवंतराव चव्हाण नव महाराष्ट्राचे शिल्पकार, सकाळ प्रकाशन, पुणे.
२. देशमुख सी, डी., (१९६०), केसरी, यशवंतराव चव्हाण, संयुक्त महाराष्ट्र विषयक प्रजासत्ताक दिन.
३. ठोके मो. नी.(२०१२),अस्मिता महाराष्ट्राची यशवंतराव चव्हाण, अभिनंदन प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. नलावडे प्रमोद, (२०१२), लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
५. नाईकनवरे विश्वास, (२०१०) महाराष्ट्र भूषण यशवंतराव चव्हाण, श्रीगंधर्व वेद प्रकाशन, पुणे.
६. नाईकवाडे अशोक (संपा.) २०१२ महाराष्ट्राचे भाग्यविधाते, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
७. पाटील वी. वी. (संपा.) (२००३), महाराष्ट्राचे शिल्पकार, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
८. फडके य. दि. (१९८५), लोकराज्य, यशवंतराव चव्हाण स्मृती विशेषांक.

महागाई : एक दृष्टीक्षेप

श्री. सागर गोविंद राजपूत
संशोधक विद्यार्थी
के.टी.एच.एम. महाविद्यालय. नाशिक.
डॉ. मनीषा कारभारी आहेर
मार्गदर्शक
मराठा विद्या प्रसारक समाज एस.व्ही.के.टी.महाविद्यालय देवलाली ता.जि, नाशिक.

प्रस्तावना:-

"महागाई म्हणजे किमतीत होणारी सतत वाढ होय असे आपण सर्वसाधारण भाषेत महागाईची व्याख्या देऊ शकतो. महागाईमुळे देशाच्या आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात त्याचप्रमाणे लोकांच्या जीवनावर परिणाम होताना आपणास दिसून येते. अलीकडच्या काळात जगभरात मोठ्या प्रमाणात महागाईत वाढ झाल्याचे दिसून येते. वस्तू आणि सेवांच्या एकूण किमतीच्या पातळीत सतत होणारी वाढ अन्न,इंधन,ऊर्जा आणि पुरवठा साखळीतील व्यत्यामुळे २०२२ च्या अखेरीस जागतिक महागाई ७.५% पर्यंत वाढली. अन्न आणि ऊर्जेच्या किमती वाढल्याने महागाई वाढली आहे. यु.एस.ए त जून २०२२ मध्ये महागाईचा दर ९.१% नोंदवला गेला. नोव्हेंबर १९८१ नंतरचा उच्चांक गाठला. अन्नधान्यांच्या किमती १०.४% पर्यंत वाढल्या.२०२२ युरोपचा महागाई दर ९.४% होता. युक्रेन २१.१%, रशिया १६% पोलांड १३% इतका आहे. जगभरातील वाढत्या महागाईचा परिणाम हा भारतावर सुद्धा दिसून येतो.२०२२ च्या एप्रिल महिन्यात ७.८% महागाई दरात वाढ दिसून आली व त्याचप्रमाणे अन्नधान्यांच्या महागाई दर २०२२ मध्ये ११% आढळून आला. देशांतर्गत महागाईत सुद्धा सतत वाढ होत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे मांडण्यात आलेले आहे.

१) महागाई वाढीच्या परिस्थितीचा आढावा घेणे.

संशोधनाची गृहीतके :-

१) महागाईमुळे सर्वसामान्य कुटुंबांना आपल्या जीवन आवश्यक गरजा पूर्ण करणे अशक्य होते.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी माहिती संकलित करण्यासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर करण्यात आला आहे. त्यासाठी विविध शासकीय अहवाल, मासिक, संदर्भ पुस्तके, सांकेतिक स्थळ इ. संदर्भाचा आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :-

भारताच्या आर्थिक इतिहासात महागाई हा महत्त्वाचा घटक आहे. भारतातील महागाई वर अंतर्गत व बाह्य घटकांचा प्रभाव पडताना आपणास दिसून येतो. १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशासमोर आपली अर्थव्यवस्था स्थिर करण्याचे मोठे आवाहन होते. सुरुवातीच्या काळात महागाई तुलनेने कमी राहिली. १९५० च्या दशकात महागाई कमी होती. सरासरी २% पर्यंत. १९५२-१९५३ मध्ये उच्च कृषी

उत्पादन असताना महागाई १२.८% होती. तर मागणी दबाव आणि औद्योगिकरणाच्या उपाययोजनामुळे १९५६-१९५७ मध्ये ती १३.८% वर गेली. परंतु दशकाच्या शेवटी महागाई नियंत्रणात आली. आणि ३ ते ७% च्या श्रेणीत होती. १९६० च्या दशकात देशात महागाई दरात वाढ झाली. आणि सरासरी ६% होती. भारताचे १९६२ चे चीन बरोबरचे युद्ध आणि भारत-पाकिस्तान १९६५ चे युद्ध अशे भारताचे १९६२-१९६५ दरम्यान दोन युद्ध झाली. ज्यामुळे सरकारी महसूल औद्योगीकरण किंवा आर्थिक विकासावर होणारा महसूल खर्चाला संरक्षणावर खर्च करावा लागला. देशात १९६५ आणि १९६६ मधील दुहेरी दुष्काळामुळे तीव्र अन्नटंचाई निर्माण झाली. आणि अन्नधान्य महागाई वाढली. त्यामुळे देशातील महागाईत वाढ झाली. त्यामुळे वस्तूच्या किमतीत वाढ झाली. दशकाच्या अखेरीस महागाई कमी झाली.आणि १९६९ मध्ये बंपर पीक आणि हरितक्रांतीच्या पुरवठ्यामुळे देशातील महागाई अगदी नकारात्मक झाली.

महागाईच्या अनिश्चिततेच्या दृष्टीने ७० चे दशक कदाचित सर्वात गोंधळात टाकणारा काळ होता. १९७० च्या दशकात महागाई सरासरी ७.५% होती. १९७३ च्या पहिल्या तेलाच्या धक्क्यादरम्यान १९७४ मध्ये आंतरराष्ट्रीय कच्च्या तेलाच्या किमती २५० टक्क्यांनी वाढल्या होत्या. त्या मुळे देशात महागाईत वाढ झाली.आणि स्वातंत्र्यानंतर पहिल्यांदाच १९७३-७४ मध्ये महागाई २०% वर गेली. तेलाच्या आयातीवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबित्वामुळे देशांतर्गत इंधनाच्या किमती वाढल्या आणि त्याचा परिणाम इतर ग्राहक उत्पादनावर झाला. तेलाच्या किमतीत तीव्र वाढ झाल्याने उत्पादन खर्च, वाहतूक खर्च आणि इंधनाच्या किमती वाढल्या ज्यामुळे महागाई वाढली. ८० च्या दशकात महागाई आणखी वाढली. सरासरी ९.२% महागाई दर होता. सरकारच्या विस्तारित वृत्तीय धोरणामुळे आणि त्यांच्या मौद्रिकरणामुळे. केंद्र सरकारची राजकोषीय तूट, महसूल आणि खर्च यांच्यातील अंतर १९७० च्या जीडीपी ३-८ टक्क्यांवरून १९८० मध्ये ६.८ टक्क्यांपर्यंत वाढली. आणि ही आर्थिक तफावत आधिक चलन छापून भरून काढण्यात आली. ज्यामुळे मागणी दबाव आणि महागाई वाढली. १९८० च्या दशकातील उच्च वित्तीय आणि चालू खात्यातील तूट यांच्या विपरीत परिणामामुळे उद्भवलेल्या देयक संतुलनाच्या समस्येमुळे १९९१ मध्ये एक गंभीर आर्थिक संकट उद्भवले. भारताने आर्थिक उदारीकरण आणि संरचनात्मक सुधारणांच्या मार्गावर सुरुवात केली. या सुधारणांमुळे उच्च आर्थिक वृद्धी झाली. परंतु त्याचा महागाईवर परिणाम झाला. अर्थव्यवस्था खुली होणे, व्यापारातील अडथळे कमी होणे आणि वाढलेली परकीय गुंतवणुकीमुळे अर्थव्यवस्थेत सामान्य पेक्षा जास्त आर्थिक विस्तार झाला. त्यामुळे महागाईत वाढ दिसून आली. १९९२-१९९६ पर्यंत काही वर्षे महागाई उच्च पातळीवर राहिली. सरासरी ९% होती. २००३ पासून जेव्हा अर्थव्यवस्था ७% अधिक वार्षिक दराने वाढू लागली. तेव्हा महागाई वाढली. २००९ आणि २०१० मध्ये चलनवाढीच्या दराने दुहेरी ओलांडली. जेव्हा कच्च्या तेलाच्या किमतींनी २००८ च्या जुलैमध्ये प्रति १४७ डॉलर सर्वकालीन उच्चांक गाठला. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे २००८ चे जागतिक आर्थिक संकट देखील महागाई कमी करू शकले नाही. २००८ चे जागतिक तेल आणि धातूंच्या वाढत्या किमतींमुळे महागाई सरासरी १०% होती. २००९ च्या दुष्काळामुळे अन्नधान्यांच्या किमती वाढल्या. तर दूध, धान्य आणि भाजीपाला यांसारख्या प्रथिने आधारित उत्पादनाच्या वाढीव मागणीमुळे संरचनात्मक स्वरूपाची प्रथिने महागाई निर्माण झाली. अर्थव्यवस्थेला पुन्हा रुळावर आणण्यासाठी सरकारने २००८ आणि २००९ मध्ये अनेक राजकोषीय प्रोत्साहन पॅकेजची घोषणा केली. ज्यामुळे वित्तीय तूट पुन्हा एकदा वाढली. किमतीवर दबाव आला. आणि महागाईत वाढ झाली.

२०१० ते २०२३ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेवर महागाईचा प्रभाव लक्षणीय होता. वाढत्या महागाई दराने अनेक आव्हाने उभी केली. आणि या काळात महागाई अर्थव्यवस्थेसाठी वेदना बिंदू बनली. २०११ ते २०१४ पर्यंत महागाईचे प्रमाण जास्त होते. पण २०१६ च्या नोटबंदी नंतर महागाई दरात घट होताना दिसली. सरासरी ६.६% २०२० पर्यंत. २०२० च्या कोरोना महामारी मुळे महागाई प्रमाणात वाढ झाली. महामारीमुळे जागतिक महागाईत वाढ झाली. पुरवठा साखळी वर लक्षणीय परिणाम झाला. आणि भारतातील महागाईला हातभार लागला. महामारी मुळे आणि त्यानंतरच्या प्रतिबंधात्मक उपायांमुळे झालेल्या व्यत्यामुळे वस्तू आणि सेवांच्या उपलब्धतेवर परिणाम झाला. व त्यामुळे किमतीत वाढ झाली. त्यानंतर युक्रेन व रशिया यांच्यातील संघर्षामुळे कच्च्या तेलाच्या किमतीतील वाढीमुळे जागतिक महागाईत वाढ झाली. त्यामुळे देशातील महागाई दरात वाढ होताना दिसली. अन्न, वाहतूक आणि इंधनाच्या किमतीत झालेल्या तीव्र वाढीमुळे २०२२ मध्ये सरासरी महागाई दर ६.७% पर्यंत होता

समारोप:-

भारतात महागाईत वाढ होताना दिसत आहे. जागतिक पातळी पासून तर ग्रामीण भागापर्यंत महागाई पसरलेली दिसते. देशाच्या शहरी व ग्रामीण या दोन्ही भागातील लोकांच्या जीवनावर महागाईचा परिणाम होताना दिसतो. महागाई वाढीमुळे लोकांच्या जीवनावर परिणाम होत आहे. लोकांच्या आर्थिक खर्चात वाढ, आर्थिक बचतीत घट, जीवनमान खालावणे, आरोग्यावरील खर्चात घट इत्यादी वर ग्रामीण व शहरी या भागातील लोकांच्या जीवनावर महागाईचा परिणाम होताना दिसतो.

निष्कर्ष :-

१) वाढत्या महागाईवर नियंत्रण करणे गरजेचे वाटते.
२) देशातील महागाईवर नियंत्रण केल्यावर लोकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होईल आणि लोकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाल्यावरच खऱ्या अर्थाने देशाच्या आर्थिक विकासाला गती प्राप्त होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) www.mospi.gov.in
२) www.world bank.org
३) भारताचे अर्थशास्त्र सर्वेक्षण २०२१-२२

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे राजकिय विचार : एक आढावा

डॉ. रामदास बाबाजी निहाळ

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, बदनापूर, जि. जालना.

प्रस्तावना

मानवी तत्वज्ञान जन्माला आणि साकारायला येते ते मनुष्य जीवनातुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना ज्या विशिष्ट प्रतिकूल परिस्थितीतून संघर्ष करीत जावे लागले. त्यातील वाद-प्रतिवाद-अडथळ्यांनीच त्यांच्यामध्ये पुढे जाण्याची कमालीची जिद्द आणि संघर्षाची प्रचंड ताकद निर्माण केली. परिस्थितीच्या आत्यंतिक संघर्षाने त्यांच्यात विद्रोहाची अफाट शक्ती निर्माण झाली. ब्रिटिश राजवटीत सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि भौतिक सुधारणांमुळे इथल्या सुशिक्षितांना आपल्या समाजाच्या दोष लक्षात आले. पाश्चात्य विद्या व ज्ञानाने दिपून गेलेल्या पहिल्या शिक्षित पिढीने धर्म व समाज सुधारणे बरोबरच प्रबोधनाला चालना दिली. परंतु त्यांनी परंपरेची विरोधी विद्रोह न करता अस्पृश्यता, जातीभेद निवारण्याचे प्रयत्न केले. त्यातही त्यांना मर्यादा पडल्या सामाजिक विषमतेची झळ मुळापासून उघडण्याचे क्रांतिकार्य महात्मा फुले आणि छत्रपती शाहू महाराज यांनी केले. ब्राह्मणी कपट कारस्थान आणि जाती विषमतेला खतपाणी घालणारे ग्रंथ कर्मकांड, अंधश्रद्धा यावर महात्मा फुले यांनी हल्ला चढवला आणि मानवतावादी विचारांचा प्रसार केला. पुढे हेच विचार आत्मसात करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी समाज परिवर्तनाची चळवळ उभारली. परदेशात शिक्षण घेत असतानाच सामाजिक रचनेतील तुलना भारतीय समाज व्यवस्थेची केली. त्यांना भारतातील सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व आर्थिक विषमता फार गुंतागुंतीची दिसून आली. अशी अन्याय, शोषणावर आधारित भारतीय जातीव्यवस्था शोषण करणारी असून माणसांना अज्ञान व अंधश्रद्धेत ढकलणारी चातुर्वणावर उभी असलेली ब्राह्मणी सत्तेला पोषक आणि बहुजनांच्या हिताला बाधक असलेली समाजव्यवस्था आहे, याची जाणीव त्यांना झालेली होती. ही व्यवस्था मुळापासून उखडून टाकण्यासाठी त्यांनी मानव वंश शास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास, धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र यासारख्या विविध शाखांचा साक्षेपी अभ्यास केला. त्यातून निर्माण झालेले प्रचंड पांडित्य, अभ्यासू कृतिशील आणि बुद्धिवादी व्यक्तिमत्व तयार होऊन भारतीय समाजात झंजावातासारखे कार्यशील बनले. मानव मुक्ती सल्ला उभारून शोषण विरहित समाजवादी समाज स्थापनेसाठी आणि राष्ट्रीय ऐक्य साधण्यासाठी त्यांनी अथक परिश्रम घेतले. व्यक्ती समाज, धर्म, राजकारण, शिक्षण, अर्थकारण आणि संस्कृती याविषयी त्यांनी माणुसकीच्या पातळीवर जगण्यासाठी भारतीय समाजाला अनेक कृतिशील विचार दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये अनन्यसाधारण योगदान आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या एकंदरीत विचारांमध्ये असणारी प्रगल्भता ही अभ्यास पोक्त स्वरूपाचे होते. त्यांच्या विचारांना एक प्रकारे शास्त्रीय आधार होता. त्याच धर्तीवर आंबेडकरांनी मांडलेल्या राजकीय विचारांचा आढावा प्रस्तुत लेखात घेण्यात येणार आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जीवन परिचय भारतात जन्मलेल्या थोर समाज सुधारकांमध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म 14

एप्रिल 1891 रोजी मध्य प्रदेशातील महू या गावी झाला. त्यांचे वडील हे सुभेदार म्हणून लष्करी सेवेत कार्यरत होते. ते आपली पत्नी भिमाबाई यांच्या समावेत लषरी तळावरच राहत होते. महाराष्ट्राच्या रत्नागिरी जिल्ह्यातील खेड तालुक्यात दापोली जवळ असलेले अंबावडे नावाचे एक खेडे आहे. हे सुभेदार रामजी यांचे मूळ गाव होते. पुढे रामजी यांनी आपल्या अंबावडे या गावाच्या नावावरून अंबावडेकर असे नवीन आडनाव धारण केले. यापूर्वी त्यांचे आडनाव सपकाळ होते. त्यामुळे अंबावडेकर याच नावाने लोक त्यांना ओळखत असत. या अंबावडेकर आडनावाचे आंबेडकर हे नाव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना शिकविण्यास आंबेडकर नावाचे ब्राह्मण शिक्षक होते. कृष्णाजी केशव अंबेडकर या शिक्षकाने अंबावडेकर हे आडनाव खूपच आडनीड आहे म्हणून ते बदलून आपले स्वतःचे आंबेडकर हे नाव तेव्हापासून त्यांनी शाळेच्या दप्तरांमध्ये तशी नोंदणी करून टाकली. आंबेडकरांच्या कुटुंबात सुभेदार रामजी आणि त्यांचे पुढारलेल्या सुशिक्षित कुटुंबाच्या थाटात राहत होते. कुटुंबातील मुलांमध्ये विद्येचे अभिरुची उत्पन्न व्हावी, त्यांचे चारित्र्य सोज्वळ बनावे यासाठी सुभेदार रामजी दक्ष असत. अशा सुसंपन्न वातावरणात आंबेडकरांचे आयुष्य घडले व ते विकसित झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक व शैक्षणिक जीवन अतिशय हालाखीच्या स्वरूपाचे होते. अस्पृश्य समाजात जन्मले असल्यामुळे आंबेडकरांना विविध सामाजिक व शैक्षणिक समस्यांना सामोरे जावे लागले. परंतु अशा हलाखीच्या परिस्थितीमध्येही आंबेडकरांनी आपले पदवी, पदुव्यूत्तर व विद्या वाचस्पतीचे शिक्षण पूर्ण केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे अर्थशास्त्रज्ञ होते. परंतु सामाजिक स्थिती सुधारणाच्या आव्हानामुळे ते समाजशास्त्रज्ञ ही झाले. यशाच्या पायऱ्या चढत चढत ते कायदे पंडित झाले. राजनिती तज्ञही बनले. समाजक्रांती शिवाय देशाला पर्याय नाही यातच स्वहीत व राष्ट्रहित आहे अशी भूमिका अविरहितपणे मांडणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आधुनिक भारताच्या शिल्पकार होते. नवभारत घडवायचा असेल तर अमुलाग्र परिवर्तनाची गरज होती नवे परिवर्तन, विचार दृष्टी आणि जीवन दृष्टी यांना सामोरे जाणारे असायला हवे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या दोन्हीचा अवलंब केला. समग्र समाजाची उन्नती व्यक्ती आणि समाज यांच्या मुक्त व्यवहारावर अवलंबून असते. स्वाभाविकतेला हितसंबंधासाठी जखडबंद केले की रुढी, परंपरा, पवित्रता, अपवित्रता, धर्म, अधर्म यांच्या व्याख्या बदलतात आणि स्वामीत्व सेवकत्व, अधिकार, अनाधिकार, उच्चतानिचता, साधनयुक्तता, साधन वंचितता युद्ध अस्तित्वात येते. सामाज व्यवस्थेतील शोषणाचा अतिरेक विग्रहवादाला जन्म देतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर केवळ अस्पृश्यांच्या समस्यांचा विचार करीत होते असे नाही तर समग्र राष्ट्र, राष्ट्रांतर्गत असणारे प्रवाह, लोकशाही, अल्पसंख्यांक शिक्षण अशा अनेक प्रश्न संबंधित त्यांनी केलेले चिंतन बहुमलाचे आहे. एक संघ व एकत्रित भारत त्यांना हवा होता. ज्या काळात ते हा विचार प्रभावीपणे मांडत होते तो स्वराज्याच्या चळवळीचा काळ होता. त्या काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना स्वराज्यासंबंधी आस्था नव्हती असे म्हणणारे काही मंडळी त्या काळात होते. त्यांना उत्तर देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, स्वराज्य कोणाला नको आहे स्वराज्य पासून

कोणालाही अलिप्त राहता येणार नाही परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना स्वराज्याचा अर्थ केवळ राजकीय मुक्ती एवढाच अपेक्षित नव्हता.

भारतात राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच आर्थिक व सामाजिक लोकशाही जोपर्यंत प्राप्त होत नाही तोपर्यंत स्वराज्याची कल्पना पूर्ण नाही अपूर्ण आहे अशी त्यांची धारणा होती. म्हणजेच स्वराज्याचे व्यापक रूप त्यांच्या डोळ्यापुढे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीचे कडवे पुरस्कर्ते होते. हुकूमशाही ही भारताची परंपरा नव्हे तर लोकशाहीच भारतीय अस्मितेचे खरे प्रतीक आहे ही त्यांची विचारसरणी सूर्यप्रकाशासारखी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकशाही विषयी जी व्यवस्था केली आहे ती म्हणजे ज्या शासन पद्धतीत लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक स्थित्यंतर रक्तपाता शिवाय घडवून आणण्यात येतात ती लोकशाही. यावरून रक्तपात घडून लोकशाही प्रस्थापित करणे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मान्य नाही. मुख्य म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे पद दलित समाजामध्ये जन्मलेले पहिले महान क्रांतिकारक नेते होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताच्या घटनात्मक राजकीय आणि सामाजिक विचारात टाकलेली भर ही नि:संशय मोलाची आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, केवळ आर्थिक हेतूनेच माणूस प्रेरित होतो असे नाही तर आर्थिक सत्ता हेच जगातील एकमेव सत्ता आहे हे त्यांना मान्य नाही. धर्म हेही एक शक्तीचे उत्पत्तीचे स्थान आहे. हे या देशातील इतिहासाने असंधिक्तपणे सिद्ध केले आहे. वरील योजना वरून असे निदर्शनास येते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतामध्ये लोकशाही का उपयोगी आहे हे सिद्ध करण्यासाठी विविध प्रकारचे दाखले दिले आहे. वरील विवेचनावरून भारतात राजेशाही हुकूमशाही उपयोगी पडणार नाही कारण भारतीय समाज व्यवस्थेला राजकीय विचार प्रणालीमध्ये लोकशाही ही फार जवळची वाटते.

संदर्भ :-

1. कीर धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.
2. प्रा.जोंधळे अनिल, प्रखर देशभक्त आणि राष्ट्र निर्माते डॉ. आंबेडकर, प्रबुध्द भारत पुस्तकालय आणि प्रकाशन व्यवसाय, नागपूर.
3. प्रा.देशपांडे म.द., डॉ. आंबेडकर यांचे राजकिय विचार, लोकङ्मय गृह, मुंबई.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरवग्रंथ
5. डॉ. आगलावे प्रदीप, समाजशास्त्रज्ञ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सुगावा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, मार्च 2001.
6. Omveti Gail, Dalits and the Democratic in Colonial India, Sage Publication, New Delhi.
7. Kavlekar K.K. and Chousalkar A.S., Political Ideas and Leadership of Dr. B.R. Ambedkar, Vishwanil Publication, Pune.

पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादकतेचा तालुकानिहाय चिकित्सक अभ्यास

रचना दत्तात्रय कोळपे

निखिल तानाजी तांबे

संशोधक विद्यार्थी, राजगड ज्ञानपीठ, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय, भोर, पुणे.

गोषवारा:

पुणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख औद्योगिक केंद्र आहे, ज्यामध्ये विविध तालुक्यांत वेगवेगळ्या प्रकारचे उद्योग विकसित झाले आहेत. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादकतेचे विश्लेषण करणे आहे. अभ्यासात औद्योगिक एककांच्या स्थानिक वितरण, उत्पादन क्षमता, रोजगार निर्मिती, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि आर्थिक योगदान यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. तसेच, विविध तालुक्यांमधील औद्योगिक उत्पादकतेतील फरक, त्यांचे कारणे आणि संभाव्य सुधारण्याच्या उपायांचाही यामध्ये विचार केला आहे. या संशोधनाच्या निष्कर्षांद्वारे औद्योगिक धोरणनिर्मात्यांना, उद्योजकांना आणि स्थानिक प्रशासनाला उत्पादकता वाढविण्यासाठी योग्य धोरणे आखण्यास मदत होईल.

संकेतशब्द: पुणे जिल्हा, औद्योगिक उत्पादकता, तालुकानिहाय विश्लेषण, रोजगार, तंत्रज्ञान, आर्थिक योगदान.

प्रस्तावना:

औद्योगिक उत्पादकता हा आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक असून, त्यावरून त्या क्षेत्रातील कामगिरीचा व सामाजिक प्रगतीचा अंदाज घेता येतो. तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत क्षेत्रांमध्ये अधिक उत्पादकता दिसून येते, तर ग्रामीण व डोंगरी भागांतील उद्योग तुलनात्मकदृष्ट्या मागे असल्याचे निरीक्षणास येते. ही विषमता दूर करून सर्व तालुक्यांमध्ये संतुलित औद्योगिक विकास साधणे हे धोरणात्मक दृष्टीने अत्यंत आवश्यक आहे. हे संशोधन केवळ तुलनात्मक विश्लेषणासाठी मर्यादित नसून, भविष्यातील औद्योगिक धोरणे ठरवण्यासाठी, धोरणकर्त्यांना दिशा दाखवण्यासाठी आणि मागास तालुक्यांना औद्योगिक दृष्टिकोनातून सक्षम बनवण्यासाठी एक महत्त्वाचे साधन ठरू शकते. महाराष्ट्रातील आर्थिक विकासात पुणे जिल्ह्याचे योगदान लक्षणीय आहे. परंतु, जिल्ह्यातील सर्व भागांना समान विकासाची संधी मिळाली नाही. शहरीकरण, पायाभूत सुविधा, तंत्रज्ञानाचा प्रसार, कुशल कामगारांची उपलब्धता आणि सरकारी योजनांचा प्रभाव या घटकांमुळे तालुक्यांमधील उत्पादकतेत फरक निर्माण झाला आहे. हा अभ्यास या विषमतेची कारणमीमांसा करून, तालुकानिहाय औद्योगिक उत्पादकता सुधारण्यासाठी शिफारसी सुचविण्याचा प्रयत्न करतो.

महाराष्ट्र राज्यातील औद्योगिक दृष्टिकोनातून पुणे जिल्ह्याला एक विशेष स्थान आहे. माहिती तंत्रज्ञान, वाहनउद्योग, अभियांत्रिकी, औषधनिर्मिती, अन्न प्रक्रिया इत्यादी क्षेत्रांमध्ये पुणे जिल्ह्याने गेल्या काही दशकांत लक्षणीय प्रगती केली आहे. पुणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील आर्थिकदृष्ट्या सर्वात प्रगत

जिल्ह्यांपैकी एक आहे. औद्योगिक दृष्ट्या सुदृढ असलेल्या या जिल्ह्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात बहुराष्ट्रीय कंपन्या, लहान-मध्यम उद्योग (MSMEs), विज निर्माण एकके आणि सेवा क्षेत्राचे उद्योग विकसित झाले आहेत. तथापि, जिल्ह्यातील औद्योगिक विकासचा सर्व तालुक्यांमध्ये समतोल नाही. पुणे शहर, पिंपरी-चिंचवड, भोसरी आणि हडपसर या भागांमध्ये औद्योगिकीकरण जास्त प्रमाणात दिसून येते, तर बारामती, इंदापूर, जुन्नर, आंबेगाव, भोर, वेल्हा आदि तालुक्यांमध्ये औद्योगिक उत्पादकता मंद आहे. या विषमतेमागील कारणे आणि उत्पादकता वाढविण्यासाठीचे उपाय यावर एक चिकित्सक अभ्यास आवश्यक आहे. जिल्ह्यातील वेगवेगळ्या तालुक्यांमध्ये निर्माण झालेली औद्योगिक केंद्रे ही स्थानिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची ठरली आहेत. तथापि, या सर्व तालुक्यांमधील औद्योगिक उत्पादकतेत समानता नाही. काही तालुके औद्योगिक दृष्टिकोनातून अत्यंत प्रगत असून, इतर काही तालुके तुलनेने मागे आहेत.

पुणे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांतील औद्योगिक क्षेत्रातील उत्पादकतेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे. यामध्ये तालुकानिहाय उत्पादनाचे प्रमाण, उद्योगांची संख्या, रोजगार निर्मिती, गुंतवणूक आणि उत्पादन क्षेत्रांचा प्रकार यांचा विचार केला आहे. या तुलनात्मक विश्लेषणातून तालुकानिहाय औद्योगिक विकास स्पष्ट होईल व भविष्यातील औद्योगिक धोरणांची दिशा ठरवण्यासाठी उपयोग होईल. या अभ्यासामध्ये विविध तालुक्यांतील औद्योगिक युनिट्सची संख्या, कामगारांची संख्या, वार्षिक उत्पादन मूल्य, गुंतवणुकीची रक्कम, निर्यात संभाव्यता इत्यादी घटकांचा विचार केला गेला आहे. यामध्ये तालुक्यांतील औद्योगिक वसाहती, औद्योगिक धोरणे, शासकीय योजना, पायाभूत सुविधा (जसे की रस्ते, वीज, पाणी, तंत्रज्ञान), कुशल मनुष्यबळाची उपलब्धता आणि भौगोलिक स्थान यांचा उत्पादकतेवर होणाऱ्या परिणामांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे

उद्दिष्टये:

१) पुणे जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांतील औद्योगिक क्षेत्राच्या सध्याच्या स्थितीचे विश्लेषण करणे.

२) तालुक्यांमधील उत्पादकतेतील फरक आणि त्यामागील प्रमुख घटकांचा अभ्यास करणे.

३) औद्योगिक उत्पादकता वाढविण्यासाठी योग्य धोरणे आणि शिफारसी मांडणे.

गृहितकृत्ये:

१) पुणे जिल्ह्यातील दुर्गम भागातील तालुके औद्योगिक दृष्ट्या मागास आहे.

२) पायाभूत सुविधांच्या अभावमुळे दुर्गम भागातील तालुके औद्योगिकदृष्ट्या मागास आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्याची निवड करण्यात आली आहे. पुणे जिल्ह्यामधून चौदा तालुक्यांची निवड करण्यात आली असून यामध्ये बारामती, इंदापूर, शिरूर, जुन्नर, पुरंदर, दौंड, मावळ, मुळशी, वेल्हा, भोर, हवेली, पुणे शहर यांचा समावेश करण्यात आला आहे. सदरील संशोधन मुख्यत्वे दुय्यम स्त्रोत आधारित आहे. यामध्ये औद्योगिक एककांचे सर्वेक्षण, व्यवस्थापक आणि कामगारांच्या माहितीपत्रक, जिल्हा उद्योग केंद्र (DIC), महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC), आर्थिक अहवाल आणि इतर संशोधन पत्रके यांचा वापर केला गेला आहे.

स्पष्टीकरण आणि समस्या सूत्रण:

पुणे जिल्ह्याचा सखोल अभ्यास केल्यास पुण्यातील बारामती, शिरूर, खेड यांसारखे तालुके उद्योग दृष्टीने तुलनेत प्रगत असल्याचे दिसते तर भोर वेल्हा हे तालुके उद्योग मागास व अप्रगत असल्याचे दिसते. याचबरोबर मावळ, मुळशी, हवेली यांसारखे तालुके औद्योगिक दृष्ट्या प्रगत कामगिरी करणारे आहेत, तर दुसरीकडे जुन्नर, इंदापूर यांसारखे तालुके उद्योगांबाबत मागास किंवा अप्रगत आहेत. पुणे जिल्ह्यात दिसणाऱ्या उद्योगाचा अभ्यासाचा निष्कर्ष पठारी प्रदेशातील जिल्ह्यांना लागू होऊ शकतो. त्यामुळे सदरील संशोधन करणे आवश्यक आहे.

तक्ता क्र. १ तालुकानिहाय औद्योगिक क्षेत्राची उपलब्धता

सदरील तक्यामध्ये पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्राची तालुकानिहाय उपलब्धता दर्शवली आहे.

(जिल्हा: पुणे) (संदर्भ वर्ष: २०२३-२४)

अनु.क्रं	तालुके	MIDC प्रकल्पांची संख्या	MSME	कारखाने	औद्योगिक गुंतवणूक (मोठे उद्योग) (कोटीने	रोजगारीत संख्या (लाखांत)	दरडोई विजेचा वापर (कि. वॅट/तास)
१	बारामती	०	२१८९१	६८५	३४६६.१८	०.९०	८७४.४२
२	इंदापूर	२	१४८९५	२५८	२३०६.१९	०.५९	१३४१.००
३	शिरूर	०	२३५२०	२५३७	१०४३३.७६	१.२४	४२९.४४
४	पुरंदर	१	१०१८८	३३५	८४२.३३	०.३९	४४९.५८
५	हवेली	०	१३५५४८	१२२०	१४२१७.५०	६.४०	१६३५.७५
६	दौंड	४	१५११२	६०८	३१८६.४१	०.६७	३०७.३६
७	जुन्नर	०	१४४३३	३७८	११५.००	०.५८	१२९९.३८
८	खेड	०	४२५३०	३०५१	१९११३.२३	२.२६	६२८६.३४
९	आंबेगाव	०	७९६७	२८९	५०५.२६	०.३२	१५०४.१८
१०	मावळ	०	२११००	१३५१	४८७९.९६	०.९८	२५५०.७१
११	मुळशी	१	९१२५	१२५२	१९२१.८४	०.४४	२७४९.१७
१२	भोर	०	७६६१	२६८	१९२.९९	०.३४	१७५.९६
१३	वेल्हा	०	१०१६	२४	१४९.००	०.०४	३५५९.१४

(स्रोत: पुणे जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन)

सन २०२३-२४ मध्ये औद्योगिक क्षेत्रातील महाराष्ट्र राज्य विकास महामंडळ (MIDC) विचार केला असता पुणे जिल्ह्यात एकूण आठ प्रकल्पांची उभारणी झाली आहे. सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योग (MSME)उपक्रमामध्ये एकूण ६२६४८६ इतक्या उद्योगांची सुरुवात झाली आहे. याचबरोबर एकूण कारखान्यांचा विचार केला असता पुणे जिल्ह्यामध्ये १३,६४३ कारखाने उपलब्ध आहेत. पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्रातील उपलब्धतेचा अभ्यास केला असता असे निदर्शनास येते की, MSME उपक्रमांतर्गत

हवेली तालुक्यात १३५५४८, खेड ४२५३०, शिरूर २३५२०, बारामती २१८९१, मावळ २११०० उपक्रमाची सुरुवात झाली असून ही तालुके तुलनात्मक दृष्ट्या प्रगत असल्याचे दिसून येते. वेल्हा १०१६, भोर ७६६१, मुळशी ९१२५, आंबेगाव ७९६७ इतके प्रकल्प असून ही तालुके अप्रगत असल्याचे दिसून येते. कारखान्यांचा विचार केला असता खेड ३०५१, शिरूर २५३७, हवेली १२२०, मावळ १३५१, मुळशी १२५२ इतकी संख्या असून हे तालुके प्रगत असल्याचे दिसून येतात तर बारामती ६८५, दौंड ६०८ इतकी संख्या असून हे तालुके मध्यम प्रगत तर भोर २६८, वेल्हा २४, जुन्नर ३८७, इंदापूर २५८, आंबेगाव २८९ इतकी संख्या असून हे तालुके औद्योगिक दृष्ट्या अप्रगत किंवा मागास असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास मंडळ (MIDC) प्रकल्पातील संख्येचा विचार केला असता सन २०२३-२४ मध्ये पुणे जिल्ह्यातील दौंड तालुक्यामध्ये ४, इंदापूर २, पुरंदर १, इंदापूर मध्ये २ अशाप्रमाणे या चार तालुक्यांमध्ये नोंदणी झाल्याचे दिसून येते. औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासातील आणखी एक महत्वाचा घटक म्हणजे उत्पादनासाठी होणार विजेचा वापर. या घटकाचा अभ्यास केला असता पुणे जिल्ह्यामधील खेड तालुक्यामध्ये ६२८६.३४ वॅट, मावळ २५५०.७१ वॅट, मुळशी २७४९.१७ वॅट , तर वेल्हा तालुक्यामध्ये ३५५९.१४ वॅट विजेचा वापर केला जातो.

तक्ता क्र.२ पुणे जिल्ह्यातील तालुकानिहाय उद्योगांचा तपशील.

सदरील तक्यामध्ये पुणे जिल्ह्यातील उद्योगांचा तालुकानिहाय तपशील दर्शवला आहे.

(जिल्हा: पुणे) (संदर्भ वर्ष: २०२३-२४)

अनु.क्रं	तालुके	जिल्हा उद्योग केंद्रे	विदेशी थेट गुंतवणूक (FDI)		जिल्हा औद्योगिक गुंतवणूक		जिल्हा खादी ग्रामोद्योग मंडळ
			प्रकल्पांची संख्या	गुंतवणूक (कोटी)	प्रकल्पांची संख्या	रोजगार संख्या (लाख)	
१	बारामती	५०	१	१२५.५६	२७	१४५०६	२०
२	इंदापूर	३२	१	१०४३.५९	१७	६८९७	१८
३	शिरूर	४६	२७	३६१.१०	१३९	४७६४७	०८
४	पुरंदर	२४	१	१०.४३	२३	२७५१	०
५	हवेली	२५६	२०५	१३७६.९८	२१२	१७०१३१	२५
६	दौंड	२७	२	२९.००	२७	७६२१	०५
७	जुन्नर	४३	०	०.००	०३	२४४८	११
८	खेड	४०	२८	१००.१७	१४७	६७०९६	१८
९	आंबेगाव	१६	०	०.००	०४	२०४४	१०
१०	मावळ	३६	७	७०.३६	४४	१३९३१	१३
११	मुळशी	७३	१८	२७.३५	५७	२७६	११
१२	भोर	४६	५	१४.५७	०८	१९५०	१२
१३	वेल्हा	०	०	०.००	०२	२७३	०

(स्रोत: पुणे जिल्हा आर्थिक सामाजिक समालोचन)

पुणे जिल्ह्यामध्ये जिल्हा उद्योग केंद्र तसेच जिल्हा औद्योगिक गुंतवणूक यांच्या माध्यमातून औद्योगिक क्षेत्रामध्ये प्रकल्प उभारणी करण्यात आली आहे. हे जिल्हा उद्योग केंद्राचा विचार केला असता पुणे जिल्ह्यातील हवेली तालुक्यामध्ये २५६ केंद्र असून, बारामती ५०, तर मुळशीमध्ये ७३ केंद्र आहेत. याचबरोबर विदेशी थेट गुंतवणूक (FDI) चा विचार केला असता हवेली तालुक्यामध्ये १३७६.९८ कोटी रुपये इतकी गुंतवणूक झाली असून इंदापूर १०४३,४९ कोटी, खेड १००.१७ कोटी, शिरूर ३६१.१० कोटी, बारामतीमध्ये १००.१७ कोटी इतकी गुंतवणूक झाल्याचे दिसून येते याउलट वेल्हा, आंबेगाव, जुन्नर या तालुक्यामध्ये कोणत्याही प्रकारची गुंतवणूक झालेली नाही. जिल्हा औद्योगिक गुंतवणूक यांच्या माध्यमातून हवेली तालुक्यामध्ये २१२ प्रकल्प, शिरूर १३९, खेड १४७ इतक्या प्रकल्पांची उभारणी झाली असून यांच्या तुलनेत वेल्हा ०२, जुन्नर ०३, आंबेगाव ०४, भोर ०८ इतकी अत्यल्प प्रकल्प उभारणी झाल्याचे दिसून येते. जिल्हा औद्योगिक गुंतवणूक यांच्या माध्यमातून होणाऱ्या रोजगारनिर्मितीचा अभ्यास केला असता या मध्ये हवेली १७०१३१ लाख, शिरूर ४७६४७ लाख, खेड ६७०९६ लाख, मावळ १३९३१ लाख, बारामती १४५०६ लाख इतकी रोजगार निर्मितीकरून अग्रेसर असल्याचे दिसते तर वेल्हा २७३ लाख , मुळशी २७६ लाख, भोर तालुक्यामध्ये १९५० लाख इतकी अत्यल्प रोजगारनिर्मिती होऊन ही तालुके तुलनात्मक दृष्ट्या पिछाडीवर असल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष :

पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्राच्या उत्पादकतेवर केलेल्या संशोधन आणि अभ्यासांच्या आधारे खालील निष्कर्षांची मांडणी केली आहे. पुणे जिल्ह्यातील औद्योगिक क्षेत्रामध्ये समाविष्ट असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास केला आहे. याप्रमाणे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ (MIDC) प्रकल्पामध्ये दौंड, मुळशी, इंदापूर, पुरंदर ही तालुके प्रगत आहेत तर इतर तालुके तुलनेने मागास आहेत. लघु, सूक्ष्म, मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्रामध्ये हवेली, खेड, शिरूर, बारामती, मावळ ही तालुके प्रगत आहेत तर वेल्हा, भोर, मुळशी, आंबेगाव ही तालुके अप्रगत आहेत. उपलब्ध कारखान्यांचा अभ्यास केला असता यामध्ये खेड, शिरूर, हवेली, मावळ, मुळशी ही तालुके प्रगत आहेत तर भोर, वेल्हा, जुन्नर, आंबेगाव, इंदापूर ही तालुके प्रगत किंवा मागास आहेत. विजेच्या दरडोई वापरचा विचार केला असता खेड, मावळ, मुळशी, वेल्हा ही तालुके उत्पादनासाठी विजेचा अधिक वापर करतात. जिल्हा उद्योग केंद्रांची संख्या पाहता यामध्ये हवेली, बारामती, मुळशी ही तालुके प्रगत आहेत तर पुरंदर, दौंड, आंबेगाव, वेल्हा ही तालुके अप्रगत आहेत. औद्योगिक क्षेत्रातील विदेशी थेट गुंतवणूक (FDI) विचारात घेतली असता यामध्ये हवेली, इंदापूर, खेड, शिरूर, बारामती ही तालुके प्रगत आहेत तर पुरंदर, जुन्नर, आंबेगाव, मावळ, दौंड, भोर, वेल्हा ही तालुके अप्रगत आहेत. याचबरोबर प्रादेशिक विकासातील महत्वाचा घटक म्हणजे रोजगार. औद्योगिक क्षेत्रातील रोजगारनिर्मितीचा अभ्यास केला असता यामध्ये हवेली, शिरूर, खेड, मावळ, बारामती ही तालुके अग्रेसर आहेत तर वेल्हा, मुळशी, भोर ही तालुके तुलनेने मागास व अप्रगत असल्याचे दिसून येते.

संदर्भसुची:

१. जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन-२०२० (जिल्हा -पुणे)
२. DIC- जिल्हा उद्योग केंद्र.
३. District Census Handbook PUNE Village and town wise primary census abstract (PCA)(Directorate of census operations Maharashtra)
४. C-DAP: Comprehensive District Agriculture Plan (District-Pune)

५. KothariC.R (1999), Research Methodology, Methods and Technique, second edition, Wiley Eastern Ltd. New Delhi
६. NeGP Agriculture empowering Farmer (Agricultural mission mode Project)
७. Ministry Of Agriculture & Farmers Welfare. (Dept of Agriculture, Cooperation & farmers welfare)
८. NABARD: National Bank For Agriculture and Rural Development. (Agriculture Development in Maharashtra problems and prospects)

Credit Risk Management of Non-Performing Assets in Selected Public Sector Banks

Dr. Waghamare Shivaji
Senior Professor, P.G. Dept. of Studies in Commerce, Gulbarga University, Kalaburagi.
Bharati M Bhusare
Asst. Professor of Commerce, GFGC, Afzalpur and P.hD Research Scholar, P.G.Dept. of Studies in Commerce, Gulbarga University, Kalaburagi.

Abstract

Non-Performing Assets (NPAs) represent one of the most significant challenges in credit risk management for public sector banks (PSBs) in India. This study examines the trends and management of NPAs in four selected PSBs—Bank of India, Bank of Maharashtra, Central Bank of India, and UCO Bank—over the period 2016 to 2024. Using secondary data, descriptive statistics, and trend analysis, the study highlights the trajectory of Gross NPA (GNPA) and Net NPA (NNPA) ratios. The results reveal that NPA ratios in all four banks peaked between 2017 and 2019, largely due to the Asset Quality Review and stressed sectoral exposures, and subsequently declined sharply by 2024 as a result of improved provisioning, stronger recovery mechanisms, and regulatory reforms such as the Insolvency and Bankruptcy Code (IBC). The coefficient of variation indicates that some banks, particularly the Bank of Maharashtra, faced higher volatility in NPAs compared to others. The findings underscore the importance of robust credit appraisal, proactive provisioning, and effective legal recovery channels in sustaining asset quality. The study recommends strengthening governance and accountability structures in PSBs, diversifying loan portfolios, enhancing risk management skills, and maintaining high provision coverage ratios to mitigate future credit risks. These insights contribute to the ongoing discourse on financial stability and effective credit risk management in India's banking sector.

Keywords: Non-Performing Assets (NPAs), Credit Risk Management, Public Sector Banks (PSBs), Gross NPA (GNPA), Net NPA (NNPA), Asset Quality Review (AQR), Insolvency and Bankruptcy Code (IBC), Financial Stability.

Introduction:

Credit risk is inherent to banking and is largely reflected in a bank's level of Non-Performing Assets. An asset becomes non-performing when principal or interest remains overdue beyond a stipulated period. NPAs erode bank profitability and capital, making effective credit risk management critical for financial stability. In India, public sector banks (PSBs) have historically shouldered large NPA burdens due to factors like mandatory lending, sectoral concentration, and governance issues. For example, Brahmaiah (2019) notes that many PSB managers lack performance incentives and that PSBs often operate with concentrated loan portfolios, exacerbating NPA problems. In response, regulators have introduced stringent norms: since 2004, RBI rules classify a term loan as an NPA if interest or principal is overdue for more than 90 days, and assets are categorized (substandard, doubtful, loss) based on duration. Despite these frameworks, India's NPA levels have remained relatively high compared to other major economies. This study examines credit risk management in selected PSBs (Bank of India, Bank of Maharashtra, Central Bank of India, UCO Bank), analyzing trends in their Gross and Net NPA ratios and assessing how risk practices have influenced asset quality.

Review of Literature:

The literature highlights multiple determinants of NPAs and the importance of robust risk frameworks.

Bagchi and Ghosh (2003) argue that strong credit-risk architecture, including rigorous appraisal, monitoring and control mechanisms, is vital for successful NPA management.

Bodla and Richa (2010) find that Indian banks' credit-risk policies are generally aligned with RBI guidelines, emphasizing prudential norms and provisioning.

Misra and Dhal (2010) show that credit terms (interest rates, maturity, collateral) and macroeconomic shocks significantly affect NPAs.

Thiagarajan et al. (2011) report that larger banks tend to maintain lower NPA levels, likely due to better resources for credit monitoring.

Brahmaiah (2019) highlight governance and ownership issues: PSBs often have weak supervision, and their managers "are indifferent to performance" due to a lack of penalties or incentives. Brahmaiah recommends skill development and performance-linked incentives for PSB management to improve profitability and reduce NPAs.

Objectives of the study:

The present study aims to evaluate credit risk management of NPAs in the chosen PSBs by:

- To Analyze year-wise trends in Gross NPA (GNPA) and Net NPA (NNPA) ratios for selected banks.
- To Conduct a comparative analysis of NPA metrics across the selected banks.
- To Draw insights to formulate policies and practices for NPA mitigation.

Methodology:

This research is based on secondary financial data for FY2016 to FY2024. Key ratios (Gross NPA to gross advances, Net NPA to Net advances,) were computed from annual reports. For analysis purpose descriptive statistics are used that includes mean, standard deviation and coefficient of variation to analyze trends.

Sample Banks:

Four Public Sector Banks were randomly selected for the present study. They are,

- Bank of India
- Bank of Maharashtra
- Central Bank of India
- UCO Bank

Gross NPA Ratio

Year	Bank of India	Bank of Maharashtra	Central Bank of India	UCO Bank
2016	13.07	9.34	11.95	15.43
2017	13.22	16.93	17.81	17.12
2018	16.58	19.48	21.48	24.64
2019	15.84	16.40	19.29	25.00
2020	14.78	12.81	18.92	16.77
2021	13.77	7.23	16.55	9.59
2022	9.98	3.94	14.84	7.89
2023	7.31	2.47	8.44	4.78
2024	4.98	1.88	4.50	3.46
Average	**12.17**	**10.05**	**14.86**	**13.85**
Standard Deviation	**3.83**	**6.66**	**5.58**	**7.50**
Coefficient of Variation	**31.48**	**66.26**	**37.55**	**54.14**

Data Analysis: The Gross NPA ratios of all four banks showed similar patterns over 2016–2024. NPAs rose steadily to peak levels around 2018–2019, then declined sharply by 2024. UCO Bank's GNPA climbed to 24.64% in 2018 and Bank of Maharashtra's to 19.48% in 2018, then fell to 3.46% and 1.88% by 2024 respectively. Bank of India's GNPA decreased from 13.07% (2016) to 4.98% (2024), and Central Bank of India's from 21.48% (2018) to 4.50% (2024). The timing aligns with

regulatory actions: RBI's 2015 AQR forced PSBs to recognize hidden NPAs, after which concerted recovery efforts (e.g. asset reconstruction, write-offs) began to lower NPAs

NET NPA RATIO

Year	Bank of India	Bank of Maharashtra	Central Bank of India	UCO Bank
2016	7.79	6.35	7.36	9.09
2017	6.90	11.76	10.20	8.94
2018	8.26	11.24	11.10	13.10
2019	5.61	5.52	7.73	9.72
2020	3.88	4.77	7.63	5.45
2021	3.35	2.48	5.77	3.94
2022	2.34	0.97	3.97	2.70
2023	1.66	0.25	1.77	1.29
2024	1.22	0.20	1.23	0.89
Average	**4.45**	**4.48**	**6.31**	**6.12**
Standard Deviation	**2.64**	**4.40**	**3.45**	**4.03**
Coefficient of Variation	**59.33**	**90.90**	**54.68**	**65.8**

Data Analysis: Net NPA ratios exhibit even steeper declines. Net NPA fell from double-digit to very low single digits. BoI's NNPA was 8.26% in 2018 and dropped to 1.22% by 2024; BoM's NNPA fell from 11.24% (2018) to 0.20% (2024). This shows that "Net NPAs follow a similar trend as Gross NPAs but show a steeper decline, and BOI's from 5.61% to 1.22%. These declines indicate that banks have provisioned adequately against bad loans.

Findings of the study:

- Declining NPA Ratios: All four banks reduced their GNPA and NNPA ratios dramatically over 2016–2024.
- Greater Improvement in Net NPAs: Net NPA ratios declined even more sharply than Gross NPA ratios.
- Variability and Volatility: The coefficient of variation highlights that Bank of Maharashtra's NPA ratios were the most volatile (CV=66% for GNPA, 91% for NNPA), reflecting a large swing from peak NPAs to very low levels. In contrast, Bank of India's GNPA CV was only 31%. High volatility implies BoM had extreme NPA spikes and a strong clean-up.
- Comparative Strengths: Among these PSBs, Bank of India consistently shows lower NPAs on average (average GNPA ~12.2%) than CBI (~14.9%) or UCO (~13.9%).
- Overall, the trends confirm that intensified credit-risk measures (provisioning, write-offs, recoveries) have materially improved asset quality in these banks. Yet the high CV values for some banks indicate that vigilance is still needed; absent strong controls, NPAs can spike again.

Suggestions:

Based on the analysis and literature, the following measures are recommended to further strengthen credit risk management:

- **Strengthen Incentive Structures:** PSBs should implement performance-linked compensation and accountability for loan officers and executives. Linking bonuses and promotions to asset-quality metrics would motivate managers to focus on prudent lending and NPA reduction.
- **Enhance Credit Appraisal and Monitoring:** Banks must continually improve credit underwriting – using rigorous risk-rating models, borrower credit scoring, and sectoral

limits. Independent risk units should regularly review loan portfolios and flag stress early, in line with Basel principles.

- **Diversify Loan Portfolios:** To avoid concentration risk, PSBs should diversify credit across industries and borrower segments. Broadening lending fields can reduce vulnerability to sector-specific downturns.
- **Maintain High Provision Coverage:** Banks should continue raising their PCRs in tandem with any new slippages, to ensure adequate buffers. Conservative provisioning (approaching 100% on long-stressed accounts) protects balance sheets against future shocks.
- **Leverage Resolution** Frameworks: Banks must aggressively use legal recovery channels (IBC, SARFAESI, DRTs).
- **Develop Risk Management Skills:** Training for branch and credit personnel is vital. PSB staff need skills and best practices in credit risk management. Regular capacity-building on modern risk-tools (e.g. stress testing, portfolio analytics) should be emphasized.

Conclusion:

The trends for the selected PSBs indicate significant improvement in asset quality due to proactive credit risk management. Gross and Net NPA ratios have fallen sharply since 2018. However, the still-elevated average NPAs and high volatility for some banks underscore that credit risk remains a critical challenge. It is imperative that PSBs continue to bolster their credit risk frameworks – strengthening underwriting, governance, and incentives – to prevent future NPA resurgence. Sustained vigilance and adherence to best practices will ensure NPAs remain under control and that PSBs can support growth without compromising financial stability.

References:

1. Annual reports of Banks.
2. Bagchi, S., & Ghosh, S. (2003). *Determinants of non-performing loans: Evidence from Indian public sector banks*. Economic and Political Weekly, 38(12/13), 1235–1245.
3. Bodla, B. S., & Verma, R. (2010). *Credit risk management framework at banks in India*. The IUP Journal of Bank Management, 9(1), 47–61.
4. Brahmaiah, B. (2019). *Credit risk management in Indian public sector banks: Issues and challenges*. International Journal of Research in Finance and Marketing, 9(5), 44–54.
5. Misra, B. M., & Dhal, S. (2010). *Pro-cyclical management of non-performing loans by the Indian public sector banks*. BIS Asian Research Papers, Bank for International Settlements.
6. Thiagarajan, S., Ayyappan, S., & Ramachandran, A. (2011). *Credit risk determinants of public and private sector banks in India*. European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences, 34, 147–153.
7. Reserve Bank of India (RBI). (2015). *Report on Trend and Progress of Banking in India*. Mumbai: RBI.
8. Reserve Bank of India (RBI). (Various years). *Financial Stability Reports*. Mumbai: RBI.

'समीर' या काव्यसंग्रहातील आशयसौंदर्य व भावुकता

डॉ. संगीता घुगे
(मराठी विभाग)
शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर जि. नांदेड

प्रस्तावना:-

सौ. उर्मिला विश्वनाथ कराड यांचा 'समीर' हा काव्यसंग्रह 'शब्दाई प्रकाशन,पुणे' यांनी द्वितीय आवृत्तीच्या रूपाने प्रकाशित केला असून, या काव्यसंग्रहास सुप्रसिद्ध कवयित्री संजीवनी मराठे यांची प्रस्तावना लाभली आहे.हा काव्यसंग्रह आपले पितृतुल्य सासरे कै.ह.भ.प. दादाराव साधू कराड उर्फ दादा यांच्या चरणी कवयित्रीने अर्पण केलेला आहे. या काव्यसंग्रहात एकूण ५५ कविता असून, त्या कवयित्रीने स्वानंदासाठी जरी लिहिलेल्या असल्या तरी त्यात धार्मिकता, भावुकता, सामाजिकता, कौटुबिकता, आशा-निराशा, स्वअनुभूती, जीवनवेदना, जीवनजाणिवा, बालपण, सुख-दुःख व प्रितीची ओढ पहावयास मिळते.

कवयित्री सौ.उर्मिला कराड महाराष्ट्रातील अग्रगण्य शिक्षणसंस्था महाराष्ट्र इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी या शिक्षण समूहाचे संस्थापक, अध्यक्ष प्रा.डॉ.विश्वनाथ कराड यांच्या त्या सुविद्य पत्नी होत्, तसेच एमआयटी वर्ड पीस युनिव्हर्सिटीचे कार्यकारी अध्यक्ष श्री. राहुल विश्वनाथ कराड यांच्या त्या मातोश्री आहेत. एवढे सारे वैभव आज आले पण लग्नानंतरचे सुरुवातीचे दिवस, एका सामान्य शेतकरी कुटुंबाच्या घरात त्यांनी कसे घालविले व आपल्यातील कवी मन कसे जोपासले? ते त्यांच्या साहित्य निर्मितीवरून लक्षात येते.

त्यांचे शिक्षण मराठी विषयात बी.ए. ऑनर्स झालेले असून, सासर व माहेर या दोन्ही घरांना त्यांच्या वारकरी परंपरा आहे. त्यांना लहानपणापासूनच काव्य लेखनाची आवड आहे. ती त्यांच्या कवितेच्या रूपाने प्रगट होताना दिसते. आपल जीवन अध्यात्मिक मार्गावर कसे सुखी व आनंदी ठेवता येते? यावर त्या काव्यातून भाष्य करताना दिसतात.

त्यांचा पहिला काव्यसंग्रह 'समीर' हा १९८९ साली प्रकाशित झाला. त्यानंतर 'माझी माय दुधावरची साय' (बालकवितासंग्रह), 'अनुभूती' (कवितासंग्रह), पारंपरिक तसेच स्वरचित ओव्यांचा संग्रह 'अरे संसार संसार' (जात्यावरच्या ओव्या), 'दिव्यदृष्टीचा दैदिप्यमान ज्ञानदीप', 'माझे नाथ विश्वनाथ', 'वाटेवरच्या पाऊलखुणा' आणि 'गुणवंताच्या सहवासात' असे विपुल लेखन त्यांच्या नावावर असून; त्यांच्या साहित्यात कौटुंबिक, सामाजिक, अध्यात्मिक यासारखे विषय अगदी सहजपणे येताना दिसतात. अलीकडेच त्यांच 'कृतज्ञ मी कृतार्थ मी' (आत्मकथन), 'कीर्तनपुष्प' व 'समीर' या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रकाशित झालेली आहे.

उद्देश:-

१. 'समीर' काव्यसंग्रहातील भावुकता व स्त्रीमनाचा अभ्यास करणे.
२. 'समीर' काव्यसंग्रहातील कवयित्रीचे मराठी साहित्यातील स्थान अभ्यासने.
३. 'समीर' काव्यसंग्रहातील भावुकता या सोबतच सामाजिकता व कौटुंबिकता यांचा अभ्यास करणे.
४. 'समीर' या काव्यसंग्रहातील आशयसौंदर्याचा अभ्यास करणे.
५. 'समीर' काव्यसंग्रहातून स्त्रीवादी कवितेची ओळख करून घेणे.

स्त्री मन हे मुळातच सुकुमार, कोमल असे असते. 'समीर' या काव्यसंग्रहाच्या कवयित्री सौ. उर्मिला विश्वनाथ कराड ह्या असून; या काव्यसंग्रहात स्त्रीमनाच्या भावुकतेचे सतत दर्शन होते. या काव्यसंग्रहात भावुकता, सामाजिकता व कौटुंबिकता ओतप्रोत भरलेली पाहावयास मिळते. कवयित्री ही श्रीमंत घरातील एकुलती एक मुलगी असूनही आपल्या माहेरचे संस्कार अजिबात विसरत नाही तर सासरी आलेल्या परिस्थितीशी ती एकरूप होऊन जाते. सासर व माहेर या दोन्ही घरात अध्यात्मिक वारसा कवयित्रीला मिळाल्याने अध्यात्मिकता, भाऊकता ही पांडुरंगाच्या व इतर संतांच्या रूपाने कवितेत पाहावयास मिळते.

काव्यसंग्रहातील पहिलीच कविता ही 'ज्ञानेश्वरांच्या समाधीपाशी' असून या कवितेत कवयित्रीच्या मनातील ज्ञानेश्वरांच्या विषयीची भावुकता व सामाजिकता दिसून येते. ती म्हणजे –

"माऊलीची ती समाधी बोलताना स्फुनदते
भाविकांनो, द्या इथे आसवांचे दान ते
कोणी नाही थोर, सान सर्व येथे सारखे
जगनियंता सूत्र हलवी खेळ देखे कौतुके"[१]

इथे 'माऊली' हे विश्वासाठी पसायदान मागणारे, मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील थोर संत होत पण आजची परिस्थिती बदलल्यामुळे माऊलीची समाधी ही कवयित्रीला जणू स्फुनदताना दिसते आहे. हे जग निर्माण करणारा कधीच लहान, थोर असा भेदभाव निर्माण करत नाही. तो या सृष्टीचा चालक-मालक आहे व त्यामुळे साऱ्या सृष्टीचे सूत्र तो स्वतः हलवतो. त्याचा हा खेळ सातत्याने चालूच राहतो. माऊलींनी एके काळी किती तरी यातना सहन करून, जगाच्या सुखासाठी 'पसायदान' मागितले, तो विश्वधर्म आज संपूर्ण जगात वावरताना दिसतो परंतु आजच्या बदलत्या परिस्थितीमुळे एक वेगळीच अवस्था या जगाची पहावयास मिळते आहे.

'साध्वी प्रीती सुधाजी' या कवितेतही कवयित्रीच्या मनातील अध्यात्मिक भाव दिसून येतो. साधूचे पाऊल आपल्या घरी पडल्याने, आपले जीवन धन्य झाले असे त्यांना वाटते! कवयित्री ही मुळातच भावुक असल्याने, त्यांच्या अनेक कवितामध्ये साधूसंताविषयीची भावुकता दिसून येते. मानवी देह हा संसाराच्या मायापाशात गुंतलेला असल्याने ही माया त्याला बाहेर पडू देत नाही परंतु साधूंचे जीवन हे नेहमी त्यागी, शांत असल्यामुळे ईश्वराकडे जाण्याचे ध्येय त्यांना सहज साध्य करता येते. सामान्य माणसाला हे मायापाश तोडता येत नाही. याविषयीची खंत या कवितेत व्यक्त होते. तेव्हा कवयित्री म्हणते....

"तोडून सारे मायापाश हे तवचरणी जावे
विचलित मन हे तव चरणाशी सोडून ते द्यावे
क्षणभर वाटे, शूद्र जीव हा संसारी घुटमळे
पुन्हा पाऊले रुतुनी बसली आशामय मृगजळे"[२]

अर्थात इथे मायामय संसारातून सामान्य माणसाला बाहेर पडता येत नाही. त्यामुळे आपण संसाररूपी मृगजळातच फसत राहतो. यासोबतच 'तपाची सांगता', 'ईशरूप', 'भक्तीची पाऊले', 'ईश चिंतन', 'देवाच्या पायरीवर', 'देवपण', 'साक्षात्कार' व 'दिंडी' या कवितेतही कवयित्री आपला अध्यात्म, भक्तीभाव विशद करताना 'भक्तीची पाऊले' या कवितेत म्हणते...

"तुकयाचे ते अभंग
इंद्रायणीच्या डोहात
तरुनिया वर येत"[३]

आपल्या प्रीतीची दोन पावले, हृदयाच्या देव्हाऱ्यात रुतून बसली आहेत. त्याच पाऊल स्पर्शात तिचे जीवन जे क्षुद्र होते, त्या जीवनास जीवनदान मिळालेले आहे. या चरणावरी शतदा माथा ठेवला तरी हा जीव अतृप्त राहतो. जेव्हा-जेव्हा आपल्या प्रीतीचे दर्शन होते तेव्हा-तेव्हा स्वर्ग प्राप्तीचा आनंद हा अमृताप्रमाणे सुखास्वाद देत राहतो अशा या संसारात आपल्या प्रियाशिवाय आपले दुसरे कोणी नाही. ही प्रीतीचे पावले कवयित्रीसाठी भक्तीची पाऊले होतात. मग तुकारामच्या अभंगप्रमाणे किंवा जनाबाईसाठी देव जसा सखा होऊन धावून येतो. अगदी त्याच प्रकारचा भक्तीभाव आपल्या प्रिया विषयी दिसून येतो. काही अंशी ही प्रेमकविता असली तरी ती अध्यात्म भावाने भरलेली आहे असे म्हणता येते. 'इश चिंतन' या कवितेतही तारुण्यातील प्रीतीच्या वेलीवरील बहरलेली दोन फुले पाहून, चांदण्याच्या सागरात ही कवयित्री गीत गात असून, यातून प्रेमरागांच्या सुरातील काव्य, धुंद स्वप्नातील गाणे तिला वाटत आहे परंतु विशिष्ट वयानंतर हा जीव कसा ईशरुपी चिंतनाकडे वळला जातो यावर ही कविता भाष्य करते आहे.

'देवाच्या पायरीवर' या कवितेत कवयित्रीच्या एकाकी अवस्थेचे चित्रण पाहायला मिळते. जेव्हा-जेव्हा तिची ही अवस्था असते. तेव्हा-तेव्हा आपल्या देवाचे देवरूप ती मनात साठवत राहते असे हे तिचे एकाकी बसणे म्हणजे दीनपामरासारखे असून तिची नजर ही अश्रूंनी चिंब झालेली असते व हृदय धडपडत राहते.तेव्हा या प्रसंगी कवयित्री 'भक्तीची करुणा, देवा तुला लवकर येऊ दे!' अशी विनंती करताना म्हणते –

"जगताचा सूत्रधार नाचवितो बाहुल्या
वरखाली दोरी करून दाखवतो लिला
हृदयाशी घेतो कधी तुडवितो संसारी
तोच एक प्रभू भरला दशदिशांतरी"[४]

हाच ईश्वर या जगाचा खरा सूत्रधार असून, तो आपल्या बाहुल्या नाचवितो. त्यांना वरखाली करून आपल्याला आपली जागा दाखवून देतो. खरे तर त्याच्या लीला अनंत आहेत. तो ईश्वर कधी आपल्याला हृदयाशी घेतो तर कधी दूर सारतो. तो या संसारात दाही दिशात भरलेला आहे तर 'दिंडी' या कवितेत पंढरीच्या दिंडीबद्दलचे वर्णन आलेले असून अष्टभाव, सात्विकभाव यांची गर्दीही दिसून येते. वारकऱ्यांची भगवी पताका झळकतांना, डोक्यावरील हलती तुळस, देव भेटीची उत्सुकता या विषयीचे लागलेले डोहाळे म्हणजे ही दिंडी असते. याबद्दल सांगायचे तर….

"टाळ मृदुंग नादाने
शुद्ध भाव अंतराने
ग्यानबा तुक्याच्या घोषाने
रोम रोम अंकुरले"[५]

अशा प्रकारे दिंडीचे वर्णन हे टाळ मृदंगाच्या नादानं, शुद्ध भाव मनात ठेवून, ज्ञानोबा-तुकोबा यांच्या घोषाने, रोमारोमात अंकुरलेले असते. याप्रसंगी भावभक्तीचा उमाळा मनात दाटून येतो व हा पंढरीचा अपूर्व सोहळा वाटायला लागतो याच दर्शनासाठी हा वैष्णवांचा शुद्ध सात्विक मेळा जमलेला असतो. हा पांडुरंग प्रत्यक्षात परब्रम्ह, जो विटेवर सावळया रुपात मुरलीधर म्हणून आपले दोन्ही हात कमरेवर ठेवून उभा असतो याच ओढीने पावसापाण्यात, पाय न दुखता ही दिंडी डोळयात ब्रह्म भेटीचा भाव ठेवून सातत्याने प्रवास करते. तेव्हा हाच पांडुरंग भावभक्तीचा भुकेला असून तो भक्तासाठी तासोनतास उभा राहतो. इथे आल्यावर आपल्यातील अहंकार आपोआप बाजूला जाऊन, आपण एक शून्य म्हणून देवापुढे उभे राहतो.

'विरोधाभास' या कवितेत पुणे येथे पर्वताच्या पायथ्याशी वाहणाऱ्या, कालव्याच्या दोन्ही बाजूने असणाऱ्या शेकडो झोपड्या पाहून, येथील दारिद्रयमय लोकजीवन, गरिबीचे प्रचंड दुःख, पोटापाण्याचे प्रश्न, तरीही या सर्वांमधून जीवन जगण्याचा विरोधाभास अत्यंत समर्पक शब्दात आलेला आहे.

'विझलेली स्नेहजोत' या कवितेत मानवी विरह व या विरहाचे दुःख अत्यंत समर्पक शब्दात आलेले आहे.'धर्मलोप' या कवितेत धर्माचा ऱ्हास कसा होत आहे? यावरील भाष्य आलेले असून एकेकाळी सर्व जगामध्ये हिंदवी संस्कृतीने आपली नीतिमूल्य शिकविली होती. त्याला ही नवीन पिढी कशी विसरत चालली आहे? या सृष्टीला चालविणाऱ्या देवालाही ही लोक आता मानेनाशी झाली. मातृ-पितृ दैवत ही कल्पना विसरत चालली. सर्व दुनिया ही स्वार्थाच्या, पैशाच्या मागे धावताना दिसत आहे. त्यामुळे आपसातील जिव्हाळा, प्रेम आटत आहे म्हणून तर कवयित्री ही कलियुगाबद्दल या बोलते आहे....

"भूत संपे वर्तमानी
काल धावे कुठवरी
कलियुगाचे चित्र सलते
अंतरीच्या अंतरी"[६]

असे हे कलियुग पाहून कवयित्रीचे मन दुखी होते पण काळ हा कुठपर्यंत धावणार व त्याला आवर कोण घालणार? हाच मोठा प्रश्न आहे.

'पूर्णता' व 'कविते' या दोन्हीही कविता काव्यावर आधारित असून कवयित्री आपल्या काव्याबद्दल बोलते आहे. कविता करणे हा छंद आपल्याला लागल्यामुळे, तिच्यातून आनंद मिळतो आहे. जेव्हा कवितेपासून कवयित्री दूर जाते तेव्हा ती एकाकी, वेडीपिशी होते! या कवितेचा जन्म हा आपल्या हृदयातून होतो व शब्दाच्या रूपात, अलंकारातून ती प्रगट होते. एवढेच नाही तर एके काळी आपली सखी देखील हीच कविता होती, असेही त्या सांगतात! या कवितेमुळे कित्येक रात्री एकमेकीच्या सान्निध्यात गेल्या. तिच्या मिठीत कसा विसावा मिळाला –

"कोण्या एक्या काळी सखये, तूच सखी ग होती
हृदयाचे ग बोल बोललो, जाग जागलो राती
अनंत आसवे अंगारागत सामावून घेशी
मिठीत तुझ्या अनेक रात्री तूच विसावा देशी"[७]

हा विसावा कवयित्रीला मिळायचा तेव्हा हीच कविता भक्तीचा मळा मनात फुलवायची, नवे भाव घेऊन, श्रद्धारुपी मंदिरात देवासमान ती वाटायची. त्यामुळेच तर तिच्यावर हा जीव जडलेला आहे असे कवयित्री म्हणते आहे.

'साध्वी प्रीतीसुधाजी (संत)','चांद्रविरास (अंतराळवीर)', 'आनंदवन (बाबाआमटे)', 'आंब्याची सावली (नणंद आक्का)', 'समीर (वारलेला स्वतःचा मुलगा)', 'राजघाट (महात्मा गांधी)', 'गंगामाईस (पवित्रनदी)', 'ताजमहल (नूरजहाच्या प्रेमाची साक्ष)', 'कर्मयोगी (सूर्य व निसर्ग कर्म)' 'मृदंगाचार्य-शंकरबापू (महान पखवाज वादक)', 'महानिर्वाण (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर)', 'प्रेषिता- फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल(प्रेषिता, एक परिचारिका)' व 'प्रियदर्शनी (इंदिरा गांधी)' इत्यादी कवितेमधून त्या त्या व्यक्तीचे गुणविशेष व त्यांचे महान कार्य सांगण्याचा प्रयत्न कवयित्रीने केलेला आहे.

मानवी मन हे अथांग प्रेमाच्या धाग्यात गुरफटलेले असते. कवयित्री देखील याला अपवाद कशी असणार? म्हणून तर या प्रेमात, प्रेमाच्या विरहात, विरहाच्या दुःखातील कवी मन दिसून येते.

'सागर दर्शन' या कवितेत अथांग सागराचे दर्शन, पौर्णिमेची रात्र, फेसाळलेल्या पांढऱ्या लाटा व रात्रीच्या चांदण्यात अनेक जण आपल्या प्रणयात लीन होताना कवयित्रीला दिसतात परंतु सागरच जेव्हा आपले अकांडतांडव रूप दाखवतो तेव्हा सारेच कसे भयभीत होतात? मानवी जीवनही अगदी असेच आहे. निसर्गाचा खेळ खूप निराळा आहे. तो अनंत काळापासून चालू आहे. 'याचना' या कवितेमध्ये कवी मनातील प्रेमभाव दिसून येतो. आपल्या प्रियासाठी व्याकुळ झालेले मन ही पहावयास मिळते.

'भाग्य कलश' या कवितेत मनाच्या मंदिरात देवपणाचा मान देऊन, या जीवनाचे सार्थक कसे झाले व स्वतःचे भाग्य कसे उजळले? यावर कवयित्री प्रकाश टाकते आहे. या भाग्य कलशामुळे या संसारात किती मोठे यश मिळाले? हे ही ती मान्य करत आहे. 'कधी वाटे' या कवितेत मनाच्या तरलभावाचे चित्रण आढळून येते. मग या मनाला मृगाची सर, जलाशयाचा थेंब, सागराची लाट, आकाशातील मेघ व गंगेचा प्रभाव व्हावे वाटते व या साऱ्यात हे जीवन पावन पवित्र करावे वाटते.

'एकटी' ही कविता स्त्री मनाच्या दुःखावर आधारित असून, या मनाला दुःखाचा घाव बसल्यामुळे हे जीवन एकटीला कसे भोगावे लागते? पण अशाही स्पंदनात काळ मात्र चालत राहतो, मन स्वप्न बघत राहते तर कधी हेच मन मरूनही जाते व त्यामुळे स्वप्न हे स्वप्नच राहते. या मनाला रिझविण्यासाठी झाडाच्या बुडाशी जेव्हा ती एकटी बसते. तेव्हा या झाडाची सावली पण तिला दुरावल्यासारखी वाटते. म्हणून ती म्हणते....

"भव्य तरुच्या तळी
छायेतच बसले मी
दुरावली सावली
शोधीत बसले मी"८

ती सावली शोधीत ती झाडाच्या बुडाशी बसून राहते. सूर्य मावळतो तेव्हा हे सारे विरलेले स्वप्न असते असे तिला वाटायला लागते.

'फुललेला संसार' या कवितेत तिच्या संसाराची पूर्ण अवस्था दिसून येते. या भरल्या संसारात मुलांची किलबिल, फुलांची अंगणातली पखरण व त्यांचा दरवळ, निष्पाप बालकाच्या मूक भावाची रंगीत उंबऱ्याच्या शेजारची पाळण्याची दोरी, सासु - सासऱ्याच्या नवसाची शिदोरी, त्यांचे आशीर्वाद, आईसारखी सासू, वडिलांसारखे सासरे, बहिणीसारखी आक्का नणंद, आधार वाटणारे दीर व पतीचे चरण यात कवयित्री विलीन झालेली दिसून येते. या सर्वांच्या सानिध्यात सुखाचा संसार तिला वाटायला लागतो व या सुखात हा जीव विहरतो. मातृत्वाला कसा जागवितो आणि अंगाईच्या सुरात जीवनाचे सुख देतो. 'आठवण' या कवितेत विरह पाहायला मिळतो. हा विरह कवी मनाला दुःख, वेदना देतो. तो किती सहन करायचा एकटीने? असे कवयित्रीला मनोमन वाटत राहते. 'जीर्ण पिंपळ' या कवितेत एका जुनाट, पडीक विहिरीच्या कडेवर उभा असलेला, भव्य पिंपळ, जो हजारो वर्षांची मूळ घेऊन, विहिरीच्या पाण्यात खोलवर रुतलेला दिसतो आहे. यातून मानवी आयुष्यही असेच जीर्ण होत जाते असे या कवयित्रीला सांगायचे आहे. 'विराणी' या कवितेत नावाप्रमाणेच विरही मनाचे दुःख आलेले आहे.

'समीर' या कवितेत पुत्र विरहाचे दुःख आईला कसे असते? ते कवयित्रीने सांगितलेले आहे.

जे या काव्यसंग्रहाचे शीर्षकही आहे. या संदर्भात बोलताना कवयित्रीचे मातृ हृदय म्हणते-

"जीर्ण मनाच्या कोनामधी

मातृहृदय हे विधीर्ण होई
गतस्मृतीला उधाण येई
अनंतात या कुठे शोधू मी
पुष्प आता मिटलेले"[९]

अर्थात इथे आईचे हृदय मुलासाठी फार हळवे असते. कवयित्रीच्या जीवनात जे अघटीत घडले. त्यामध्ये ती जीर्ण झालेली आहे. आपल्या मुलाच्या आठवणीने ती आई म्हणून व्याकुळ होते आहे. त्याला या अनंतात कुठे शोधायचं? हा तिला प्रश्न पडला आहे.

'दुर्दम्य आशा' या कवितेत आपल्या सख्याची मुर्ती जी हृदय मंदिरात आहे. त्याच्या सोबतच्या मिलनाची आशा दुर्दम्य आहे. आज आपण जरी निर्माल्य असू पण उद्या हे जीवन उजळून निघेल, यात तिला शंका वाटत नाही. 'मधुचंद्र' या कवितेत कवी मनाची खंत आलेली आहे. आपल्या जीवनातील मधु केव्हा निघून गेला व वसंत केव्हा आला? तेच तिला कळले नाही. हे दोन जीवांचे विश्व फार आगळे-वेगळे आहे. या धरतीवर त्यामुळे पाऊलच ठरत नाही पण याही जीवनात, संसाराच्या गाड्यात अनेक वेळा संघर्ष येतो, अनेक वेळा दुःखाला दाद द्यावी लागते, तेव्हा कुठे आपल्याला कळते की यालाच जीवन म्हणतात आणि मग झटकन जीवनाची धुंद अवस्था संपून जाते व हृदयाच्या स्पंदनात भक्तीचा दीप तेवत राहतो; हेही माणसाला कळत नाही. 'जीवनपूर्ती'मध्ये जीवनाची पूर्ती कशी करायची? यावर बोलताना कवयित्री सहज म्हणते –

"चित्रांच्या रेषातून
रूप दर्शवू कशी?
उषाचिया रंगातून
पूर्तता करू कशी?"[१०]

जीवन हे मंदिरातल्या वीण्याप्रमाणे कवयित्रीला वाटते. त्याला जर सूर लागला नाही तर माणूस सूर जुळविण्याचा प्रयत्न करतो पण ओठाच्या साह्याने सूर कसा लागणार? मग शब्दच उमलत नसतील तर कवितेच्या ओळीतून हृदय कसे उलगडणार? मौनातील शब्दाचे भान कसे उमलणार? चित्राच्या रेषा रूप कसे दाखविणार? सकाळच्या सूर्यकिरणात रंगाची पूर्तता कशी होणार? धडधडत्या हृदयाची आर्तता कधी क्षमणार? मनातील हे सूर, शब्द व भाव कधी कळणार? तेव्हा खीळलेले हे नेत्र अश्रूच्या सिंचनात आपल्या चरणावरती जीवनपूर्ती करणार का? हा कवयित्रीचा इथे प्रश्न आहे!

'अमरआशा' या कवितेतही चरणावरची आढळ श्रद्धा कवयित्रीची दिसून येते. या आशेच्या थोड्याशा किरणाने मन कसे मोहरून जाते? कधी-कधी भिंतीच्या कोपऱ्यात ती दूर उभी राहते व दुःखाच्या गर्तेत पार बुडून जाते, तेव्हा त्याची साथ तिला हरवलेली दिसते तरी ती जगत राहते पण मनातील अमरआशा मात्र सुटत नाही. ती सतत खुणावत राहते. वेळप्रसंगी डोळ्यात पाणी येते पण यशाची कीर्ती ऐकून, हे जीवन पुन्हा नव्याने जगायला लागते आणि ही आशा मनाला आनंद देते.

'सुवर्णक्षण' या कवितेत आठवणीतले क्षण मनात जेव्हा-जेव्हा दाटून येतात, तेव्हा दुःखाचे क्षण दूर होऊन, प्रीतीचे रंग पुन्हा भरले जातात. या सौख्याच्या क्षणाला कुणाची दृष्ट लागू नये! असे कवयित्रीला वाटत राहते व त्याच अखंड प्रीतीची अपेक्षा ती मनात ठेवते.

'स्थान', 'प्रतिक्षा', 'बुरखा' व 'झेप' या कविता अल्पअक्षर रमणीयत्व साध्य करणाऱ्या असून यातील 'स्थान' या कवितेत आपण आपल्या पतीच्या दोन चरणाच्या धुळीवर आपले स्थान मिळवले आहे तर 'प्रतीक्षा' या कवितेत आपण कोण आहोत? यावर भाष्य करून मनातील भक्तीभाव पतीच्या चरणावर अर्पण केलेला आहे. या त्यागातून किंवा आपल्या अज्ञानातून देव कधी आपल्याला मिळेल का? याविषयीचे सत्य वदवून घेण्यासाठी हे हृदय

तडफडताना दिसत आहे. तर 'ग्रीष्म ऋतू' या कवितेत ग्रीष्माचे आगमन कसे त्रासदायक असते? या विषयावर भाष्य केलेले आहे पण हाच ग्रीष्म एक शक्ती जेव्हा वाटतो तेव्हा तोच कवयित्रीला ऋतुराजा वाटातो आहे .

'बुरखा' या कवितेत आपल्याच हाताने आपण आग पेटवली व ती ज्वाला स्वतःच दाबून कशी टाकली? तेव्हा आपल्या आसवांनी आता शुष्क होऊन चालणार नाही तर सारे विसरून जाऊन यापुढे हा घेतलेला बुरखा दूर सारावा लागेल असा नवा आशावाद आलेला आहे. तर 'झेप' या कवितेतून आपण या जगापुढे कधीच वाकलो नाही. ताठ मानेने स्वतःच्या धुंदीत जात राहिलो. खरे तर ही आपली झेप एखाद्या गरुडासारखी होती. तेव्हा चंद्र-सूर्य धरण्याचे स्वप्न आपण बघितलेले होते पण हा व्याप संपल्यावर पुन्हा घराकडेच विसाव्याला यावे लागले. यावेळी आपल्यातला अहंकार कसा गळून पडला व आपण एक माणूस आहोत याची जाणीव झाली.

'हरवलेली निसर्गकन्या' या कवितेत स्त्री जीवनाचे दुःख व निसर्गाचे अप्रतिम चित्रण पाहायला मिळते. यासोबतच 'आस' या कवितेतही स्त्री मनाची आस ही दुःखाच्या छायेत पसरलेली कवयित्रीला दिसते. 'आघात' या कवितेत कवयित्रीचे बालपण व आजूबाजूचा निसर्ग पाहायला मिळतो पण हे बालपण संपून तिच्या जीवनात प्रौढपण केव्हा येते व त्या जबाबदारीत बोबडेबोल कसे हरून जातात याविषयी कवयित्री भाष्य करत आहे. 'अज्ञात ओढ' या कवितेत कवी मनातील मिलनाची अज्ञात ओढ दिसून येते. यासाठी आपल्या प्रियाने आपल्याला प्रीतीच्या सागरात उचलून घेऊन, खोल बुडवावे असे मनोमन वाटत आहे. या प्रीतीची तृप्तता होऊन जाऊ दे व मनात प्रीतीची ज्योत सतत फुलू दे! असे भाष्य कवयित्री येथे करत आहे.

'विरहिणी' या कवितेतही स्त्री दुःख पाहायला मिळते. 'जिंकून आधार' या कवितेत स्त्री दुःखाचा आधार हा ईश्वर आहे असे कवयित्री ठामपणे सांगते. 'उपेक्षित' या कवितेत विसाव्या शतकातील अस्पृश्य उपेक्षित जीवनाचे चित्रण आलेले आहे. 'ओंजळ' या शेवटच्या कवितेमध्ये रसिकांसाठीची ओंजळ कवयित्रीची पहावयास मिळते तेव्हा आपल्या रसिकांना ती अर्पण केलेली आहे, ती सर्वांनी स्वीकारावी असे तिला वाटते आहे.

थोडक्यात 'समीर' या काव्यसंग्रहातील आशयसौंदर्याची ओळख वरीलप्रमाणे आपणास विविध अंगाने कवितेतून करून घेता येते व या कवितेतील भावुकता अभ्यासता येते.१९९० नंतरच्या स्त्रीवादी कवितेत उर्मिला विश्वनाथ कराड यांचे स्थान महत्वाचे आहे.

निष्कर्ष:-

१. 'समीर' या काव्यसंग्रहातील कविता ह्या स्त्री जीवनाशी निगडित असून यातून स्त्रीच्या विविध मनाचे कंगोरे पाहायला मिळतात.
२. 'समीर' या काव्यसंग्रहातील कविता वर-वर प्रेम कविता वाटत असल्या तरी त्यांच्या मुळाशी अध्यात्मिकता आहे.
३. स्त्री जीवनाचे दुःख, पुत्र विरहाचे दुःख या कवितेत आढळून येते.
४. या काव्यसंग्रहातील आशयसौंदर्य व भावुकता यामुळे या कविता आपल्याच जीवनातील वाटायला लागतात.
५. मुळातच कवयित्री ही कुटुंबवत्सल असल्याने कौटुंबिकता, सामाजिकता व धार्मिकता या पैलूंनी ह्या कविता समृद्ध आहेत.
६. या काव्यसंग्रहातील कविता स्व-अनुभूतीतून आलेल्या दिसतात.
७. या काव्यसंग्रहातून कवी मनातील त्याग व पतीप्रेम पहावयास मिळते.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. समीर - सौ उर्मिला विश्वनाथ कराड, शब्दाई प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती- पृष्ठ क्रमांक २१

२. उनि. पृष्ठ क्रमांक २५

३. उनि पृष्ठ क्रमांक ६१

४. उनि पृष्ठ क्रमांक ७१

५. उनि पृष्ठ क्रमांक ८२

६. उनि पृष्ठ क्रमांक ३३

७. उनि पृष्ठ क्रमांक २७

८. उनि पृष्ठ क्रमांक ४०

९. उनि पृष्ठ क्रमांक ५०

१०.उनि पृष्ठ क्रमांक ५९

"सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे, समाजशास्त्र विषयात सादर केलेल्या विद्यावाचस्पती प्रबंधांचे उल्लेख विश्लेषण : एक अभ्यास"

श्री परमेश्वर माणिकराव इंगळे
ग्रंथपाल तथा संशोधक विद्यार्थी
महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर
ता. अहमदपूर जि. लातूर

डॉ. डी. टी. घटकार
सहाय्यक प्राध्यापक तथा संशोधक मार्गदर्शक
संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट
ता. जळकोट जि. लातूर

१. सार :

प्रस्तुत लेखात सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे समाजशास्त्र विषयात दाखल झालेल्या पीएच.डी. प्रबंधातील उल्लेखांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. समाजशास्त्र विषयातील विद्यावाचस्पती प्रबंधामध्ये उपयोगात आणलेले संदर्भ हे कोणकोणत्या प्रकारचे आहेत याचा आढावा घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत विषयातील उल्लेखांचा अभ्यास करत असताना वाचनसाहित्य प्रकरानुसार, देशनिहाय, भाषावार, लेखकनिहाय, नियतकालिकनिहाय, प्रकाशकनिहाय, कालक्रमानुसार, लेखक योगदान किंवा लेखक प्रकार वितरण याबाबत माहिती घेण्यात आली आहे. संशोधकांनी त्यांच्या संशोधनामध्ये संदर्भासाठी अधिक प्रमाणामध्ये ग्रंथांच्या लेखांचा उपयोग केला असून हे लेख भारत, अमेरिका, इंग्लंड व कॅनडा मधील असल्याचे दिसून आले आहे. एकूणच ग्रंथ आणि नियतकालिकांचा संदर्भासाठी सर्वात अधिक प्रमाणामध्ये उपयोग झाला असून दोन्ही बाबतीत भारतीय ग्रंथ आणि नियतकालिकांचा जास्त प्रमाणात उपयोग झाल्याचे दिसून येते.

संज्ञा: समाजशास्त्र, उल्लेख विश्लेषण, बिब्लीओमॅट्रिक्स, व सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

२. प्रस्तावना :

संशोधानामध्ये उल्लेखांना अतिशय महत्वाचे स्थान आहे. उल्लेखांना अनुसरून करण्यात आलेले लेखन म्हणजे आधार असणारे लेखन होय. हे लेखन विवेचनात्मक, विचारपूर्वक व रचनापूर्वक असते व या दृष्टिकोणातून माहिती सादर करणे ही प्रत्येक संशोधकाची सहजप्रवृत्ती असते. एखाद्या विषयातील मूळ माहिती प्राप्त करण्यासाठी उल्लेख दिले जातात. संशोधनासाठी संशोधक जी प्रथम माहिती संकलित करतो त्या माहितीचे स्वरुप हे विस्कळीत असते. अशा संकलित माहितीमधून पाहणाऱ्याला कोणत्याही प्रकारचा बोध होत नाही. जोपर्यंत माहिती योग्य प्रकारे संग्रहित केली जात नाही तोपर्यंत कोणताही निर्णय घेणे शक्य नसते. म्हणून ग्रंथमितीच्या तंत्रामुळे ही माहिती विश्लेषीत करुन सादरीकरण करणे शक्य झाले आहे. हे प्रकाशित ज्ञानाच्या गुणधर्माचे संख्यात्मक विश्लेषणाचे तंत्र आहे. प्रामुख्याने ग्रंथ व नियतकालिके यांच्यामधून एखाद्या विषयाचा प्रकाशन विस्तार, लेखकांच्या संदर्भ निर्मितीच्या रिती, लेखकांचे लेखनातील उत्तरदायित्व, ग्रंथालयाचा उपयोग करण्याची उपभोक्त्यांची प्रत्यक्ष कार्यपध्दती आणि त्या दृष्टिकोणातून माहिती होणाऱ्या त्यांच्या माहितीविषयक गरजा यांचा अभ्यास संख्यात्मक विश्लेषणाव्दारे करण्यात येतो.

३. संज्ञा :

१. समाजशास्त्र :

वेबर च्या मतानुसार "समाजशास्त्र म्हणजे सामाजिक कृतींचा अर्थपूर्ण व विश्लेषणात्मक अभ्यास करणारे शास्त्र होय." (Weber,१९२२)

"समाजशास्त्र हे समाजाचे सामाजिक नियम, समाजाची मुल्ये, समाजातील रूढी, परंपरा आणि समाजातील संस्था यांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून अभ्यास करणारे शास्त्र होय." (Shastri, १९७५)

२. **उल्लेख विश्लेषण:**

"संशोधन करत असताना विद्वान लेखकांना लेख आपल्या संशोधनात लिहिला असेल तर त्याच्या संदर्भ देण्याच्या पद्धतीस उल्लेख असे म्हणतात."

"एखाद्या विशिष्ट संशोधनाचा, लेखाचा किंवा लेखकाचा इतर वैज्ञानिक साहित्यात किती वेळा उल्लेख (उद्धृत) केला गेला आहे, याची मोजणी आणि अभ्यास करणे होय. हे विश्लेषण संशोधनाचा प्रभाव, दर्जा आणि विश्वासार्हता मोजण्यासाठी वापरले जाते." (Garfiled,१९६३)

३. **बिब्लीओमॅट्रिक्स:**

कोण्णूर यांच्या मतानुसार, "ग्रंथालये आणि माहितीकेंद्रात माहितीच्या प्रक्रिया आणि माहितीची हाताळणी या संबंधात प्रलेख, ग्रंथालय सेवक वर्ग आणि उपयोजक यांची वैशिष्ट्ये व वर्तनाचे संख्यात्मक पृथक्करण म्हणजे बिब्लीओमॅट्रिक्स होय." (कोण्णूर, २००८)

पॉटर यांच्या मते, "लिखीत संदेशवहनाचे सर्व प्रकार व लेखकांच्या साहित्य निर्मितीच्या रितीचा मोजमापनात्मक अभ्यास म्हणजे बिब्लीओमॅट्रिक्स होय." (Potter, १९८१)

४. **सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे :**

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे हे महाराष्ट्रातील एक प्रमुख व प्रतिष्ठित सार्वजनिक विद्यापीठ आहे. या विद्यापीठाची स्थापना सन १९४९ मध्ये झाली असून हे विद्यापीठ कला, वाणिज्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन, शिक्षण, समाजशास्त्र इ. निरनिराळया शाखांमध्ये पदवी, पदव्युत्तर व संशोधन अभ्यासक्रम चालवले जातात. (unipune)

४. **संशोधनाची उद्दिष्टे :**

१. समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांचे देशनिहाय वितरणाचा आढावा घेणे.

२. समाजशास्त्र विषयातील प्रबंधांचा वर्ष-कालखंडनिहाय परामर्श घेणे.

५. **संशोधनाची गृहीतके :**

१. भारतातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांची संख्या अधिक आहे.

२. १९८१ ते २००० या वर्ष-कालखंडा दरम्यान दाखल झालेल्या प्रबंधांची संख्या अधिक आहे.

६. **संशोधन पद्धती :**

प्रस्तुत संशोधनासाठीची माहिती संकलित करण्यासाठी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे सुरुवातीपासून ते २०२२ पर्यंत दाखल करण्यात आलेल्या प्रबंधांची संख्या ११० आहे. उपलब्ध असलेल्या प्रबंधातील ५० टक्के प्रबंधांची नमुना निवड ही सरल यादृच्छिक पद्धतीमधील संभाव्यता नमुना निवड लॉटरी पद्धतीद्वारे करण्यात आली आहे. म्हणजेच अभ्यासाठी निवडण्यात आलेल्या प्रबंधांची संख्या ५५ इतकी आहे. संकलित करण्यात आलेल्या माहितीचे विश्लेषण सारणीद्वारे करण्यात आले आहे. समाजशास्त्र विषयातील उल्लेखांचे देशनिहाय वितरण जाणून घेण्यात आले असून लेखक योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

७. **संकलित माहितीचे विश्लेषण :**

इतिहास विषयातील एकूण ५५ प्रबंधातील ४५५८ उल्लेखांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे. यात नियतकालीकांमधील उल्लेखांचा देशनिहाय आढावा आणि वर्ष-कालखंडनिहाय सादर झालेल्या प्रबाधांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

७.१ समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांचे देशनिहाय वितरण :

संशोधक संशोधनाचे कार्य करत असताना निरनिराळया प्रकारच्या वाचनसाहित्याचा उपयोग संदर्भासाठी करत असतात. यामध्ये देशामधील तसेच देशाबाहेरील नियतकालिकांचा उपयोग केला जातो. पुढील सारणीमध्ये समाजशास्त्र या विषयातील संशोधकांनी उपयोगात आणलेल्या नियतकालिकांच्या देशनिहाय उल्लेखांचे विश्लेषण केले आहे.

सारणी क्र. १

समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांचे देशनिहाय वितरण दर्शविणारी सारणी

अ.क्र.	देश	नियतकालिकांची संख्या	उल्लेख संख्या	टक्केवारी	संचयी टक्केवारी	क्रम
१	भारत	३६१	३७२	३९.८३	३९.८३	१
२	परिभाषित नसलेले	३२४	३३४	३५.७६	७५.५९	२
३	अमेरिका	१४२	१५३	१६.३८	९१.९७	३
४	इंग्लंड	४६	४७	५.०३	९७.००	४
५	इराण	८	१०	१.०७	९८.०७	५
६	इतर	१८	१८	१.९३	१००.००	६
	एकूण	**८९९**	**९३४**	**१००.००**		

आलेख क्र. १

समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांचे देशनिहाय वितरण दर्शविणारा आलेख

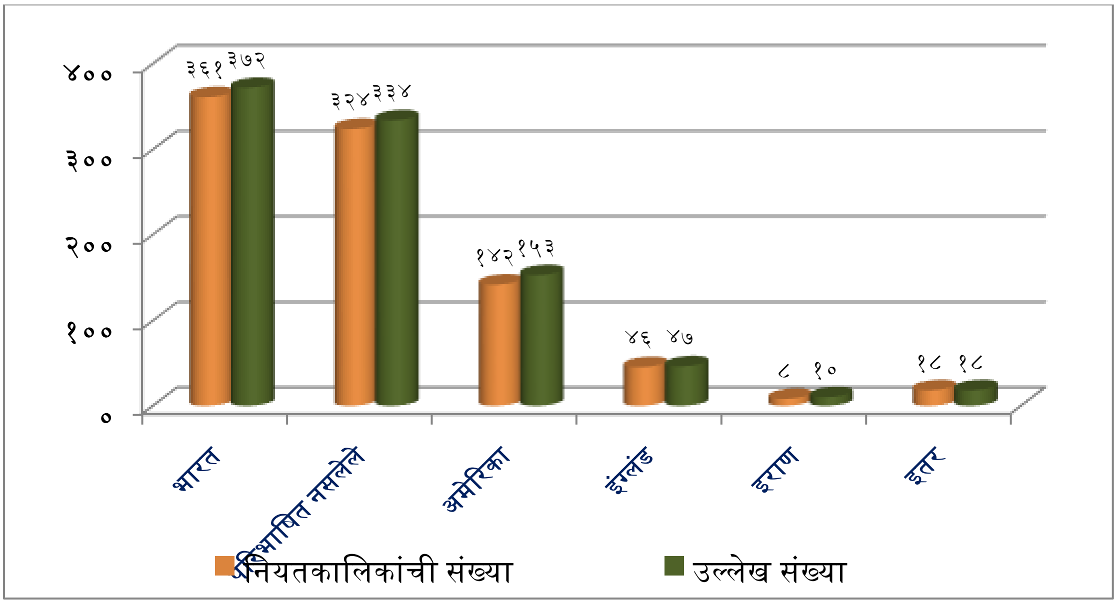

सारणी क्र. १ व आलेख क्र. १ वरून असे निदर्शनास येते की, सदरील सारणीमध्ये समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांचे देशनिहाय वितरण विश्लेषित करण्यात आले आहे. यामध्ये भारत हा देश प्रथम क्रमांकावर असून ३७२ (३९.८३%) उल्लेखांचा उपयोग संदर्भासाठी संशोधकांनी केला आहे. त्याखालोखाल परिभाषित नसलेले ३३४ (३५.७६%) व अमेरिका १५३ (१६.३८%) हे अनुक्रमे दुसऱ्या व तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत. तर चौथ्या व पाचव्या क्रमांकावर असणाऱ्या देशाचे नाव इंग्लंड व इराण असून संशोधकांनी उल्लेखित केलेल्या उल्लेखांची संख्या अनुक्रमे ४७ (५.०३%) व १० (१.०७%) इतकी आहे. भारत, अमेरिका आणि इंग्लंड या देशातील समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांचा संदर्भासाठी संशोधकांनी मोठ्या प्रमाणात उपयोग केल्याचे आढळून आले आहे. त्यातही ३९.८३% टक्के भारतीय नियतकालिकांच्या उल्लेखांचा संदर्भासाठी उपयोग केल्याचे आढळून आले आहे.

७.२ वर्ष-कालखंडनिहाय प्रबंधांची निर्मिती (विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून ते २०२२ पर्यंत)

सदरील अभ्यासासाठी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून ते २०२२ पर्यंतचा कालावधी निवडला आहे. पुणे विद्यापीठाची स्थापना १९४९ साली झाली असून प्रस्तुत संशोधनासाठी लॉटरी पद्धतीने एकूण ११० पैकी ५० टक्के म्हणजेच ५५ प्रबंध हे सन १९५१ ते २०२२ या कालावधीतील आहेत. ५५ प्रबंधांच्या वर्ष-कालखंडनिहाय निर्मितीचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

सारणी क्र. २
वर्ष-कालखंडनिहाय प्रबंधांची निर्मिती

अ.क्र.	वर्ष-कालखंड	प्रबंधांची संख्या	टक्केवारी	संचयी टक्केवारी	क्रम
१	१९८१ ते १९९०	२०	३६.३६	३६.३६	१
२	१९९१ ते २०००	११	२०.००	५६.३६	२
३	१९७१ ते १९८०	९	१६.३६	७२.७३	३
४	२००१ ते २०१०	६	१०.९१	८३.६४	४
५	२०११ ते २०२२	६	१०.९१	९४.५५	४
६	१९६१ ते १९७०	२	३.६४	९८.१८	५
७	१९५१ ते १९६०	१	१.८२	१००.००	६
	एकूण	५५	१००.००		

आलेख क्र. २
वर्ष-कालखंडनिहाय प्रबंधांची निर्मिती दर्शविणारा आलेख

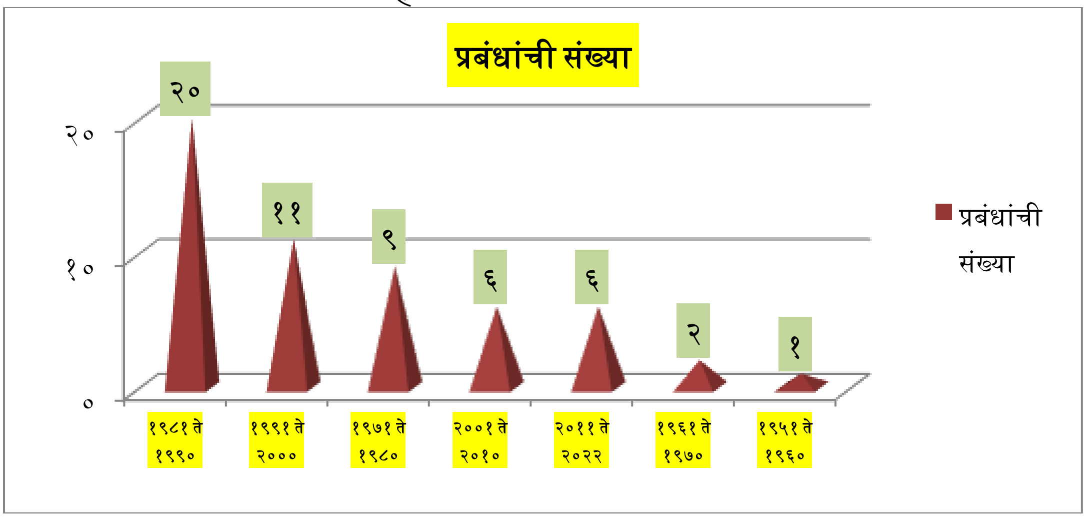

सारणी व आलेख क्र. २ मध्ये विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून ते २०२२ पर्यंत म्हणजेच १९५१ ते २०२२ या कालावधीतील समाजशास्त्र या विषयातील पीएच.डी. प्रबंधांचा संख्यात्मक आकृतिबंध सादर केला आहे. १९८१ ते १९९० या कालखंडात सर्वात अधिक प्रबंध २० (३६.३६%) प्रस्तुत विद्यापीठात सादर झालेले दिसून आले आहेत. त्याचप्रमाणे या खालोखाल १९९१ ते २००० या कालावधीत विद्यापीठात सादर झालेल्या प्रबंधांची संख्या ११ (२०.००%) इतकी आहे. तसेच १९७१-१९८० या दशकामध्ये समाजशास्त्र या विषयातील विद्यापीठात प्रस्तुत झालेल्या पीएच.डी. प्रबंधांची संख्या ०९ (१६.३६%) आहे. २००१ ते २०१० आणि २०११ ते २०२२ या कालावधीमध्ये अनुक्रमे ०६ (१०.९१%) व ०६ (१०.९१%) प्रबंध विद्यापीठास सादर झालेले आढळून आले आहे. त्याचबरोबर १९६१ ते १९७० या दरम्यान विद्यापीठात दाखल झालेल्या प्रबंधांची संख्या ०२ असून त्यांचे प्रमाण ३.६४% एवढे आहे. १९५१ ते १९६० या दशकामध्ये विद्यापीठास सादर झालेल्या प्रबंधांची संख्या ०१ (१.८२%) आहे.

सदरील बाबतीत विचार करता असे निदर्शनास येते की, सर्वात कमी प्रबंध हे १९५१ ते १९६० या कालावधीत ०१ (१.८२%) दाखल झालेले आहेत. यावरून असे आढळून येते की सर्वात जास्त २० (३६.३६%) प्रबंध १९८१ ते १९९० या कालावधीत दाखल झाले असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

७. निष्कर्ष :

१. समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांची संख्या ९३४ आहे.

२. समाजशास्त्र विषयातील नियतकालिकांच्या उल्लेखांचा विचार करता भारत हा देश प्रथम क्रमांकावर असून ३७२ (३९.८३%) उल्लेखांचा उपयोग संदर्भासाठी संशोधकांनी केला आहे.
३. त्याखालोखाल परिभाषित नसलेले ३३४ (३५.७६%) व अमेरिका १५३ (१६.३८%) हे अनुक्रमे दुसऱ्या व तिसऱ्या क्रमांकावर आहेत.
४. १९८१ ते १९९० या कालखंडात सर्वात अधिक प्रबंध २० (३६.३६%) प्रस्तुत विद्यापीठात सादर झालेले दिसून आले आहेत.
५. तर १९९१ ते २००० या कालावधीत विद्यापीठात सादर झालेल्या प्रबंधांची संख्या ११ (२०.००%) इतकी आहे.

८. गृहीतक पडताळणी :

१. गृहीतक क्र. १ साध्य झाले आहे, ते सारणी क्र. १ वरून दिसून येते.
२. गृहीतक क्र. २ साध्य झाले आहे, ते सारणी क्र. २ वरून दिसून येते.

संदर्भ :

१. Babbie, E. R. (२०१०). *The Practice of social research* (12thed.).Wadsworth: Cengage Learning.
२. Fairthorne, R. A. (1969). *Empirical hyperbolic distribution (Bradford-Zipf-Mandelbrot) for bibliometric description prediction*. Journal of Documentation, २५, ३१९-३४३.
३. Garfield, E. (१९६३). *Citation indexes in sociological and historical research. American Documentation, १४(४), २८९-२९१.*
४. Potter, W. G. (१९८१), *Introduction of Bibliometrics*. Library Trends, 30,5-7.
५. Pritchard, A. (१९६९). *Statistical bibliography or Bibliometrics*. Journal of Documentation, २५(४), ३४८-३४९.
६. Pritchard, Alan and Witting,G.R. (1960). *Bibliometrics; A bibliography and index(1874-1959)* Wettford, : AIHBOOKS.
७. Shastri, M. N. (१९७५). *Indian sociology: Structure and change*. Delhi: Vikas Publishing House.
८. Sengupta, I. N. (१९९०). *Bibliometrics and its applications*. In P. Dhayani (Ed., pp. १६५-१९१), Information science and libraries. New Delhi: Atlantic Publisher.
९. Weber, M. (१९२२). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Tubingen, Germany: Mohr Siebeck.
१०. कुंभार, राजेंद्र (२००५). *विषय निर्देशन, संग्रह आणि प्रतिप्राप्ती (पुस्तक पहिले)*, नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पृ. 23 – 25
११. कोण्णूर, एम. बी. व इतर (२००८). *ग्रंथालय व माहितीशास्त्र कोश*, पुणे : डायमंड प्रकाशन, पृ. ४१०.
१२. http://www.unipune.ac.in/university_files/about_university.html
१३. www.vikaspedia.in
१४. www.marathivishwakosh.org

लोकप्रशासनातील कार्यक्षमता व माहितीचा अधिकार

प्रा. विजय सूर्यवंशी
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

माहिती अधिकार कायद्याचा अर्थ :-

सर्वसाधारणपणे शासकीय व निमशासकीय कार्यालयातून नागरीकांस आवश्यक असलेली माहिती व आकडेवारी प्राप्त करण्यासाठी नागरीकास मिळालेला अधिकार म्हणजेच माहितीचा अधिकार होय. माहिती अधिकारास इंग्रजीमध्ये Information असे म्हणतात इन्फारमेशन हा मुळ शब्द लॅटीन भाषेतील आसून त्याचा अर्थ कशाला तरी निश्चित आकार देणे, एक रीत निर्माण करण असा होतो. तसेच या इन्फारमेशन शब्दाचा अर्थ पाहतांना आपल्या ज्ञानासाठी आणि संदीग्धता दूर करण्यासाठी नवीन निर्मिती करणे असा अर्थ निघतो. इन्फारमेशन ला मराठीमध्ये 'माहिती' असे म्हणतात. तर हासकीय कार्यालयातील माहितीचा अधिकार म्हणजे कोणत्याही सार्वजनिक प्राधीकरणाकडे असलेली किंवा त्यांच्या नियत्रणाखाली असलेली आणि माहितीच्या अधिकारानुसार प्राप्त करता येण्यालायक असलेली माहिती मिळविण्याचा अधिकार म्हणजेच माहितीचा अधिकार होय. शासकीय कार्यालयातील दस्ताऐवज, प्रमाणपत्र, अर्ज, खर्चाच्या पावत्या, इलेक्ट्रानीक साधनसामुग्री, ईमेलवरील संदेश, परीपत्रक इ. माहिती नागरीकांस या अधिकारानुसार प्राप्त करता येते. केवळ देशाच्या सुरक्षीतेच्या दृष्टीने आणि लष्कर विषयक माहिती नागरीकांस या कायद्यानुसार प्राप्त करता येत नाही.

नागरीकांत एखाद्या शासकीय कार्यालयाकडून माहिती प्राप्त करण्यासाठी विशिष्ट नमुन्याचा फॉर्म भरुन त्यावर १० रुपयाचा कोर्ट फीस स्टॅम्प लावावा लागतो आणि कार्यालयातील माहिती अधिकाऱ्याकडे अर्ज द्यावा लागतो. संबंधीत माहिती अधिकान्यास अर्ज केलेल्या दिनांकापासून ३० दिवसाच्या आत माहिती पुरावी लागते. अन्यथा त्या माहिती अधिकाऱ्याला दंड आकारला जातो. थोडक्यात प्रशासनामध्ये कार्यक्षमता निर्माण करण्यासाठी, भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी आणि पारदर्शकता आनण्यासाठी माहितीचा अधिकार ही काळाची गरज बनली आहे.

माहितीच्या अधिकाराचा भारतीय प्रशासनावरील परीणाम :-

नागरीकांना माहितीच्या अधिकाराचा हक्क दिल्यामुळे प्रत्येक देशातील नागरीक जागरुक झाले. आहेत. प्रशासनातील जनतेचा पैसा योग्य कामासाठी खर्च झाला पाहिजे, नागरीकांचे प्रशासकीय कामे वेळेच्या आत पूर्ण झाले राहिजेत, या उद्देशाने सकारात्मक परीवर्तन माहितीच्या अधिकारामुळे झाले आहे. त्याचे विश्लेषण खालील मुद्दयाच्या आधारे देता येते.

१) जनतेला आवश्यक ती माहिती मिळू लागली आहे :-

माहितीचा अधिकार कायद्यामुळे सर्वसामान्य नागरीकांना प्रशासकीय कार्यालयातून आवश्यक असलेली माहिती सहज प्राप्त करता येऊ लागली आहे. शासकीय कार्यालयातील जमा-खर्च, शासकीय परीपत्रक, पावत्या, परवाने इ. बाबी नागरीकांना सहज प्राप्त करता येऊ लागले आहे. जर प्रशासनातील भरती प्रक्रियेत पात्र उमेदवाराला डावलून पक्षपातीपणे अपात्र उमेदवारांची निवड केल्यास अन्यायग्रस्त उमेदवार संबंधित भरती प्रक्रिये कागदपत्रे माहिती कायद्यांतर्गत प्राप्त करुन न्यायालयाकडे दाद मागू शकतो. त्यामुळे भरती प्रक्रियेतील गैरप्रकारांना आळा बसला आहे.

२) अधिकाऱ्यामध्ये जबाबदारीची जाणीव निर्माण झाली :-

माहितीच्या अधिकारापूर्वी प्रशासनातील कांही अधिकारी-कर्मचारी बेजबाबदारपणे कार्य करीत होते. अशा अधिकाऱ्यांना कर्तव्यपालन करण्यास भाग पाडण्याचे कार्य माहिती अधिकार कायद्यामुळे झाले आहे. आपण जर आपल्या कर्तव्याचे पालन केलो नाही तर भविष्यात आपला कार्य अहवाल माहिती अधिकारातून मागवीला जाईल या भितीपोटी प्रशासकीय अधिकारी कार्यक्षमपणे कार्य करु लागले आहेत.

३) नवीन प्रशासकीय यंत्रणेची निर्मिती :-

माहिती अधिकाराची आमलबजावणी करण्यासाठी केंद्रस्तरावर, राज्यस्तरावर विविध प्रशासकीय पदे निर्माण करण्यात आली आहेत. या कायद्यानुसार प्रत्येक प्रशासकीय कार्यालयाच्या समोर माहिती अधिकाराचा फलक लावणे अनिवार्य असून सहाय्यक माहिती अधिकारी, अपीलीय माहिती अधिकारी यांची नेमणूक करण्यात आली आहे. देशपातळीवर केंद्रीय माहिती आयोग व राज्य पातळीवर राज्य माहिती आयोग या कायद्याच्या प्रभावामुळे स्थापन करण्यात आला आहे प्रत्येक प्रशासकीय कार्यालयात नागरिकांस माहिती पुरविण्यासाठी एका अधिकाऱ्याकडे जबाबदारी सोपविणयात आली आहे.

४) प्रशासकीय भ्रष्टाचाराला आळा :-

माहितीच्या अधिकारापूर्वी बहुतांश प्रशासकीय कार्यालयात उघडपणे भ्रष्टाचार केला जात होता. परंतु माहितीच्य अधिकारामुळे प्रशासनातील भ्रष्ट अधिकाऱ्यावर बऱ्याच प्रमाणात अंकुश बसला आहे. विशेष महत्त्वाची बाब म्हणजे अधिकाऱ्याच्या मनात अशी भिती निर्माण झाली आहे की, आपण भ्रष्टाचार केल्यास भविष्यात एखादा नागरीक माहितीच्य अधिकाराखाली तो भ्रष्टाचार उघडकीस आणेल या भितीपोटी प्रशासनातील भ्रष्टाचाराला आळा बसत आहे. प्रशासनातील कोणतीही वस्तू खरेदी विक्री करतांना काळजी घेतली जात आहे. माहितीच्या अधिकार कायद्यामुळे भ्रष्टाचार पूर्णतः नष्ट झाल नसला तरी निश्चित भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी झाले आहे.

५) नागरीकांमध्ये जागरुकता :-

माहिती अधिकारामुळे आता सुशिक्षीत, अशिक्षीत, शहरी व ग्रामीण असे सर्व स्तरावरील नागरिक आपल्या हक्काबाबत जागरुक झाले आहेत. सर्वसामान्य नागरीक देखील आपल्याला आवश्यक असलेली माहिती मिळविण्यासाठी विविध प्रशासकीय कार्यालयात माहिती अधिकाराचा अर्ज करीत आहेत. सारांश या कायद्यामुळे नागरिकांना आपल्या हक्क व कर्तव्याची जाणीव झाली आहे.

६) प्रशासकीय मुल्यांना महत्त्व :-

लोकप्रशासनातील अधिकारी कर्मचारी मुल्यसापेक्ष राहून जनहीताची कामे केली पाहिजेत तसेच मानवी मुल्याचे संवर्धन केले पाहिजे हा उद्देश माहिती अधिकारामुळे बऱ्याच प्रमाणात साध्य होऊ लागला आहे.

७) सुशासनाच्या निर्मितीस प्रोत्साहन :-

शासन व प्रशासनाद्वारे जनतेला चांगल्या सुविधा कमी खर्चात, कमी वेळेत व कमी श्रमात उपलब्ध व्हाव्यात हा सुशासनाचा उद्देश आहे तो उद्देश साध्य करण्यासाठी माहिती अधिकाराचा कायदा प्रभावी ठरला आहे. या कायद्यामुळे जनतेला आवश्यक असलेल्या सुविधा प्रशासनामार्फत पुरविल्या जात आहेत. म्हणजेच सुशासनाची निर्मीती होत आहे.

८) लोकहीतास प्राधान्य :

लोकप्रशासनातील अधिकारी कर्मचारी लोकहीताला प्राधान्य देवून कार्य करणे अपेक्षीत असते. परंतु बऱ्याच वेळेस अधिकारी वर्ग स्वार्थी हेतूने लोकहीताकडे दुर्लक्ष करीत असत. माहिती अधिकाराच्या प्रभावामुळे प्रत्येक अधिकारी-कर्मचाऱ्याला कोणतेही कार्य करतांना लोकहीत पाहून व कायद्याच्या चौकटीत राहून कार्य करावे लागते. थोडक्यात माहिती अधिकारामुळे सामान्य जनतेला न्याय मिळू लागले आहे.

९) आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनुकूल वातावरण :-

एकविसाव्या शतकात भारतासह बहुतांश राष्ट्रामध्ये नागरीकांना माहितीचा अधिकार दिला पाहिजे या विचारास अनुकूल वातावरण निर्माण झाले आहे. आज जवळपास ५० ते ५५ राष्ट्रांमध्ये माहितीचा अधिकार कायदा संमत झाला असून नागरीकांना आवश्यक असणारी माहिती सहज प्राप्त होऊ लागली आहे.

थोडक्यात माहितीचा अधिकार कायद्यामुळे प्रशासन व्यवस्थेत एकप्रकारची सकारात्मक क्रांती झाली असून त्यामूळे प्रशासकीय कार्यालयात देखील सुधारणा घडून आली आहे. अधिकारी-कर्मचाऱ्यांना आपले कर्तव्य पार पाडण्यास भाग पाडले जात आहे. एखाद्या कार्यालयात भ्रष्टाचार झाल्यास त्या विषयी सर्व कागदपत्रे माहिती अधिकाराद्वारे सहज प्राप्त करु शकतो, त्यामुळे बऱ्याच प्रमाणात भ्रष्टाचाराला आळा बसला आहे.

माहिती अधिकाराचे महत्त्व :-

१) प्रशासकीय कार्यक्षमतेत वाढ :-

माहिती अधिकाराच्या कायद्यामुळे प्रशासनातील भ्रष्टाचार, बेजबाबदारपणा, आरेरावीची वृत्ती मनियमीतता, पक्षपातीपणा इ. दोष कमी होऊन प्रशासकीय कार्यक्षमतेत वाढ झाली आहे. माहिती अधिकार कायद्याच्या पूर्वी अधिकाऱ्याकडून नागरीकांना आवश्यक असलेली माहिती वेळेच्या आत पुरवीली जात आहे. प्राणि प्रत्येकजण आपल्या कर्तव्याचे पालन करत आहे. त्यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढलेली आहे.

१) लोकशाही अधिक मजबुत झाली :-

माहिती अधिकारामुळे लोकशाहीमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असलेल्या प्रत्येक नागरीकाला प्रशासनातील आवश्यक असलेली माहिती व आकडेवारी सहज प्राप्त करता येत आहे. माहिती अधिकारामुळे स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या लोकशाहीवादी मुल्यांना पोषक वातावरण निर्माण झाले आहे. त्यामुळे सर्वसामान्य नागरीक आपल्या अधिकाराबाबत जागरुक झाला असून लोकशाहीचा पाया भक्कम व मजबूत बनविण्यास मदत मिळाली आहे.

३) प्रशासकीय जबाबदारी व उत्तरदायीत्त्व वाढ :-

माहिती अधिकारामुळे प्रत्येक प्रशासकीय कार्यालयातील विविध प्रशासकीय कामे कायद्यानुसार करणे भाग पडत आहे. जर एखादया अधिकाऱ्याने आपली जबाबदारी पार पाडली नाही तर ती बाब माहिती अधिकाराद्वारे उघड झाल्यास संबंधीतावर कार्यवाही केली जाते. या भितीपोटी प्रत्येक अधिकारी आपली जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडीत आहेत.

४) जागरुक समाजनिर्मितीसाठी आवश्यक :-

माहिती अधिकारामुळे सर्वसामान्य नागरीक आपल्या हक्काविषयी जागरुक झाला 3. हे. कोणत्याही नागरिकास जोपर्यंत आपल्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होत नाही तोपर्यंत आपल्या हक्काचे महत्त्व कळत नाही. माहिती अधिकाराच्या माध्यमातून नागरीकांना विविध प्रशासकीय बार्बीची माहिती सहजपणे होऊ लागली आहे. प्रत्येक नागरीक प्रशासनाकडून अन्याय झाल्यास माहिती अधिकाराद्वारे सत्य माहिती प्राप्त करुन घेत आहेत.

५) माहिती देणे बंधनकारक :-

जेव्हा एखादा नागरीक माहिती अधिकाऱ्याकडे माहिती प्राप्त करण्याचा अर्ज करतो तेव्हा नागरीकांनी मागीतलेली माहिती ३० दिवसाच्या आत लिखीत स्वरुपात देण्याचे बंधन संबंधीत अधिकाऱ्यावर असते तर ठरावीक मुदतीच्या आत माहिती दिली नसेल तर प्रतिदिवसाला २५० रुपये दंड संबंधीत अधिकाऱ्याला द्यावा लागतो. त्यामुळे माहिती अधिकाराची अमलबजावणी अधिकारी वर्गाकडून व्यवस्थीतपणे केली जात आहे.

६) नागरीकांना माहिती प्राप्त करुन घेण्यासाठी :-

नागरीक जेंव्हा एखादे प्रमाणपत्र प्राप्त करण्यासाठी प्रशासकीय कार्यालयात प्रस्ताव सादर करतो किंवा शासनाकडे एखादे निवेदन पाठवतो त्यावर प्रशासनाने कोणती कार्यवाही केलेली आहे? याची माहिती माहितीच्या अधिकाराद्वारे प्राप्त करता येते तसेच प्रशासकीय कार्यालयातील आपल्याला आवश्यक असणारी माहिती कमी खर्चात मिळवीता येते. एखाद्या संशोधकाला संशोधन करण्यासाठी जी माहिती आवश्यक आहे ती या कायद्याच्या आधारे प्राप्त करता येत आहे.

७) सुशासनाची स्थापना करण्यासाठी :-

उदारीकरण, जागतीकिकरण आणि खाजगीकरणाच्या धोरणाचा स्विकार केल्यानंतर जगभरातील प्रशासन यंत्रणेत सकारात्मक परीवर्तन घडून आले आहे. प्रशासनाने जनतेला जास्तीतजास्त चांगल्या सुविधा कमी खर्चात, कमी वेळेत व कमी श्रमात उपलब्ध करुन द्यावेत तसेच इंटरनेट व इलेक्ट्रानीक साधनसामुग्रीच्या सहाय्याने कार्यक्षमता वाढावी हा विचार पुढे आला. यातुनच शासन कोणती कामे करीत आहे? व कोणत्या कामासाठी किती

खर्च होत आहे? याची माहिती नागरीकांना प्राप्त करुन घेता यावी म्हणून माहिती अधिकार कायदा संमत करण्यात आला. वर्तमान काळात माहिती अधिकाराचे दिवसेंदिवस महत्त्व वाढत आहे.

भारतातील माहिती अधिकारापुढील अव्हाने :-

१) परस्पराबद्दल अविश्वास :-

एखादा नागरीक जेंव्हा माहिती प्राप्त करण्यासाठी कार्यालयात माहिती अधिकाराचा अर्ज करतो तेव्हा अधिकारी व संबंधीत नागरिक यांच्यात अविश्वासाची भावना निर्माण होत आहे. इतकेच नव्हे तर माहिती अधिकाराचा अर्ज करणाऱ्या व्यक्ती बाबत द्वेषाची भावना निर्माण होत आहे. तर कांही ठिकाणी वाद निर्माण होत आहे.

२) कायद्याच्या वापरा विषयी लोकांमध्ये अज्ञान :-

समाजातील ज्या लोकांना या अधिकाराविषयी थोडीफार माहिती आहे. त्यांना या कायद्याच्या वापराविषयी फारसे ज्ञान नाही. एखादी माहिती प्राप्त करायची असेल तर अर्ज कसा करावा? किती रुपयाचा कोर्ट फीस स्टॅम्प लावावा लागतो ? अधिकाऱ्याने ठरावीक मुदतीत माहिती न दिल्यास अधिकाऱ्याला आपण दंड लावू शकतो? या विषयीचे पुरेसे ज्ञान नागरीकांना नसल्यामुळे माहिती अधिकाराचे वापर करण्याचे प्रमाण किंवा संख्या विशेषतः ग्रामीण भागात खूप कमी आहे.

३) ग्रामीण भागामध्ये अत्यल्प प्रसार :-

ग्रामीण समाजामध्ये बहुसंख्य नागरीकांना माहिती अधिकार कायद्याचे ज्ञान नाही. आज ग्रामीण भागातील ७५ टक्के लोकांना माहितीचा अधिकार म्हणजे काय? याची माहिती नाही. त्यामुळे ग्रामीण समाजामध्ये आकाशवाणी, दुरदर्शन, पथनाट्य व पोस्टरच्या माध्यमातून या कायद्याचा प्रसार होणे आवश्यक आहे. प्रायोगीक तत्त्वावर एका संशोधकाने (एम.फील) पदवीसाठी एका तालुक्यातील २० गावातील नागरिकांचा शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास केल्यास ७३ टक्के नागरिकांनी या कायद्याची माहिती नसल्याचे नमूद केले आहे.

४) कार्यालयीन नोंदीचा अभाव :-

बहुतांश शासकीय कार्यालयामध्ये रेकॉर्ड सुव्यवस्थीत व सुरक्षीत ठेवण्यात आलेला नसल्यामुळे माहिती अधिकाऱ्याला उत्तरे देतांना अनेक अडचणी येत आहेत. वर्तमानकाळात महत्त्वपूर्ण कागदपत्राचे स्कॅनींग करुन रेकॉर्ड सुरक्षीत ठेवला जात असला तरी १९५०-७० दरम्यानचा रेकॉर्ड बहुतांश कार्यालयात उपलब्ध नाही. त्यामुळे माहिती अधिकारावर मर्यादा येत आहेत.

५) प्रशासनाचा वेळ वाया जात आहे :-

माहिती अधिकाराच्या अर्जाची वाढती संख्या लक्षात घेता अधिकारी वर्गाला दैनंदिन कामे करण्यास वेळ अपुरा पडत आहे. माहिती अधिकाऱ्याला उत्तरे ठरावीक कालावधीमध्ये देणे बंधनकारक असल्यामुळे अन्य महत्त्वाचे कामे सोडून उत्तर देण्यातच वेळ जास्त चालला आहे. त्यामुळे माहितीच्या अधिकारावर संशोधन करुन त्यावर कांही बंधने घालणे आवश्यक आहे.

६) माहिती अधिकाराचा गैरवापर :-

भारतीय समाजामध्ये माहिती अधिकाराचा कांही लोकांकडून गैरवापर करण्याची प्रवृत्ती मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे. कांही लोकांसाठी तर माहिती अधिकार हा पैसा कमविण्याचे एक साधन बनले आहे. एखाद्या प्रशासकीय कार्यालयाकडे माहिती अधिकाराचा अर्ज करायचा आणि कांही अधिकाऱ्यांना व कर्मचाऱ्यांना मानसीक त्रास दयायचा या उद्देशाने ब्लैकमेल केले जात आहे. माहिती अधिकाराच्या वाढत्या अर्जामुळे अधिकारी कर्मचारी वर्गाचा कामाचा व्याप वाढला आहे.

७) अधिकऱ्याचा नकारात्मक दृष्टीकोन :-

माहितीचा अधिकार कायदा हा लोकशाहीचा पाया मजबूत बनविणारा कायदा असला तरी पारंपारिक विचारानुसार काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्याचा या बाबत नकारात्मक दृष्टीकोन दिसून येतो, कांही अधिकारी माहिती देण्याबाबत टाळटाळ करतात. तर कांही अत्यल्प स्वरुपाची किंवा त्रोटक स्वरुपाची माहिती नागरीकांस देतात. त्यामुळे अधिकाऱ्याच्या नकारात्मक दृष्टीकोनात बदल करण्याची आवश्यकता आहे.

थोडक्यात माहिती अधिकाराचा कायदा हा लोकशाहीत्मक वातावरण निर्माण व्हावे, भ्रष्टाचाराला आळा बसावा, प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढावी, प्रशासन स्वच्छ व पारदर्शक बनावे, आणि लोकांची कामे सहजरीतीने पूर्ण व्हावेत या उद्देशाने माहिती अधिकाराचा कायदा संमत करण्यात आला या कायद्यामुळे प्रशासनावर जनतेची एकपृकारची पक्कड बसली असून भ्रष्टाचाराचे प्रमाण निश्चितच कमी झाले आहे. बेजबाबदार अधिकाऱ्यांना कर्तव्यपालन करण्यास भाग पाडले जात आहे. सर्वसामान्य नागरीकांची प्रशासकीय कामे वारंवार टाळली जात असतील तर सत्य माहिती नागरीकांना प्राप्त करता येऊ लागली आहे. परंतु समाजातील कांही मुठभर लोकांकडून स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी या कायद्याचा दुरुपयोग केला जात आहे. तर कांही अधिकाऱ्यांना माहितीचा अधिकार ही एक डोके दुखीची बाब बनली आहे. त्यामुळे माहितीच्या अधिकाराबर संशोधन करुन त्याचा गैरवापर टाळण्यासाठी आणि चांगल्या हेतूने माहितीच्या अधिकाराचा उपयोग होण्यासाठी त्यात सुधारणा करणे आवश्यक बनले आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ. बिरकेश्वर प्रसाद, लोकप्रशासन ज्ञानदा प्रकाशन नवी दिल्ली.

२) एम. लक्ष्मीकांत - लोकप्रशासन.

३) भारत का राजपत्र भाग १२ अनुभाग १ प्राधिकार से प्रकाशित.

४) प्रा. डॉ. प्रिती पोहेकर - लोकप्रशासन.

५) डॉ. सुरेंद्र कटारिया - भारतीय प्रशासन,

६) फडके य.दी. माहितीचा अधिकारी-२.

७) दुबे अशोककुमार, २१ वी शताब्दी में लोकप्रशासन, टाटा मॅग्राहिल पब्लीशिंग कंपनी लिमिटेड न्यू दिल्ली.

८) डॉ. पंचशील एकंबेकर, प्रा. दिपक वाघमारे, प्रा. विजय तरोडे लोकप्रशासनातील नव-प्रवाह.